

Magyar Képzőművészeti Egyetem Doktori Iskola

*A térfelfogás tudományos és kortárs művészeti aspektusai
a tércentrikus emlékművekben*

DLA- értekezés

Süli-Zakar Szabolcs

2014

Témavezető: Dr. habil, CSc. Peternák Miklós
tanszékvezető egyetemi tanár

Dolgozatomat családomnak ajánlom.

Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Peternák Miklósnak dolgozatomban nyújtott meghatározó segítségéért és türelméért, Tolvaly Ernő festőművésznek – korábbi témavezetőmnek –, aki haláláig igazgatta doktori kutatásom alakulását, valamint édesapámnak, Süli-Zakar Istvánnak, aki tanácsaival segítette vizsgálódásaim földrajzi aspektusainak alakulását, továbbá mindazoknak, akik szakértelmükkel hozzátettek disszertációmhoz, és külön azoknak is, akik annak írását lehetővé tették.

Tartalom

Prológus: Michel Foucault: <i>Földrajzi kérdések</i> (részlet)	6
Bevezetés	8
1. A „Térbeli fordulat” és annak jelentősége elé	10
1.1. A tudományos fordulatokról...	10
2. Térelméleti áttekintés	13
2.1. A filozófiai tér-fogalom	14
2.1.1. Abszolút tér	15
2.1.2. Relatív tér	15
2.1.3. Empirikus tér	16
2.1.4. A kanti térfelfogás	18
2.1.5. A husserl-i fenomenológia és Heidegger térelméletei	19
2.1.6. Rudolf Carnap: <i>A tér</i>	21
2.2. A tér, a hely és a táj fogalma társadalmi és kulturális kontextusban	23
2.2.1. A fejezet módszerei, célja	23
2.2.2. A filozófiától a tér- és társadalomelméletekig	24
2.2.2.1. A tér és a hely társadalmi pozíciójának bevezetése	24
2.2.2.2. A táj társadalmi pozíciójának lehetőségei	28
2.2.2.3. Párizs „térbeli forradalomárai”	30
2.2.2.3.1. Henri Lefebvre	30
2.2.2.3.2. Michel Foucault	34
2.2.3. A materialista/strukturális térszemlélet	40
2.2.3.1. David Harvey	40
2.2.3.2. Edward W. Soja	43
2.2.3.3. Jean Baudrillard	47
2.2.3.4. Edward W. Said	52
2.2.3.5. Derek Gregory	55
2.2.3.6. Nigel Thrift	58
2.2.3.7. Manuel Castells	62
2.2.3.8. Pierre Bourdieu	67
2.2.4. A fenomenológiai és a humanisztikus társadalmi tér	71
2.2.4.1. A humanisztikus térszemlélet	71
2.2.4.2. Yi-Fu Tuan	72
2.2.4.3. Edward Relph helynélkülisége	75
2.2.4.4. Marc Augé nemhelyei	78
2.2.4.5. Denis Cosgrove és a földrajzi táj	80
3. A térbeli fordulat	84
3.1. Diszciplináris meghatározás	84
3.2. Összegzés – a térbeliség tudományos előzményei a XX. században	88
4. Az emlékezet és a kollektív emlékezet fogalmi alapjai elé	95
4.1. Az emlékezet és a kollektív emlékezet fogalmi alapjai	95
4.2. Az emlékezés helye, azaz az emlékezés és a tér/hely kapcsolata	100

5. Emlékművek elemzése elé...	103
5.1. Az emlékezet helyei (Az emlékművek és emlékhelyek fogalmának tisztázása)	105
5.2. Tatlin: <i>A III. Internacionálé emlékművének terve</i>	106
5.2.1 Szakmai és életrajzi háttér	106
5.2.2. Tatlin és a szovjet építészet	109
5.2.3. <i>A III. Internacionálé emlékművének vizsgált aspektusai</i>	112
5.3. Jochen Gerz: <i>A láthatatlan emlékmű tere</i>	117
5.4. Jeremy Deller: <i>Az orgreave-i csata (Ki egyet sért, mindenkit sért, 2001)</i>	123
6. A mestermunka leírása: <i>Emlékmű (2009-2012)</i>	127
Utószó: Michel Foucault: <i>Földrajzi kérdések (részlet)</i>	130
Bibliográfia	132
Képjegyzék	149
Önéletrajz	151

Prológus

Michel Foucault: *Földrajzi kérdések (részlet)*¹

Kérdezők: a *Hérodote* folyóirat szerkesztői

(...)

Hérodote: A térbeliség terén hangsúlyozott bizonytalanság ellenére, visszatérőek munkáiban a térbeli metaforák – pozíció, elmozdulás, hely, terület; néha még földrajzi metaforák is –, a terület, birtok, talaj, horizont, szigetvilág (archipelago), geopolitika, régió, táj fogalmának, bőséges használata.

Michel Foucault: Nos, vessünk egy pillantást ezekre a földrajzi metaforákra. A terület kétségtelenül földrajzi fogalom, de elsősorban jogi-politikai: egyfajta hatalom által irányított terület. A mező egy gazdasági-jogi fogalom. Az elmozdítás: ami áthelyezi magát, az egy hadsereg, egy század, a lakosság. A birtok egy jogi-politikai fogalom. A talaj egy történeti-geológiai fogalom. A régió pénzügyi, adminisztratív, katonai fogalom. A horizont egy festői, de egyszerre stratégiai fogalom is. Csak egyetlen egy fogalom van itt, ami valóban földrajzi, az archipelago.² Én csak egyszer használtam, hogy kijelöljem, Szolzsenyicin munkáját, annak címén (Carceral archipelago) keresztül: a módot, ahogyan e jellegzetes büntető-rendszer fizikailag szétszóródik s még ugyanabban az időben, teljes egészében lefedi a társadalmat.

H.: Természetesen ezek a fogalmak nem földrajziak szűkebb értelemben. Mindazonáltal, ezek azok a fogalmak, amelyek alapvetőek minden földrajzi meghatározásában. Ez rávilágít arra, hogy a földrajzi diskurzus, néhány sajátos fogalmat termel ki, ahelyett hogy felvenne fogalmakat innen-onnan, mindenhol. Így táj egy festői fogalom, de alapvető tárgya a hagyományos földrajznak is.

MF.: De honnan olyan biztos benne, hogy a földrajzból kölcsönöztem ezen fogalmakat, mint inkább pontosan onnan, ahol a geográfia maga is találta?

H.: A lényeg, ki kell emelni, hogy bizonyos térbeli metaforák ugyanannyira földrajziak, mint stratégiaiak, ami csak természetes, hiszen a földrajz a hadviselés árnyékában nőtt fel. A fogalmak forgása jól megfigyelhető a különböző földrajzi és stratégiai diskurzusokban. A geográfusok régiójában a katonai régió (a regere-ből (parancs)), a tartomány (a province-ből) egy meghódított területből (a vincere-ből) származik. A mező idézi a csatamezőt...

MF.: Az emberek gyakran szemrehányást tesznek nekem e területi rögeszmék miatt, amelyek valóban a rögeszméim. De azt hiszem, általuk jött az, amit alapvetően kerestem: a kapcsolatokat,

1 Foucault, Michel: *Questions on Geography, Interviewers: the editors of the journal Hérodote*. (Translated by Colin Gordon), In.: Michel Foucault: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. (Colin Gordon, Ed.), New York, Pantheon, 1980, pp. 173–182.

Minden nem külön jelölt, idézett angol nyelvű szöveg e dolgozatban saját fordítás – S-Z. Sz.

2 *Szigetcsoport*: földrajztudományi fogalom, amely több, egymáshoz közel fekvő sziget, szigetcsoport vagy atoll csoportját jelenti. (ford. megj.)

amelyek a hatalom és a tudás között lehetségesek. Lehetne a tudást elemezni egyszer, a régió, birtok, implantáció, elmozdulás, átültetés szempontjából, valaki képes megragadni a folyamatot, amely révén a tudás a hatalom formájaként funkcionál és terjeszti a annak hatásait. Van közigazgatási tudás, politikai tudás, hatalmi viszonyok amelyeken keresztül a tudás halad, és amelyet ha valaki megpróbálna átírni, arra készíthetné, hogy azt az uralom formái által megnevezett olyan fogalmakkal fontolja meg, mint mező, régió és terület. A politikai-stratégiai kifejezés azt bizonyítja, hogy a katonai és a közigazgatás aktualitás miként írja be magát materiális talajon a diskurzus formáin belülre. Bárki, aki a diskurzusok analíziseivel kizárólag időbeli folytonosság tekintetében néz szembe, elkerülhetetlenül az egyéni tudat belső átalakulásának megközelítéséhez és elemzéséhez jut, amely egy nagy kollektív tudat felállításához vezet az események jeleneteiként.

Metaforákat alkotni a diskurzusok átalakulásáról az idő szótárában, szükségszerűen az egyéni tudat modelljének hasznosításához vezet, annak valódi időbeliségével. Másrészt a diskurzusok megfejtése a térbeli, stratégiai metaforák segítségével, lehetővé teszi számunkra, hogy pontosan megragadjuk azokat a pontokat, ahol a diskurzusok átalakulnak, a hatalmi viszonyokon belül, azokon keresztül és azok alapján.

H.: A tőke értelmezésekor, Althusser feltesz egy hasonló kérdést: „Ennél a szövegnél a térbeli metaforák (mező, terep, tér, hely, helyzet, pozíció, stb.) igénybevételeivel felvet egy elméleti kérdést: a probléma állításainak érvényessége létrejön-e a diskurzusban a tudomány igényével. A probléma a következőképpen határozható meg: miért van szükség feltétlenül a tudományos diskurzus bizonyos formáinak a tudományos diszciplínáktól kölcsönzött metaforák használatára?” Althusser, tehát bemutatja a térbeli metaforák igénybevételét, ahogyan szükséges, de egyidőben regresszíven, s nem szigorúan. Mind inkább éppen ellenkezőleg, azt sugallja, hogy a térbeli metaforák, messze nem reakció, technokrata, indokolatlan vagy illegitim, hanem inkább a „stratégiai”, „harcias” gondolatok tünetei, amelyek felvetik a tér diskurzusát mint a politikai gyakorlatok terepét és kérdéseit.

MF: A háború, a közigazgatás, valamilyen hatalom formájának érvényesítése vagy kezelése valóban benne vannak a szóban forgó hasonló kifejezésekben. Meg lehet fogalmazni kritikát a tér leértékelésével kapcsolatban, amely generációkon keresztül érvényesült. Vajon Bergsonnal³ kezdődött, vagy korábban? A teret halottnak, mozdulatlanak és rögzítettnek, dialektikátlanak tekintették. Ezzel szemben az idő maga volt a gazdagság, a megtermékenyítő erő, élet és dialektika. (...)

3 Henri Bergson francia Nobel-díjas filozófus, író, az objektív és a szubjektív idő-elméletével nagy hatást gyakorolt, különösen az irodalomra (a magyar művészeti életben lásd. pl. Babits Mihály életművét).

Bevezetés

A huszadik század második felében, a humán diszciplínák diskurzusait elárasztották a különféle „fordulatok”. Mára az (egyre) interdiszciplinárisabbá váló tudományos világ és kánon egyhangúlag evidenciaként emlegeti a *behaviorista* vagy *kognitív fordulatot*, a *kritikai fordulatot*, a *kulturális fordulatot*, a *nyelvi fordulatot*, a *posztmodern fordulatot* és a *képi fordulatot*, szinte agyonhasználttá téve a tudományos korszak- és paradigmaváltásra utaló szakkifejezést.⁴

Az elmúlt két évtizedben egyre gyakrabban lehetett olvasni a *kontextuális fordulat*⁵ vagy *térbeli fordulat*⁶ bekövetkeztéről is. A jelen dolgozat témáját is meghatározó tér és a térbeli fordulat fogalmának értelmezésével kísérlem meg feltárni ezt az intellektuális nézőpontot, rámutatva a kifejezés mögött rejlő szemléletmódra és annak előzményeire. Kísérletet teszek olyan elemzésekre is, melyek megvilágíthatják, hogy mi módon hat a térszemlélet, s annak alakulása a valóságról alkotott képünkre és az egyes művészeti teljesítményekre, illetve azok megértésére. Teszem ezt a saját projekt-orientált képzőművészeti alapállásom és földrajzi műveltségem aspektusából.

A térről szóló vita jelenleg is igen aktuális, annak pozíciói rendkívül sokszínűek. Spektrumuk egészen a tér, illetve a térszemléletű diszciplínák – mint a geográfia, vagy az építészet – tárgyának tagadásától,⁷ a tér melletti abszolút elkötelezettségig terjed.⁸ Mivel ezen térorientált diszciplínák erősen elméletimportálóak, nyilvánvaló, hogy a filozófiai és természettudományos térelméletek komoly befolyást gyakoroltak többek között a földrajz mint tudomány, de az építészet és a képzőművészet stb. – elsősorban elméleti – megalapozására és fejlődésére is.

Ezért gondoltam úgy, hogy doktori dolgozatomat széleskörű interdiszciplináris térelméleti alapokra helyezem és így részletesen foglalkozom a filozófiai abszolút és relatív térszemlélettel, valamint a kanti térfelfogással, bevezetve a huszadik század fenomenológiai térfelfogást, továbbá a társadalom térszervezésének kérdévével, a marxista, humanista stb. aspektusokkal. Ugyanakkor nem célom a különböző tudomány-episztemológiai dichotómiák *teljeskörű* tanulmányozása, viszont a jelentősebb elméletek megemlézése, az azokban rejlő szemléletmódok áttekintő ismertetése fontos a dolgozat kimenetele szempontjából, ezért számot kell adnom az általuk felvetett problémákról, még ha jelen keretek között vulgáris interpretációknak hatnak is összefoglalóim.

Különféle (európai) nyelveken a tér szónak alapvetően két fogalmi alapjelentése létezik. A magyar tér szavunk egyszerre hordozza a közbenső és a konkrét jelentéstartamot, azaz a latin *spatium*, az angol *space* és a francia *espace* jelentését, mely a dolgok *közötti* intervallumot,

4 Gyáni Gábor: „Térbeli fordulat” és a várostörténet, *Korunk*, 2007/ július XVIII. évfolyam 7. szám. (<http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2007&honap=7&cikk=8604>), valamint: Peter Burke: *Context in Context*. Common Knowledge 8/1., 2002, 164 p. A kérdésről bővebben: Gyáni Gábor: *Kontextus és kontextualizáció a történetírásban*. In: Uo.: *Relatív történelem*. Typotex, Bp., 2007, pp. 241–260.

5 Uo., 241–245.

6 Soja, Edward W.: *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Verso, London, UK, 1989, 266 p. Egyes külföldi szerzők (Jacques Lévy, Ed Soja) *földrajzi fordulatnak* is nevezik, bár nem feltétlen azonosságtartalommal.

7 Vö.: Benno Werlen: a tér nem lehet többek között a földrajz tárgya, mivel a helyi struktúrák a globalizáció következtében már nem a térhez kötöttek, illetve nem határozhatjuk meg a tér helyét a térben. In: Benedek József: *A földrajz térszemléletének hullámai*. Tér és Társadalom 16. évf., 2002/2, pp. 21.

8 Benedek József: *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Risoprint, Kolozsvár, 2000, pp. 8.

valamint a német *raum*-ét is, mely a *szabaddá tett helyet* jelöli.⁹ A tér és a hozzá kapcsolódó fogalmak, mint a terület, hely, régió stb., mind a tudományos, mind a köznyelv által magától értetődő, *a priori* alapkategóriáknak, axiómáknak tartott fogalmak, amelyek nem igényelnek különösebb kifejtést, magyarázatot. Egyes tudományos vélemények szerint már a definiálásukra tett kísérlet is értelmetlen, de mindenképpen kétséges kimenetelű. Ugyanakkor vizsgálatuk izgalmas párbeszédet indukálhat, és a diskurzusok sokszínűsége talán közelebb vihet minket a „világ megértéséhez”, de legalább is a gazdagabb és árnyaltabb ábrázolásához mindenképp. Hiszem, hogy a tér és hely fogalmi rétegeinek feltárása, jelentésbeli eltéréseinek tudatosítása – alapfogalmakról lévén szó – talán túlmutat az egyes diszciplínák szakági nézőpontjain és fogalmi készletein s talán segítheti az inter- transz-, poszt- és interdiszciplináris diskurzus kibontakozását. E tanulmányban megkísérlem a tér-, hely és tájelméletek bemutatását, melyek jelenleg hatással vannak az aktuális intellektuális párbeszédre, még akkor is, ha e dolgozat keretei között nincs alkalmam a teljeskörű áttekintésre. Azon fontosabb értelmezéseket, szemlélet- és megismerési módok ismertetését tervezem, amelyek leginkább befolyásolják a térrel kapcsolatos interdiszciplináris diskurzust, melyek aktív hatással vannak/voltak a térbeli fordulat kialakulására. Ezen fogalmak tárgyalását annak érdekében végzem el, hogy egyéni szemléletbeli aspektusokat teremtsék általában véve a (kortárs) képzőművészet és a dolgozat keretében felmutatott konkrét művek elemzéséhez.

A dolgozat második felében az emlékművek és az emlékhelyek rövid fogalmi tisztázására teszek kísérletet, érintve azok térbeli kontextusát, általánosan az emlékmű és az emlékezés problémáját, erősen a tárgyalt tematikára koncentrálna. A tér perceptuális érzékeléséről kiváló tanulmányokat lehet olvasni, többek között a reneszánsz perspektíva kérdéskörében, mely érdekes nézőpontot adhat a tér és táj viszonyának értelmezésére is, különösen azok kétdimenziós ábrázolása során. De az internet és a mindennapjaink részévé váló online- és virtuális terek térnyerésének problematikája is izgalmas, aktuális jelentéstartalommal bíró értelmezéseket, új perspektívákat hozhatnak a térspecifikus vizsgálódásban. Ugyanígy – bár roppant széles perspektívájú, de aktuális kutatási terepet kínálnak a Google Earth és streetview, valamint a geotagging jelenségei, melyek ráadásul kifejezetten érdeklődési körömben találhatóak, ezúttal mégis le kellett mondanom ezek tárgyalásáról. Mivel azonban dolgozatomban – többek között a fizikai – térben szituált komplex térinstallációkkal és eseményekkel foglalkozom, így a látás és az észlelés, vagy a virtuális terek világa – melyek több önálló disszertációnak szolgálhatnának biztos kutatási alapot – helyett elsősorban a térfelfogás fogalmi körére koncentráltam.

Az emlékművek fogalmának tisztázásakor nem tartom indokoltnak a klasszikus művészettörténet műfaji kategóriáinak és azok kronologikus egymásutánosságának, azaz történetiségük teljes ívű pályáinak bemutatását.¹⁰ Ennél plasztikusabbnak találtam az általam kiválasztott emlékművek gondolatiságának egymásmellettiségét hangsúlyozni – még ha különböző korokban készültek is –, különösen így, egy a térrel és a téri fordulat aspektusaival foglalkozó dolgozatban. Annál inkább így érzem, mert kényszeredettnek tartom mind a szobrászat, mind az építészet, mind a klasszikus emlékműművészet műfajaiba asszimilálni az általam vizsgált nehezen kategorizálható, de mindenképpen térorientált művészeti teljesítményeket.

9 Moravánszky Ákos – M. Gyöngy Katalin: *A tér. Kritikai antológia*. Terc, Bp., 2007, pp. 6. (M.Á. kiem.).

10 Vö.: „A művészet történeti szemlélete nem magától értetődő, nem is a művészet létezéséből következő jelenség.” Marosi Ernő: Előszó. In.: *Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből. Válogatta, fordította és az előszót írta Marosi Ernő*, Corvina, Budapest 1976, pp. 9.

1. A „Térbeli fordulat” és annak jelentősége elé

Ahogy a bevezetőmben Gyáni Gábor, illetve Peter Burke¹¹ állításait megidéztem, az elmúlt évtizedekben divattá vált paradigmaváltást, tudományos és kulturális fordulatot emlegetni az egyes diszciplínákon belül. Sőt a huszadik század elején még elzárkózott tudományágak, az együttműködésen alapuló közeledések hatására – a felgyorsult információáramlásban – egyre inkább inter-, multi- és transzdiszciplínáris¹² tudomány- és kultúraterületekké váltak. Ebben, az információcsatornák és eszközök robbanásszerű terjedése, azok hatékonyságának fejlődése is jelentősen érvényesülhetett.

Az természetesen megvizsgálandó, hogy valóban történhetett-e az utóbbi évtizedekre jellemző, igen nagyszámú, az adott tudomány(ág)ra kiható, annak szemléletét gyökeresen megváltoztató tudományos fordulat és együttműködés, vagy csak tudatos tudománystratégiával van dolgunk, mely hangzatos jelmondatokkal kívánja fenntartani egy-egy szegregálódó diszciplínának, illetve irányzatának az aktualitását és pozícióját.

1.1. A tudományos fordulatokról...

Gaston Bachelard francia filozófus, tudománytörténész szerint a tudomány fejlődése, nem a tudás folyamatos felhalmozása, hanem egy diszkontinuus folyamat, ami egykor tudásnak számított, ismétlődően átértékelődik, megalkotva ezzel az *episztemológiai törés* fogalmát.¹³ Bachelard gondolatainak folytatását – a tudomány paradigmaváltással foglalkozó – sokat idézett állításokat Thomas S. Kuhn *A tudományos forradalmak szerkezete*¹⁴ című munkájában találjuk meg. Véleménye szerint a tudomány előrehaladása szempontjából a tudományos elméleteknek nemcsak az igazolása, de a cáfolata sem alapvető s elegendő. Szerinte a tudományos fejlődést a tudomány normál állapota és a tudományos forradalmak egymásutánja jellemzi. A normál tudomány jellemzője „a kutatás, amely állandóan a múlt egy vagy több tudományos teljesítményén nyugszik, teljesítményeken, amelyeket egy tudományos közösség egy időre a további munka alapjának ismer el.”¹⁵ E közös bázist nevezi *paradigmának*. A tudósok egyes paradigmákban élnek (dolgoznak), ami jelenthet közösséget, nyelvhasználatot, példatárat, hatalmi viszonyokat stb.¹⁶ A *normál tudományt* új, rendkívüli tudományos teljesítmények rázkódtathatják meg,

11 Burke, Peter: *Context in Context. Common Knowledge*, 2002, pp. 164., http://muse.jhu.edu/journals/common_knowledge/v008/8.1burke.html. A kérdésről bővebben: Gyáni Gábor: *Kontextus és kontextualizáció a történetírásban*. In.: Uo.: *Relatív történelem*. Typotex, Bp., 2007, pp. 241–260.

12 Szűkebb értelemben vett interdiszciplínán a két klasszikus tudományág közötti területet, vagyis a tudományágak módszertani érintkezéseit, vagyis a kétféle szókészletet, módszertant, eredményhalmazt alkalmazó területet értem. Multidiszciplínán olyan új ismeretrégiót értek, amely több (néha kifejezetten sok) független tudomány eredményeit ötvözi, egy meghatározott nézőpont érdekében. Transzdiszciplínán nagyszámú és nagyon különböző tudományágak egyesítését, szintetizálását és az ez általi magasabb szintre emelését értem, melynek már a kiindulása is esetleges, önkényes, ugyanakkor tágabb, komplexebb perspektívák kutatására alkalmas.

Vö.: Helga Nowotny: *The Potential of Transdisciplinarity*, http://helga-nowotny.eu/downloads/helga_nowotny_b59.pdf (2014. február).

13 Lévy, Jacques: *A helyek szelleme*. In.: Benda Gyula – Szekeres András: *Tér és történelem*. L’Harmattan – Atelier, Budapest, 2002, pp. 32.

14 Kuhn, Thomas: *A tudományos forradalmak szerkezete*. (1970), (Ford.: Bíró Dániel), Osiris, Bp., 2002, 262 p.

15 Uo., 28.

16 Kritikusai szerint művében a paradigmát nem egyértelmű, több részjelentéssel bíró fogalomként használja.

amikor az addigi paradigmába beilleszthetetlen tények, felismerések olyan nyomasztó túlsúlyba kerülnek, amely már alapvetően nem összeegyeztethető az addigi alapfeltevésekkel.¹⁷ Amennyiben a tudósok döntő része csatlakozik az új paradigmához, paradigmaváltás következik be. Állítása az, hogy a tudós társadalom nem megcáfolja a régi elméletet, hanem – hasonlóan a vallásos megtéréshez – egyre többen áttérnek az új paradigmára.¹⁸ Így attól kezdve az új alaptételekre épülve egy új normál tudomány jön létre. Ugyanakkor Kuhn elsősorban a természettudományokra alkalmazta elméletét, amelyekről azt mondja, hogy „a nem tudományos világ és a hétköznapi követelményeitől való példátlan elkülönülésük (...) jellemzi” őket.¹⁹ Ideális esetben az egyéni érdekek és a politika befolyása lényegtelen szerepet játszik a tudásalkotásban, de nem a tudásalkalmazásban. A társadalomtudományokról másképp gondolja, ugyanis ezek társadalmi jelenségekről tesznek megállapításokat. Minthogy ezen jelenségek egzakt mérhetősége számos esetben vitatható, ezek eredményeit sokkal inkább befolyásolhatják személyes érdekek és a politikai befolyás.

Összességében Kuhn azt a következtetést vonta le, hogy a szellem- és társadalomtudományok fejlődése – így a tudományos és kulturális fordulatok – függenek a társadalmi és politikai kontextustól. Kuhn elmélete nem feltétlen egyedi, és egyedüli, egyben az egyik legtöbbet vitatott, de idézett szöveg is. Hatása ugyanakkor vitathatatlan. Elemzésére, megállapításainak vitatására számos példát találhatunk, többek között Lakatos Imre „tudományos kutatási programokra” épülő modellje is ilyen, amely egyesíteni kívánja Popper és Toulmin elképzeléseit, akik a tudományt folyamatos evolúcióként fogalmazták meg, biológiai analógiák alapján. Lakatos a Popper-, Toulmin- és Kuhn-féle modellek vonásait igyekezett Feyerabend anarchista ismeretelmélete nyomán összegezni, a rivalizálás és kiválasztódás fogalmainak bevezetésével.²⁰ Paul Feyerabend *A módszer ellen*²¹ című „anarchista proklamációjában” a régi tudományos paradigma teljes felbomlásának a képét rajzolja fel.²²

Pierre Bourdieu – de mellette többek között Borges és jóval korábban Arisztotelész is az objektív megismerés lehetetlenségének szkepticizmusával összhangban²³ – szintén hasonló eredményre jutott: az elemző társadalmi pozíciói nagymértékben meghatározzák valóságrekonstrukcióját. Így többen is aggályukat fejezték ki „saját” tudományos elemzések lehetséges objektivitásával kapcsolatban, még a természettudományokat illetően is.²⁴ ²⁵ De az

17 Kuhn, Thomas: *A tudományos forradalmak szerkezete*. (1970), (Ford.: Bíró Dániel), Osiris, Bp., 2002, pp. 79–95.

18 Boros János – Lendvai L. Ferenc (Szerk.): *Bevezetés a filozófia történetébe, a preszókratikusoktól Derridáig*. Osiris, Budapest, 2009, 228 p.

19 Kuhn, Thomas: *A tudományos forradalmak szerkezete*. (1970), (Ford.: Bíró Dániel), Osiris, Bp., 2002, 215 p.

20 Fehér Márta: *A tudományfejlődés Kérdőjelei. A tudományos elméletek Inkommenzurabilitásának problémája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, pp. 7–15.

21 Feyerabend, Paul: *A módszer ellen*. (Fordította: Tarnóczy Gabriella, Mesterházi Miklós és Miklós Tamás), Atlantisz Kiadó, Budapest, 2002, 649 p.

22 Fehér Márta: *A tudományfejlődés Kérdőjelei. A tudományos elméletek Inkommenzurabilitásának problémája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, pp. 19.

23 Már a szofisták kijelentették, hogy minden dolognak az ember a mértéke, azaz éppen az a tényszerű, hogy a különböző létünkben fakadóan másként tekintünk a világra. Természetesen ez nem mond ellent annak, hogy mindannyian ugyanazon világ részei vagyunk, ennek a történelmi, társadalmi hatása alatt élünk, így elkerülhető a végtelen szubjektivitás. In.: Faragó László: *Térértelmezések. Tér és Társadalom*, 26. évf., 1. szám, 2012, pp. 11.

24 Pokol Béla: *Modern francia szociológiaelméletek*. Budapest, 1995, <http://mek.oszk.hu/02000/02027>

25 Vö.: a Heisenberg-féle (határozatlansági) relációval: alapvető, elméleti határ bizonyos fizikai mennyiségek megszerzése, teljes pontossággal való megismerhetőségére a kvantummechanikában.

igazság objektív megismerhetőségének lehetetlenségéről ír Hans-Georg Gadamer is az *Igazság és módszer* című könyvében, vagy ugyanúgy gondolhatunk itt a heideggeri fenomenológia állítására, miszerint nincs objektum szubjektum nélkül. Nem is annyira radikális álláspontból tehát megállíthatju, hogy a természettudományok által tudásként kínált elméletekben rejlő természeti és társadalmi tényezők elemzése során, a „*tiszta természet*” mint olyan – ha létezik is – számunkra elérhetetlen, s így maga a „*természet*” is csupán az adott kulturális-társadalmi kontextus által meghatározottan adódik számunkra.²⁶

További, más jellegű problémát vet fel John Ziman angol fizikaprofesszor, a tudomány objektivitását illetően, visszautalva a Kuhn által megfogalmazott egyéni, gazdasági és politikai érdekek befolyásának szerepére a tudásalkotásban. A posztakadémikus kutatást jellemző cikkében,²⁷ az egész akadémikus tudomány – vagy más néven alapkutatás – kapitalizálódására hívja fel a figyelmet. Véleménye szerint a domináló tőke, és az ez által megjelenő gazdasági érdekek hatására a *közkincs* átalakul *szellemi termék*ké, s így egyre kérdésesebbé válnak az akadémiai kutatás olyan normái, mint a közös tulajdon, az egyetemesség, az érdeksemlegesség, az eredetiség, a szkepticizmus, s így az objektivitás is.

A fentebb említett tudományos megismeréssel kapcsolatos aggályok ellenére a térbeli fordulat alkalmazásának kritikai elemzéséhez szükségesnek tartom az alapfogalmak tisztázását. Ezért kísérletet teszek egy olyan tér-, hely- és tájelméleti áttekintésre, melyet megkíván a tisztánlátás igénye, s szükségessé tesz a dolgozatomban megfogalmazott célok pontosabb árnyalásainak lehetősége, fenntartva a bevezetőmben megfogalmazott korlátok szkepticizmusát.

26 Székely László: *Szcientizmus és antiszcientizmus a tudományfilozófiában: a Sokal-affér üzenete a tudományfilozófia számára*. In.: *Túl az iskolafilozófián: a 21. század bölcséleti élménye*. (Szerk.): Nyíri Kristóf, Palló Gábor, Áron Kiadó, Budapest, 2005, pp. 122.

27 Ziman, John: *Elveszti-e objektivitását a tudomány?* (Ford.: Bencze Gyula), *Természet Világa*, 127. évf., 11. sz., 1996, pp. 486–488.

2. Térelméleti áttekintés

A tér fogalmának meghatározását bonyolítja, ugyanakkor annak megértését segíti, hogy a különböző tudományok, tudományágak más és más *módszereket* használnak még egyes diszciplínán belül is, így például a természetföldrajz döntően empirista, a realizmus/ pozitívizmus eszközeivel értelmezi a teret, míg a társadalomföldrajz inkább kritikailag közelít ahhoz.²⁸ De visszatérhetünk a fentebb említett – Kuhn és Feyerabend által egyidőben bevezetett – *inkommenzurábilis* fogalmához, vagyis az egyes diszciplínák összemérhetetlenségéhez. Tudni illik, a különböző elméletek, diszciplínák *konceptuálisan* és *perceptuálisan* is különböznek, azaz nincs közös neutrális és független empirikus bázisuk, nem ugyanúgy artikulálják a világot, nem ugyanarról beszélnek, és nem ugyanazt mondják, még ha ugyanazt a *kifejezést* használják is.²⁹

A tér/idő viszonyrendszere és értelmezése, törvényszerűségeinek meghatározása a fizika makro-, mezo- és mikrovilágában is eltérő. A fizikusok nem ugyanazokkal a törvényekkel magyarázzák a kozmikus jelenségeket, mint amelyeket a kvantumfizika alkalmaz.³⁰ Sőt az egyikben alkalmazottak alapvetően nem használatosak a másik *léptékben* így a makro- és a mikrogazdaságtan is más összefüggésekkel írja le egyazon gazdaság működésének lényegét. Azonban a kettő kölcsönös egymáshatását akkor is feltételezzük és elfogadjuk, ha nem tudjuk pontosan matematikai modellekbe, képletekbe foglalni azt.³¹

A különböző értelmezésekre, azért van lehetőség a tér kapcsán, mert nem pusztán egy konkrét fizikai valóságelemről van szó, hanem a nagyon komplex rendszerek térbeliségéről, térbeni létmódjáról, melyeknek számos vizsgálati és értelmezési aspektusa lehet. A tér lényege, szubsztanciája, hogy nem önmagában, hanem sokszínű megjelenési formáiban, azokhoz igazodó aspektusokból tárhatóak csak fel.³² A tér kifejezés gyakran nem egy általános – minden tudományban elfogadott – értelmezésre, azaz axiómára utal, hanem az adott tudományág sajátos tárgyához igazodik. Ennek következtében nagyon sok térértelmezés lehetséges, a különböző létezők sok különböző teret alkotnak, amelyek rendelkeznek saját struktúrával és hatnak más térben létezőkre, nem beszélve a virtuális terekről.³³ ³⁴ Ugyanakkor, mivel alapfogalomról van szó érdemes – még ha kérdéses kimenetellel is – bemutatni az általánosan elfogadható megközelítéseket. Másrészt, a rohamosan fejlődő eszközöknek és módszereknek köszönhetően mára már a társadalomtudományok is egyre több konkrét, tényszerű adattal

28 Faragó László: *Térértelmezések. Tér és Társadalom*, 26. évf., 1. szám, 2012, pp. 6., A kritikai perspektíva sem egy egységes módszer, inkább egyféle szemlélet.

29 Fehér Márta: *A tudományfejlődés Kérdőjelei. A tudományos elméletek Inkommenzurábilisának problémája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, pp. 37.

30 A húrelmélet és a szuperhúrelmélet tesz erre kísérletet, de nem képes azt teljesen igazolni. 2013 decemberében jelentették be japán tudósok, hogy igazoltak egy olyan sejtést, mely képes összefogni a két különálló fizikai világ magyarázatát; melynek rövid állítása szerint az egész világ(egyetem) egy kivetült hologram (ún. Hologram-elmélet, lásd. Leonard Susskin és Gerald 't Hooft). Holografikus elv: a hologram az esemény egy 3D-s tárgy 2D-s képe, de az információ ugyanaz. Susskin állítása szerint nem tudja, hogy mi a tér, de a dolgok szerinte az univerzum szélén létező kétdimenziós film, hologram háromdimenziós vetületei.

31 Faragó László: *Térértelmezések. Tér és Társadalom*, 26. évf., 1. szám, 2012, pp. 7.

32 Uo., 7.

33 Uo., 7.

34 Moholy-Nagy László: *Az anyagtól az építészetig*. (Von Material zu Architektur, München, 1929), Corvina Kiadó, Budapest, 1972, pp. 194., című könyvében számos (több mint 25) térfogalmat sorol fel, s ebben az írásában hivatkozik többek között Rudolf Carnap aktuálisan megjelent, *A tér (Der Raum)* című írására is, de szemléletében nem hagyható figyelmen kívül *Einstein általános relativitáselméletének hatása sem* (1916).

rendelkeznek – például az emberek térbeli mozgásáról –, amelyek számítógépes rendszerekkel relatíve gyorsan feldolgozhatóak, így a szűken értelmezett társadalmi terekről is egyre több tényszerű állítást vagyunk képesek megfogalmazni, ezek alapján ma már nagy valószínűségű – társadalmi – előrejelzések is készíthetők.³⁵

Amint a fenti példákból is látszik, a tér alapvető megközelítését illetően két főbb általánosabb szemléletmód rajzolódik ki: a természettudományi és a társadalomtudományi paradigmán alapuló. A tér vizsgálatának természettudományos megközelítése a természet általános törvényszerűségeinek megfigyelésére, folyamatainak feltárására törekszik; míg a társadalomtudományos nézőpont a társadalom alakító szerepét vizsgálja a térszervezés folyamatában.³⁶ A dolgozat tartalmi megközelítésének megfelelően, jellemzően e második szemlélet alakulását vizsgálom, és eredményeit használok fel, mely a teret nem mint önálló entitást vizsgálja, hanem a térnek a társadalmi folyamatokban betöltött szerepét, valamint térszervező folyamatait elemzi.

2.1. A filozófiai tér fogalom

A filozófiában a térről folytatott diskurzusok, elsősorban a tér jellegére vonatkozó dilemmára koncentráltak, melynek legalapvetőbb kérdése, hogy a tér abszolútnak tekinthető-e azaz semmitől sem függő, önmagában való; vagy relatív jellegű, tehát a való világ alkotóelemei közti kapcsolat révén jön létre, azaz a tudomány által konstruált térben, s így az objektívként elfogadott geometriák is önkényesen választott feltételezéseken alapulnak csupán.³⁷

A tér, idő és hely sokáig domináns filozófiai alapjait *Arisztotelész* fektette le *A fizika nyolc könyvében*, melyben a tér és az idő, illetve a kettő összekapcsolódásából eredő mozgás fogalmait tárgyalta. Szerinte a tér és az idő vég nélkül osztható. A világ jelenségeinek alapja a mozgás, melyet a legtágabb értelemben definiált, akármilyen változásként, a potenciális létről az aktuális létre való átmenetet jelölt. A mozgások természetszerűek – a mozgó egyed természetéből adódó – vagy természetellenes – erőszakolt – mozgások lehetnek. A tér mellett a hely fogalma fontos, mely nem egy bizonyos térrészt képvisel. Minden tárgy azon hely felé tart, melyben *otthon* van, mégpedig gyorsuló mozgással. Ha valamely tárgy a maga természete által rendelt hely felé mozog, akkor ez természetszerű mozgás, így szükségképp gyorsuló, ha ellenben más irányba erőszakosan tereltetik, akkor mozgása lassuló.

A Platón *Timaios*zában megfogalmazott tér az absztrakt gondolkodás eredménye, az időtől és az elmúlástól független filozófiai és fizikai entitás, az atomoktól a Földig minden fizikai dolog helye, tehát ez egy a tér *fizikai* és *anyagtalan* minőségét is magában foglaló elmélet.³⁸

35 Vö.: Barabási Albert-László: *Villanások – a jövő kiszámítható*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010, 300 p.

36 Benedek József: *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Risoprint, Kolozsvár, 2000, pp. 5–7.

37 Faragó László: *Térértelmezések*. Tér és Társadalom, 26. évf., 1. szám, 2012, pp. 5–25.

38 Moravánszky Ákos – M. Gyöngy Katalin: *A tér. Kritikai antológia*. Terc, Bp., 2007, pp. 10.

2.1.1. Abszolút tér

Az abszolút vagy más néven szubsztanciális térértelmezés a barokk kori racionalizmusban alakult ki. Első, legjelentősebb képviselője René Descartes volt, aki a *Filozófia alapelvei*³⁹ című összegző munkájában fejtette ki téziseit. Elsőként szakított az arisztotelészi hagyományokkal, illetve a skolasztikával, melyek a teret, test nélküli nemszubsztanciának tekintették. Descartes szerint a tér önállóan létező tárgy a többi tárgy mellett, s az idővel együtt egy olyan kategóriának tekintette, amely lehetővé teszi a dolgok lényegének megnevezését és osztályozását. *Isten*, a nem teremtett, végtelen szubsztancia mellett, két teremtett szubsztancia, a kiterjedés nélküli *szellem*, és a *test*, az anyag – amely térbeli kiterjedéssel rendelkezik – létezik. Minden testnek kiterjedése van, mely kitölti a tér egy meghatározott részét, ezáltal azonosulva magával a térrel, így a tér meghatározza a dolgok, tárgyak lényegét.⁴⁰ A tér különálló fizikai entitás, és önmaga is tárgy jellegű, a tárgyakhoz hasonló módon létezik. Szemlélete holisztikus jellegű, azaz több mint az alkotó tárgyak tulajdonságainak az összessége. Descartes tér-filozófiai nézetei szoros összefüggésben állnak a matematika – elsősorban az analitikus geometria – területén általa kimondott és képviselt törvényekkel. Nem véletlen, hogy Henri Lefebvre szerint a descartesi eszméken alapuló abszolút térelmélet, átmenetet képez a térfilozófia és a tértudomány között, ugyanis matematikai, geometriai alapokra próbálja helyezni a filozófiát.⁴¹

2.1.2 Relatív tér

A relatív térszemlélet képviselői között elsőként *Gottfried Wilhelm Leibniz* állította – szemben az abszolút térfogalom képviselőivel –, hogy a fizikai tér különbözik a geometria tértől. Elmélete – mely a Descartes abszolút-szubsztanciális térszemlélet után jelent meg – szerint, a tér az érzékelés eredménye, nem rendelkezik önálló léttel, így inkább egy képzet, egy eszme, mint dolog, azaz tárgy.⁴² Hatással lehetett elméletére Spinoza 1677-ben közölt, *Etika, geometriai módon bizonyítva*⁴³ című műve, melyet valószínűleg kézirat formájában olvasott. Leibniz elképzelése szerint amíg az idő az egymásutániságok, addig a tér az egymásmellettségek rendje, s nem objektumként kezelendő. Ilyen értelemben a tér alaptulajdonsága, hogy a tárgyak közötti viszonyban gyökerezik. Leibniz az anyagnak erőt tulajdonított. Az erő alapegysége a monász, amely a többi – különböző értékkel bíró – monással⁴⁴ fennálló kapcsolat révén

39 René Descartes: *A filozófia alapelvei. (Principia Philosophiae, 1644)*, (Dékány András fordítása), Osiris, Budapest 1996, 155 p.

40 Störig, Hans Joachim: *A filozófia világtörténete*, Helikon, Budapest, 1997, pp. 271.

41 Lefebvre, Henri: *Production of Space*. (Translated by Donald Nicholson-Smith), Blackwell, London/Oxford, 1974/1991, pp. 7-24.

42 Soja, E.W.: *The Spatiality of Social Life: Towards a Transformative Retheorisation*. In.: Gregory, D.- Urry, J. (Eds.): *Social Relations and Spatial Structures*. MacMillan Education, London, 1985, pp. 90–127.

43 Spinoza a szubsztancia fogalmát nem az anyaggal azonosította, hanem azt, ami mögött van. Ezt Istennel (végtelen szubsztancia) és a teremtő természettel azonosította, tehát Szubsztancia=Isten=természet. Ettől különböztette meg a móduszt, a teremtett természetet. *Ethica, ordine geometrico demonstrata, 1677*.

44 A monászokat négy különféle szempont, tulajdonság alapján vizsgálta. A monászok:

1, *pontok*, azaz a létező ősalapjai pontszerű szubsztanciából állnak;

2, *erők, erőközpontok*;

3, *lelkek*, különböző fokon átlelkedült dolgok, az álomszerűen lődörgőktől a mindentudóig (Isten);

4, *individumok*.

In.: Hans Joachim Störig: *A filozófia világtörténete*. Helikon, Budapest, 1997, pp. 267–268.

létezik predesztinált módon. Így ha a tárgyak közti kapcsolatok alkotják a teret, akkor a tér az együttlétek rendjét fejezi ki.⁴⁵ Elmélete a monász-konceptió egy hermeneutikus-idiografikus perspektívát képvisel, azaz egy olyan kontextuális elméletet, amely a jelenségek egyediségére alapozva az egymástól különböző monászok révén ölt testet.⁴⁶

Leibniz térrel kapcsolatos állításainak, azaz a csupán (kiterjedés nélküli) monászokból álló univerzum képzetének, kritikájaként az alábbi érveket hozzák fel: „Ha érzéki szemléletünk a térben kiterjedt kontinuumnak mutatja a világot, az csalódás, mivel a látszólagos kontinuum pontszerű monászok komplexuma. Ez tiszta idealizmus, és megfelel annak a felfogásnak, amely a tértől megtagadja a realitást. Másfelől azonban Leibniz azt állítja, hogy egymás mellett álló monászok sokasága létezik – ugyan hol létezhetnének ezek egymás mellett, ha nem a térben?”⁴⁷

Összefoglalásképpen elmondható, hogy két radikálisan más alapállapotú térkonceptió alakult ki: egy abszolút-nomotetikus és egy relacionális-idiografikus. A kettő közti közös pont az ész, az értelem szerepe a megismerési folyamatokban, kizárva minden tapasztalatot. Az abszolút térkonceptió a térnek abszolút, anyagi, determinált jelleget tulajdonított, míg a relatív térkonceptió az egyedi dolgok térkonstruáló tulajdonságát hangsúlyozta.⁴⁸

2.1.3. Az empirikus térképzet

Az empirizmus az angol puritanizmus talaján megindult tudományos irányzat, amely kizárólagosan a tapasztalati és kísérlet alapú tudást fogadta el helyesnek, s próbált kizárni mindenféle spekulációt. Korai képviselői az angol *Francis Bacon* és *Thomas Hobbes* voltak. A felvilágosodás korában kiteljesedő empirizmusban, tulajdonképpen az abszolút térelmélet gondolatmenete folytatódott. Alaptétele szerint a megismerés forrása a *tapasztalat*, ennek köszönhetően a tér anyagi, tapasztalati megismerhető, vizsgálható elemeit kutatták. Többek között a *John Locke* főművében – *Értekezés az emberi értelemről*⁴⁹ – fogalmazottak szerint: a tér a képzetek és fogalmak kombinációja révén keletkezik, s a külső és belső tapasztalatokból szerzett ismereteket kombinálja. Gondolkodásunk legegységesebb építőköveit rendszerezte az egyszerű eszmék közé, mint a *belső* és a *külső tapasztalatot*,⁵⁰ míg az összetett eszméit az értelemkombináció útján alkotta egyszerű eszmékből. Ezeket – három típusba – *móduszok*, *szubsztanciák* és *relációk* közé sorolta be, ahol a szubsztanciának (Isten, szellem, test) van reális megfelelője is. Locke ugyanakkor a tér/idő fogalom használatával nem következetes, egyszerre tárgyalta azt az elsődleges minőségeket, a móduszok és a relációk között is.⁵¹

George Berkeley – aki azt tervezte, hogy olyan települést alapít a Bermuda-szigeteken, mely tökéletes példa lesz az egyszerű és természetes társadalomra, s ezzel visszahathat Európára is – *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről*⁵² című összefoglaló művében Locke

45 Leibniz, Gottfried Wilhelm: *Monadológia*. (Ford.: Endreffy Zoltán), In.: Gottfried Wilhelm Leibniz: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Európa Kiadó, 1695/1986, pp. 305–326.

46 Pohl, Jürgen: *Geographie als hermeneutische Wissenschaft. Münchener Geographische Hefte*. 1986, pp. 52. In.: Benedek József: *A földrajz térszemléletének hullámai*. Tér és Társadalom, 16. évf., 2002/2, pp. 21-39.

47 Störig, Hans Joachim: *A filozófia világtörténete*. Helikon, Budapest, 1997, pp. 271.

48 Benedek József: *A földrajz térszemléletének hullámai*, Tér és Társadalom, 16. évf. 2002/2, pp. 23.

49 *An Essay Concerning Human Understanding*, 1690.

50 A külső tapasztalatot tovább bontja első és másodlagos minőségekre, annak felismerése alapján, hogy az észlelés során sosem maguk a dolgok, szubsztanciák, hanem azoknak az érzetminőségei jutnak tudatunkba.

51 Störig, Hans Joachim: *A filozófia világtörténete*. Helikon, Budapest, 1997, pp. 278–79.

52 *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, 1710.

gondolatmenetének ellentmondásait próbálta feloldani. Álláspontja az, hogy számunkra a világon minden mindig csak, mint tudatunk jelensége, állapota van adva, tehát nincs értelme különbséget tenni elsődleges és másodlagos minőségek között, minden csak az észlelő tudatában létezik, nincs rajtunk kívüli létük.⁵³ Következetes szubjektív idealizmusában a tér tehát minden ember tudatában csupán egy képzet. A tudat a tapasztalat révén tükrözi a külső tárgyakat, amelyek ugyan a térben helyezkednek el, de mivel a tér mint önálló tárgy nem tapasztalható, így nem képződhet le a tudatban.⁵⁴

David Hume továbbgondolta Locke elméletét, benyomásokra szűkítette egyszerű képzeteit. *Ideának*, eszmének nevezte a benyomások, az emlékezet és a fantázia által létrehívott képmásokat. Az összetett eszmék törvényeit rendezte viszonyaik alapján három csoportba: *hasonlóság és különbözőség törvénye*, melyen alapul a matematika, míg a másik kettő, a *térbeli és az időbeli érintkezés törvénye*, valamint az *ok-okozat kapcsolatának törvénye* kizárólag csak a tényekkel dolgozik, azokat kapcsolja össze. Ebből következik, hogy Hume – akárcsak Locke – a térnek, mint nem magán való dolognak, nem tulajdonít fontos tulajdonságot. Hume Berkeleynél is továbblépve a szellemi szubsztancia fogalmát is feloldja, mely után csak a képzetek maradnak, a jelenségek tudati egymásmellettségei és egymásutániságai (koegzisztenciája és szukcessziója). Kritikai gondolkodásában vizsgálta a kauzalitás fogalmát, kidolgozta saját valószínűségelméletét, mely a filozófia számos dogmáját írta felül, s nagy hatással volt többek között Kantra is.⁵⁵

Isaac Newton a kor egyik legismertebb tudósa térrel kapcsolatos írásait *A természetfilozófia matematikai alapelveiben*⁵⁶ és *A principiából és az optikából*⁵⁷ című műveiben fejtette ki. Akárcsak Descartesnál, tere abszolút, önálló dolog mely hat a tárgyra, anélkül hogy ezek visszahatnának rá. Ugyanakkor, többek között a teret is felosztotta. Négy felállított alapkategóriáját – *tér, idő, hely, mozgás* – kritériumok alapján tagolta *abszolútra és relatívrá, igazira és látszólagosra, matematikaira és közönségesre*. Ezek alapján csak az *abszolút tér statikus* és igazi tér, így minden igazságot erre kell vonatkoztatni. Ezzel ellentétben a relatív tér, az abszolút dinamikus része, amit érzékeink más testekhez és terekhez viszonyítva fognak fel. Az abszolút tér homogén, ezért csak a relatív tér vonatkozási pontjai segítségével ismerhető meg.⁵⁸ Tehát az abszolút, vagyis az igazi tér az ember számára megismerhetetlen, s annak csupán szegmenseit ismerhetjük meg relatív terek formájában. Newton első két (a tehetetlenség⁵⁹ és a dinamika⁶⁰) törvényének előfeltétele e kettős térszemlélete. Newton természeti törvényei, a nem atomi méretű testek, illetve a nem extrém környezetben történő mozgások leírására mind a mai napig kiválóan alkalmazhatók. Normál körülmények esetén és emberi léptékekben mérve módszereinek eredményeihez képest alig mutatnak eltérést az általános relativitáselmélet, de kiszámolásuk sokkal egyszerűbb így a tudomány mai napig alkalmazza őket.

53 Störig, Hans Joachim: *A filozófia világtörténete*. Helikon, Budapest, 1997, pp. 280–81.

54 Benedek József: *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Risoprint, Kolozsvár, 2000, pp. 11.

55 Uo., 285.

56 *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*, 1687.

57 Newton, Isaac: *A Principiából és az Optikából*. Válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: Heinrich László. Kriterion Könyvkiadó – Európa Kiadó, 1981.

58 Benedek József: *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Risoprint, Kolozsvár, 2000, pp. 11.

59 Minden test nyugalomban marad vagy egyenes vonalú egyenletes mozgást végez mindaddig, míg ezt az állapotot egy másik test vagy mező meg nem változtatja.

60 Egy pontszerű test lendületének (impulzusának) a megváltozása egyenesen arányos és azonos irányú a testre ható, F' erővel. Az arányossági tényező megegyezik a test m' tömegével. (Az összefüggés megmutatja, hogy minél nagyobb egy testre ható erő, annál nagyobb a test lendületének változása.)

2.1.4. A kanti térfelfogás

Immanuel Kantot fiatal korában foglalkoztatták a természettudományok és a matematika, így disszertációját is a tér kétféle matematikai irányíthatóságáról írta. Reáltudományos eredményei figyelemreméltóak, a Naprendszer kialakulásának elméletét vetette fel *Az ég általános természettörténete és elmélete*⁶¹ című munkájában, melyet *Pierre-Simon de Laplace* francia fizikus, csillagász 1795-ben dolgozott ki részletesen *Exposition du système du monde* címmel. A Kant–Laplace-elmélet a Föld keletkezésére vonatkozó elméletek közt a legáltalánosabban elfogadott mind a mai napig. Ugyanakkor foglalkozott a tér háromdimenziós voltának bizonyításával is, aminek köszönhető későbbi filozófiájának sok alapfelvetése és jellegzetessége. Kiemelkedő munkáját 1781-ben adta ki először *A tiszta ész kritikája*⁶² címmel, mely jelentős hatással volt a térszemléletek és a tudományok fejlődésére, részben elvetette mind a racionális, mind az abszolút és a tisztán empirikus térelméleteket. Időn Kant az egymásutániságot, téren pedig az egymásmellettséget értette. Szerinte a tér az időhöz hasonlóan *a priori*⁶³ kategória, tehát nem ismerhető meg a tapasztalat útján, kívül esik minden külső tapasztalaton vagy intuíción. A kanti felfogásban a tér egy transzcendentális⁶⁴ idea:

„A tér semmivé válik, mihelyt kizárjuk bármely tapasztalat feltételét”,⁶⁵ továbbá „Amit a térben az intuíció révén felfogunk, az nem a dolgok tulajdonságainak megnyilvánulása”, illetve „Azokat, amiket külső tárgyaknak nevezünk, nem egyebek, mint a külső szemléletünk formái”. Így megállapította, hogy a tér *a priori* és nincs tárgyakhoz kötve, minden külső szemléletnek alapjául szolgál, s mi vagyunk azok, akik térképzetel közelítünk a tárgyakhoz.⁶⁶ Nem tünteti fel a dolgok tulajdonságait, ezeket a szemlélet szubjektív feltételei teszik lehetővé, melyek képzetek formájában az egyénben adóttak. A „*térnek empirikus realitása van*”, azaz a térnek objektív érvényessége van minden jelenség tekintetében, ami mint külső tárgy megjelenhetett előttünk. Ugyanakkor azt is kimondta, hogy „*a térnek transzcendentális idealitása van*”, vagyis ha minden tapasztalat lehetőségének feltételéről lemondunk, akkor a tér semmi.⁶⁷

Összefoglalva, Kant szerint a tér és idő objektíve érvényesek, nélkülük nem lehet megismerni a külső és belső szemlélet tárgyait, azaz nem lehetséges objektív megismerés. Nem szubsztanciák, hanem olyan feltételek, amelyek által számunkra a tárgyak megjelenhetnek. Kant ezt úgy nevezte, hogy a tér és az idő transzcendentálisan ideálisak. A kanti térkoncepció elzárkózott úgy az abszolutista pozíciótól (mely szerint a tér tárgyként létezik), mint a relativistától (amely alapján a tér mint a tárgyak közti kapcsolatok egésze érthető). A tér nem egy anyagi dolog, nem egy tárgy, hanem a külső szemlélet *a priori* formája, a megismerés lehetőségének a feltétele, egy ideális eszme.

61 *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels*, 1755.

62 Immanuel Kant: *Kritik der reinen Vernunft*. (1781), 1987.

63 Az ismereteket vagy *a priori*, azaz tapasztalat előttinek (szó szerint: „*a korábbiából*”), vagy *a posteriori*, azaz tapasztalat utáninak (szó szerint: „*a későbbiből*”) tartja, miközben az ítéletek vagy „*szintetikus*”, vagy „*analitikus*” jellegűek lehetnek. A két ismeretípust a szükségszerűség és az általánosság elvei alapján különböztetjük meg.

64 A transzcendentális fogalmán nem a tapasztalaton túlit érti, hanem, mint a tapasztalatot megelőzőt: „*minden ismeret, amely nem magukkal a tárgyakkal foglalkozik, hanem a tárgyra irányuló megismerésünk módjával, amennyiben ez a priori lehetséges.*”

65 Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Atlantisz, 2004, pp. 78.

66 A tér külső érzékünk szemléleti formája (csak egy egységes tér létezik), míg az idő belső érzékünk szemléleti módja.

67 Störig, Hans Joachim: *A filozófia világtörténete*. Helikon, Budapest, 1997, pp. 317.

Elmélete csak az eukleidészi geometria alapján érvényes – állítják kritikusai –, de Kant szerint nem a matematikai és fizikai jelentéseknek van transzcendentális jelentésük, hanem – egy fokkal mélyebben – azok feltételeinek; e feltételek pedig a megismerő szubjektum tapasztalattól független elemei. A térbeliség három fajtája különböztethető meg: a *transzcendentális tér*, a *matematikai tér* és a *fizikai tér*, amelyek egymás ellen nem összevethetőek, mert más szempontból közelítik meg a térproblematikát.⁶⁸

A Kant utáni filozófiai irányzatokban, azaz az idealizmusban (Fichte, Schelling, Hegel), a pozitívizmusban (Comte, Mill, Spencer), a materializmusban (Feuerbach, Marx) és az életfilozófiában (Schopenhauer, Nietzsche), valamint az egzisztencializmusban (Kierkegaard) a térszemlélet leszűkíthető az idealizmus és a materializmus eszméjére. Az idealista térfogalom képviselői – a német idealizmus és az életfilozófia követői – szerint, a tudaton kívül nem létezik semmi, tehát a tér is szubjektív, idealista fogalom. A materializmus és a pozitívizmus csupán a tapasztalható tényekre alapoznak, így a tér náluk, hasonlóan az abszolút térfogalomhoz, anyagi jelleget ölt.⁶⁹

2.1.5. A husserli fenomenológia és Heidegger térelméletei

„Fenomenológiának nevezik a századforduló idején a filozófiában érvényre jutó újfajta leíró módszert, valamint a belőle kifejlődő a priori tudományt; az utóbbinak az a rendeltetése, hogy szigorúan tudományos filozófia elvi organonja legyen, s következetes alkalmazása révén valamennyi tudomány módszertani reformját lehetővé tegye.”⁷⁰

Edmund Husserl

A fenomenológia alapítója, Edmund Husserl a filozófiát mozgó folyamatként fogja fel, s a tudat vizsgálata során fölfedte a *„természetes álláspontot”*, melyet *A tiszta fenomenológia és fenomenológiai filozófia eszméiben*⁷¹ írt le. A fenomenológia központi kategóriája a tudat *„intencionalitása”*, legfontosabb gondolata az *intencionális élményben adott fenomén*.⁷² Nincs objektum szubjektum nélkül, a gondolkodó tudatában van egy világnak, mely végtelenül kiterjedt térben és időben jön létre. Ebben tapasztalattal ismerjük meg a világot, érzékszerveinkkel, függetlenül azoktól a gondolati világoktól, melyeket a matematika vagy a tudományok hoznak létre. A természetes álláspont mögé az *epochénak* nevezett *„el-nem-köteleződés”* módszerével lehet tekinteni.⁷³ Ez a folyamat külső érzéki tapasztalatoktól a fenomenológiai állásponhoz juttat, a vonatkozó tapasztalat tiszta adataihoz. Az igazi ismeretet a jelenség megismerése fordítja.

68 Boros János – Lendvai L. Ferenc (Szerk.): *Bevezetés a filozófia történetébe, a preszókratikusoktól Derridáig*. Osiris, Budapest, 2009, 228 p.

69 Störig, Hans Joachim: *A filozófia világtörténete*. Helikon, Budapest, 1997, pp. 353–432.

70 Husserl, Edmund: *Fenomenológia*. Az Enciclopedia Britannica számára 1929-ben írott meghatározása.

71 *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, 1913.

72 Boros János – Lendvai L. Ferenc (Szerk.): *Bevezetés a filozófia történetébe, a preszókratikusoktól Derridáig*. Osiris, Budapest, 2009, 228 p.

73 Uo., 228 p.

Husserl ezen elméletével elemezhető a tér és az idő problematikája is: a szubjektum önmaga számára mindig „itt” és „most” jelenik meg. A fenomenológiai módszert a tudatra magára is alkalmazva, „transzcendentális én”-t fogalmazhatunk meg, ahol a transzcendentális tudat a valós világ és a fogalmi világ számára alkotó, konstitutív szereppel bír.⁷⁴

Husserl barátja és tanítványa, Martin Heidegger 1927-ben publikálta egzisztenciálfilozófiai filozófiájának fő művét, a *Lét és időt*,⁷⁵ melyben a lét értelmére vonatkozó kérdéseit fejtette ki. Különbséget tett a *létező* és a *lét* között, e különbséget ontológiai különbségnek nevezte, a lét a létező alapja, áthatja és felülmúlja azt. A lét maga transzcendens, túl van minden létezőn (Istenen is), egyszerre van róla tudásunk, és nem-tudásunk. „Nem tudjuk a lét mit jelent. De ha megkérdézzük »mi a lét?«, már benne tartjuk magunkat a »van« megértésében anélkül, hogy fogalmilag képesek lennénk rögzíteni, hogy mi is jelent”.⁷⁶ A létezőt úgy határozta meg, mint ami különbözik a semmitől: „létező mindaz, amiről beszélünk, amit gondolunk, amihez valahogyan viszonyulunk, létező az is, ami és ahogyan mi vagyunk.”⁷⁷ Így az emberből indul ki, fogalmilag jelenvalóként megragadva, mivel a maga léte, amennyiben a léthez viszonyul, a létmegértés által tűnik ki. Tehát az egzisztenciát (a jelenvaló létet) maga a jelenvaló határozza meg, s a szorongásban talál olyan diszpozíciót, amelyben a jelenvaló lét önmagával és legsajátabb lehetőségeivel szembesül.

A teret a világ fogalmához hasonlítja, szerinte a tér alkotja a világot így minden világon belüli téren belüli is. A létezőkre a közelség jellemző, „melyet nem a távolságok kimérése rögzít”, tehát nem tartja fontosnak az abszolút, fizikai távolságokon alapuló teret, így a relacionális leibnizi állásponthoz közelít. A dolgokhoz helyet rendel, amit az elfoglalhat vagy nem. „A tér helyekre van felszabdalva(...)a tér(...)mindig a létezőhöz magához tartozik mint annak a helye. A környező világ nem egy előzetesen adott térbe rendezkedik be, hanem (...) a kijelölt helyek egészének összefüggését artikulálja”. A világ fedezi fel, adja hozzá a hozzá tartozó térbeliséget.⁷⁸ Egy másik fontos térrel kapcsolatos Heideggeri fogalom az *eltávolítás*. Az *eltávolítás* a tér egyik alapvető tulajdonsága, ami „eltüntetni a távolságot, azaz eltüntetni valaminek az *eltávolítottságát*, tehát *közelítést* jelent”. „A létező tisztán megismerő felfedésének meghatározott módjai is *közelítés* jellegűek. A jelenvaló létben (ami világban-benne-lét) a közelségre irányuló lényegszerű tendencia rejlik”. Ugyanakkor a „A kéznéllevő dolgok objektív távolságai nem fedik a világon belüli kézhezállók (dolgok) *eltávolítottságát* és *közeliségét*.” Az állítólagos legközelebbi egyáltalán nem az, ami legkisebb távolságra van tőlünk.⁷⁹ „Egy objektíven hosszú út rövidebb lehet, mint egy objektíven nagyon rövid”. Ez azért lehetséges, mert, „a jelenvaló lét csak azért tud át-, szét- és elrendezni, mert világban-benne-létéhez tartozik, egzisztenciálisan, az *elrendezés*”.

Összességében Heidegger térszemlélete a relatív térfelfogáshoz közelített, melyben a tér, a lét – *Dasein* – egyik aspektusa.⁸⁰

74 Boros János – Lendvai L. Ferenc (Szerk.): *Bevezetés a filozófia történetébe, a preszókratikusoktól Derridáig*. Osiris, Budapest, 2009, 228 p.

75 Heidegger, Martin: *Lét és idő*. (Sein und Zeit, 1927), Osiris, Budapest, 2007, 524 p.

76 Uo., 5.

77 Uo., 6.

78 Benedek József: *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Risoprint, Kolozsvár, 2000, pp. 13–14.

79 Uo., 14.

80 Uo., 14.

2.1.6. Rudolf Carnap: A tér

Az 1920-as években Carnap volt az egyik vezetője a logikai pozitivizmus bécsi körének, akik jellemzően szigorú empirikus logikát követtek. Állításuk szerint minden tudás és hit sokkal inkább közvetlen tapasztalatból, mint hagyományos elemzésekből vagy metafizikai elméletekből eredeztethetőek.⁸¹ Fontosabb eredményeket a tudományfilozófia, ismeretelmélet, nyelvfilozófia, matematika, logika, a logika filozófiája, a matematika filozófiája és a számítástudomány területén ért el. 1926-ban Bécsbe költözött, hogy a Bécsi Egyetemen akadémiai posztot foglaljon el, és tagja lett az ún. Bécsi körnek. Általánosságban logikai empiristának mondják, és ő maga ezt a kifejezést nagyjából találónak gondolta. A Neopozitivizmus kifejezést kritizálta, mivel a klasszikus pozitivistáknak az anti-realista nézeteit ő metafizikainak gondolta. Carnap filozófiája összességében a kezdeti, korai logikai empirizmusból fejlődést mutat egy nagyon komplex, szofisztikált logikai empirizmus felé. Ebben különböző tézisek, célok, alapok, irányok megmaradtak, mint a tudományos filozófia, a metafizika ellenesség, a logikai és empirista beállítottság.

Carnap 1921-ben fejezte be disszertációját *A tér* (Der Raum) címmel, melyet a neokantiánus Bauch vezetése alatt írt, de abban az időben tanította Gottlob Frege, a „modern logika atyja”, valamint Albert Einstein relativitáselmélete is hatással volt rá, mint ahogy több kortárs tudományos beállítottságú filozófusra is. Edmund Husserl szemináriumaira szintén bejárta, valamint levelezett Bertrand Russellel is. Disszertációja alapvető problémákba ütközött, mert sem fizikának, sem filozófiának nem akarták elfogadni. 1922-es védése után folytatta kutatásait a fizika filozófiai kérdéseiről.

Ugyanakkor a kor újjító szellemű művészei, akik jellemzően az elméleti kérdésekkel és fotográfiával is foglalkoztak, hasonló kérdésekkel szembesültek munkáikban. Több utalás jelzi, hogy többek között az orosz konstruktivisták és Moholy-Nagy is ismerete Carnap művét.⁸² Carnap ahelyett, hogy a térnek egyetlen modelljét alakította volna ki – hasonlóan a későbbi Lefebvrehez –, hármas térelméletet alkotott. Létre hívta a *formális tér*, az *érezelt tér* és a *fizikai tér* kategóriáit, s ezeket objektív, szubjektív és materiális fogalmakba rendezte. Elméletében központi jelentőségű volt a térérzékelés megértése és a tapasztalathoz való viszonya. Carnap elképzelései a kor olyan új művészeti gyakorlatainak és kísérleteinek lettek inspirációi, mint a fotókollázs, fotogram és az absztrakció.⁸³

A *formális tér* az, ami a teret viszonyok sorozataként határozza meg. A formális tér nem foglalja magában a formákat, amelyeket térinek nevezünk, ilyenek pl. a dimenzionális formák, mint a háromszögek és körök, inkább a jelentéktelen tárgyakat foglalja magában, amelyek viszonyai bizonyos formai feltételek függvénye, és amelyeket számok, színek, interpretációk vagy emberek jelenítenek meg.⁸⁴ A formális elrendezés előnye a logikai szigorúság és egység. Az *érezelt tér* olyan térbeli tárgyak közötti viszonyok formációja, mint a voalak és a felületek, melyek jellemvonásit kizárólag a percepción vagy a képzeleten keresztül tudjuk megragadni. A percepció és a tapasztalat tekintetében Husserl és Kant⁸⁵ tételeit vallotta. Ahogy láttuk, Husserl

81 Moravánszky Ákos – M. Gyöngy Katalin: *A tér. Kritikai antológia*. Terc, Bp., 2007, pp. 99.

82 Uo., 99.

83 Uo., 99.

84 Uo., 100.

85 Kant az emberi intelligenciát felosztotta egyrészt *érzékenységre*, amely magában foglalja az érzékelést,

kimutatta, hogy nem a tényekkel és a valósággal foglalkozunk, hanem bizonyos helyzetek egyedi jellegével, melyek egyedisége egy pillanatban ragadható meg. Ahogyan elképzeljük a három alapszint, rögtön észleljük is azokat. Az érzékelés mindig a tér egy bizonyos részének érzékelésére koncentrálódik, csak bizonyos nagyságú téri tárgyokról juthatunk eredményekre. Ha az alapvető téri tárgyakat határozatlan viszonyban álló dolgokkal helyettesítjük, az érzékelt tér formális tér lesz.⁸⁶ A tényállások, empirikus felfedezések teremtik meg a *fizikai tér* keletkezésének alapjait. A fizikai tér feltételezi az érzékelt tér fogalmának megértését, amely a formális tér legtisztább formája.⁸⁷ A tapasztalás tényszerű bizonyítéka nem metrikus teret eredményez, hanem háromdimenziós topologikus teret. Ez a téri formákból kiválasztott mérések eredményeként jön létre. A térbeli formák mérésének legjobb módja a tények egyszerű és világos bemutatása.⁸⁸

másrészt *gondolatokra*, amelyben elkülöníti a megértést, az ítéletet és az okozatot. Tehát Kant úgy határozta meg az észlelést, mint emberi tudatosságot, amelyhez az érzékelés párosul, a teret pedig mint a kifelé irányuló érzéklő képesség megnyilvánulását, amelyet egyénileg társítunk benyomásainkkal. In.: Moravánszky Ákos-M. Gyöngy Katalin: *A tér. Kritikai antológia*. Terc, Bp., 2007, pp. 103.

86 Uo., 102.

87 Uo., 100-101.

88 Uo., 105.

2.2. A tér, a hely és a táj fogalma társadalmi és kulturális pozícióban

2.2.1. A fejezet módszerei, célja

E fejezetben célokom olyan társadalomkutatók elméleteinek rövid bemutatása, akik megalapozták a földrajzi gondolkodást, azaz a térbeliség társadalmi, gazdasági és politikai perspektíváit, s akik talán a leginkább meghatározták az elmúlt évszázadban, hogy mit is gondolunk ma a térről és a helyről. A bemutatott gondolkodók kiválasztása valamennyire szubjektív, s természetesen soha nem lehet e lista teljes – így számtalan más kutatót lehetne felsorolni, akik kulcsfontosságú referenciapontokat adhattak e nézőponthoz – mégis igyekeztem kiemelni azokat, akik – elsősorban a külföldi (angolszász) szakirodalom szerint – elméleti vitáikkal jelentős mértékben hozzájárultak a huszadik században a tér és a hely kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai alakításához. Ezek közé tartoznak az olyan alapvetően fontos szellemi hagyományok, ill. ezek képviselői, mint a pozitivizmus, a fenomenológia, a marxizmus és a feminizmus, a posztstrukturalizmus, a posztkolonializmus és a posztmodern. A választott gondolkodók a szociológia, a történelem, a politológia, a filozófia, a pszichológia és a geográfia tudományágait képviselik, illetve olyan területeket, amelyeket nehezen lehet diszciplinárisan kategorizálni. A széles spektrumot befogó tudományágak jelzik, hogy a *tér* és a *hely* központi helyet foglal el a társadalmi elméletekben és gyakorlatokban, mutatva a *térbeli fordulat* jelentőségét, többek között olyan tudományágakban, mint a szociológia, a kulturális tanulmányok, valamint az irodalom.⁸⁹ Ha talán túlzásnak is tűnik ez az állítás, példaként szolgálhatnak a társadalom- és bölcsészettudományok olyan vezető személyiségei, mint Edward W. Said és Michel Foucault, akik – különböző perspektívából – hangsúlyozták a tér és hely fontosságát a társadalmi és kulturális jelenségek megértésében. De a globalizációról és az információs társadalomról szóló írásukban (Jean Baudrillard, Anthony Giddens, Manuel Castells) is központi helyett kapott a tér és a hely fogalma a társadalmi, gazdasági és politikai gondolkodásban. A következő szakaszban kísérletet teszek ezen fogalmak földrajzi és a társadalomtudományi alapvetésének felvázolására azok elméleti vitáiban, mely talán sejthetővé teszi, hogy ezen definíciók mennyire különbözőképpen problematizálták e fogalomkört, a társadalmi, a gazdasági és a politikai gondolkodásban létező különböző hagyományok szerint – a kritikai elmélettől a hermeneutikáig, a feminizmustól a pszichoanalízisig és a posztmodernről a posztstrukturalizmusig.

89 Hubbard, P., Kitchin, R., Bartley, B., and Fuller, D: *Thinking Geographically: Space, Theory and Contemporary Human Geography*. Oxford, Blackwell, 2002, 275 p.

2.2.2. A filozófiától a térbeli-társadalmi elméletekig

2.2.2.1. A tér és a hely társadalmi pozíciójának bevezetése

Envoi

Bebörtönözve négy fal közé
(Északra, a nemtudás kristálya
a kitalálásra váró tájképig
Délre, tükröződő emlékek
Keletre a tükör
Nyugatra, kő és a csend hangja)
Üzeneteket írtam, de válaszokat nem kaptam.

Octavio Paz⁹⁰

A XVIII. századig, a kiemelkedő szellem- és természettudósok tevékenysége és ismerete szimbiózisban fejlődött, tudásanyaguk spektruma általában egyszerre kiterjedt a természettudományokra – így a matematikára, fizikára – és a társadalomtudományokra, többek között a filozófiára is (Descartes, Leibniz, Newton, Kant). Kant követőinél ez a szimbiotikus folyamat azonban megszakadt. A XIX. század szellemi fejlődését, a mindennapokra is kiterjedő elméletek dominanciáját elsősorban a szellemtudományok, többek között a filozófia adta. A velük párhuzamosan alkotó – épp a kétezer éve regnáló eukleidészi geometriát átíró – Lobacsevszkij, Bolyai és Gauss elméleteit nem, illetve sokkal később publikálták, s azok akkor is, csak a szakmai körökben váltak ismertté. Pedig sejtésük alapján megállapították, hogy a szemléletünk *a priori* tere és a *fizika tere* eltérést mutathat. A szellem- és társadalomtudományok ebben az érásban nem voltak fogékonyak a tér kutatására, a társadalmi folyamatok elemzését és magyarázását is kizárólag a *historizmus* eszközével tették meg.

A huszadik század elején a természettudományos, fizikai forradalomnak köszönhetően megdőlt az eukleidészi geometria általánosan univerzális volta, tágult a tér (világűr), és eltolódott időben és „vörösben”,⁹¹ továbbá rádöbbsentünk a négyenél több dimenzióra. Max Planck kvantumelmélete alapján Albert Einstein relativitás- és fotonelméletei széles körben terjedtek el, alapjaiban változtatták meg az atomok, az *anyag* és *energia* fogalmát. A kísérletek eredményeképp megállapítható, hogy a világ atominál kisebb elemeit nem tekinthetjük többé tisztán anyagi részecskének. Így a matéria fogalma elemeire bomlott, összeolvadt az energia

90 Octavio Paz: *Envoi*

“Imprisoned by four walls\ (to the North, the crystal of non-knowledge)\ a landscape to be invented\ to the South, reflective memory\ to the East, the mirror\ to the West, stone and the song of silence)\ I wrote messages, but received no reply.” In.: Lefebvre, Henri: *Production of Space*. (Translated by Donald Nicholson-Smith), Blackwell, London/Oxford, 1974/1991, pp. 5.

91 Vöröseltolódásnak hívjuk az elektromágneses hullámok hullámhosszának a kibocsátott hullámhosszhoz viszonyított megnövekedését. A jelenségnek a csillagászat és az asztrofizika területén fontos szerepe van, mivel a távoli galaxisok színképe a vörös felé tolódik. Vö.: *Doppler-hatás*. (Wikipédia\vöröseltolódás, 2013. április).

fogalmával: az anyag csupán az energia megnyilvánulásaként jelenik meg.⁹² Megkérdőjelezve és minimum átgondolásra késztetve ezzel olyan fogalmakat és azokra épülő elméleteket, mint az anyag, a szubjektum s így nagyon közvetett módon, többek közt a materializmus.

Ugyanakkor a huszadik század filozófiai és humánelméleti gondolkodásában egy kifejezett elhajlás volt megfigyelhető. A struktúrák, majd pl. a nyelv („linguistic turn”), valamint az irodalom felé, összetörve azt a posztmodernitásban – mindezek kihatnak a humán- és társadalomtudományok mai álláspontjaira –, de később diszkurzivitásában és kontextusában „meghaladák” ezt is. Talán nem véletlen, hogy a fenti Octavio Paz-idézet, költőien, a tér minden irányába zárt envoi-ja, mottóként szolgál *Henri Lefebvre: A tér termelése* című, – magyarul mindeddig nem olvasható –, a huszadik századi társadalmi térfelfogás, s így a térbeli fordulat *alaplírájának* tekintett könyvében.

„Többé már aligha lehetséges elmondani egy egyenes vonalú történetet lineárisan kibontakoztatva. Ez azért van, mert túlzottan tudatában vagyunk annak, hogy mi az, ami folyamatosan keresztezi oldalról a cselekményt. Vagyis ahelyett, hogy egy pontot az egyenes vonal végtelenül kicsi részeként fognánk fel, végtelen számú vonal végtelenül kicsi részeként tesszük, a vonalak csillagának központjaként. Ilyesfajta tudatosság az eredménye annak, ha állandóan figyelembe kell vennünk az események létezését és egyidejűségét. (...) A jövődőlés most már inkább földrajzi, mint történelmi vetületet tartalmaz, a tér az, és nem az idő, ami elrejtí elölünk a következményeket. Bármilyen kortárs elbeszélés, ami nem vesz tudomást e dimenzió fontosságáról, hiányos és a mese túlzottan leegyszerűsített jellegét viseli.”⁹³

John Berger

Foucault „a történelmi megszállottság eredetét”, visszatekintve a nyugati társadalom gondolatának messzemenő lételméleti torzulásaként írja le, a XIX. század második felére vonatkozta. A térnek és a téri gondolkodásnak ez a fajta alárendelése egészen a jelenig tartott, a megrögzött társadalmi historizmuson keresztül (mely a társadalomtudományokat éppúgy formálta, mint a tudományos szocializmust, Marx lényegre-törő történelmi materializmusát), ahol a társadalmi okozatiság és az emberi akaratérő csak az idő és a történelem által volt vezérelt (a tér, a földrajz és szemlélete, pedig csupán a történelmi narratívára reflektált).⁹⁴

92 Vö.: Higgs-tér, ami egy olyan tér, ami meghatározza a benne haladó részecskék tömegét. Feltételezések szerint a Higgs-mező kitölti az univerzumot, továbbá a Higgs-mechanizmus nélkül minden részecske fénysebességgel száguldana és így nem alakulhattak volna ki égitestek. Az elmélet szerint maga a mechanizmus, ami szerint az ősrobbanás első pillanatában keletkezett részecskék a Higgs-bozonnal való kölcsönhatásuk következtében tömeget is nyertek az ősrobbanás első másodperce alatt folyt le. In.: <http://www.origo.hu/tudomany/20080824-indul-a-legnagyobb-reszecskegyorsito-nagy-hadron-utkozto-teto-az-lhc-.html> és <http://hu.wikipedia.org/wiki/Higgs-bozon> (2013.szeptember).

93 *“It is scarcely any longer possible to tell a straight story sequentially unfolding in time. And this is because we are too aware of what is continually traversing the storyline laterally. That is to say, instead of being aware of a point as an infinitely small part of a straight line, we are aware of it as an infinitely small part of an infinite number of lines, as the centre of a star of lines. Such awareness is the result of our constantly having to take into account the simultaneity and extension of events and possibilities... Prophecy now involves a geographical rather than historical projection; it is space not time that hides consequences from us... Any contemporary narrative that ignores the urgency of this dimension is incomplete and acquires the oversimplified character of a fable.”* In.: Berger, John: *Changing View of Man in Portrait*. In.: *The moment of Cubism and another essays*. Pantheon Books, NY., 1974, pp. 40. (Dobos Judit fordítása).

94 Soja, Edward W.: *Taking space personally*. Warf, Barney and Arias, Santa (Eds.): *The Spatial Turn*: Routledge

A hatvanas évek Párizsában a téri gondolkodás új módja és erőteljes hatásai kezdtek formát öltetni. Felforgatva ezzel száz év történelmiségének vezető szerepét, ezen belül is különösen a városi tér *okozati viszonyait* (melyeket sokkal később a városi agglomeráció ösztönzőjének neveztek), amelyeket korábban a történelmi és szociális elméleti értekezések kiváltsága alá temettek.⁹⁵ A huszadik század második fele „150 éve az első alkalom”, írja Ed Soja, „hogyan az emberek térben gondolkodnak azonos betekintéssel, az időről és a történelemről”, miután az utóbbi „hegemóniája” volt döntő a modern történelemben. Ez a jelentős mértékű változás sok dolog hatására történt, de olyan írók munkásságának tudható be, mint például *Walter Benjamin*⁹⁶ és *John Berger*, s mindez oda vezetett, hogy „felismerjék, a narratíva megfojtja a vizuálist és a térbeliséget”.⁹⁷

Egészen az 1960-as évekig az egyetlen jelentős tudományos mozgalom – angolszász területen – mely előtérbe helyezte a téri perspektívát, a Chicagói Városi Ökológiai Iskola volt. A két világháború közti időszakban egy csapat eltökélt téri gondolkodó (a Chicagói Egyetem Földrajztudományi és Szociológiai Tanszékéről) létrehozott egy kollektív szellemi közösséget azzal a céllal, hogy a városi környezetnek az emberi viselkedésre gyakorolt közvetlen hatását vizsgálják, a városi térokozati viszonyokat ökológiai folyamatokon keresztül aktiválták. A legtöbb természettudós szerint ez az ökológiai téri gondolkodás túl messzire ment és a második világháború után a Chicagói Iskola befolyása csökkent, s csak a városi gazdaságtan és a földrajz keskeny mezsgyéjén maradt életben.⁹⁸

A francia szellemi hagyomány mindig fogékonyabb volt a tér iránt, mint az angol-német szellemiség, a XVIII. századi filozófusoktól (Montesquieu, Rousseau, Voltaire) a XX. századi szürrealistákig, szituacionistákig és az Annales-Iskola kutatóiig (pl: Fernand Braudel) legyen akár térről, földrajzról, urbanizációról szóló szerteágazó írásokról és gondolkodásmódokról. Így talán nem véletlen, hogy a téri fordulat, nagy jelentőségű, ám tisztavirágéletű bevezetésének, az ún. Párizsi térbeli forradalomnak,⁹⁹ *Henri Lefebvre* és *Michel Foucault* voltak a kulcsfigurái. Nagyon keveset tudhatunk arról, hogy hogyan befolyásolták egymást, ha egyáltalán hatottak egymásra. Viszont párizsi jelenlétük és hatásuk, azokban az időkben tagadhatatlan. Ahogyan lényegében hasonló ötleteik fejlődésének egyidejűsége is, a tér lételméleti jelentőségével és az emberi élet tériségéből fakadó erővel kapcsolatban. Az egybeesések a szó szoros és átvitt értelmében is tagadhatatlanok. Foucault és Lefebvre szerint a térbeli gondolkodás hatvanas években létező módjai nem voltak elegendők az idő és tér, földrajz és történelem közti lét- és ismeretelméleti egyenlőség létrehozásához, mindkettőn egy átfogóbb és gazdagabb alternatív térbeli gondolkodásmód felépítéséhez kezdtek hozzá, a tudás formálásának újabb lehetőségeit nyitva meg ezzel. A korábbi próbálkozásoktól eltérően, kezdeményezték a tér- és idő-, közvetve

studies in human geography, Routledge, New York, 2009, pp. 19.

95 Uo., 18.

96 Benjamin hatásosan tériesítette az időt, felbontva az elbeszélés szorongatását, engedve a vizualitás és tériség virágzását. In.: Gregory, Derek: *Geographical Imaginations*. Blackwell, London, 1994, pp. 227–240.

97 “For the first time in 150 years, ‘said Soja, ‘people are thinking about space with the same expectation of insight as with time and history’, the latter having been ‘hegemonic’ for most of modern history. This sea-change is largely due to the influence of writers such as Walter Benjamin, which has led to ‘the realisation that narrative form is strangling the visual and the spatial.’” In.: Ed Soja was speaking on ‘The City as a Vehicle for Visual Representation’, at the AICA Congress, *Visual Art, Visual Culture?*, at the Tate Modern, London.

98 Soja, Edward W.: Taking space personally. Warf, Barney and Arias, Santa (Eds.): *The Spatial Turn: Routledge studies in human geography*. Routledge, New York, 2009, pp. 18.

99 Uo., 17.

a földrajz- és történelem közti lételméleti, ismeretelméleti és teoretikus kapcsolatok radikális újragondolását.¹⁰⁰ A tér és idő egyenlőségének lételméleti állítása alapvető momentuma annak, ami végül a *téri fordulattá* note ki magát.

“Valami ehhez fogható már történt a fizikában a tér, az idő s az anyag/energia hármásával. Elérkezettnek látták az időt, hogy valami hasonlót, hanem megegyezőt hozzanak létre a humántudományokban az időbeli-történelmi, a téri-földrajzi és a társadalmi-szociológiai képzelet dialektikájának hármásában.”¹⁰¹

Edward W. Soja

A huszadik század térbeli társadalmi elméleti, már nem csupán a tér meghatározását emelték fogalmi készletükbe, hanem a *helyét*, sőt a *tájét* is. Némi törvényszerűség figyelhető meg, miszerint a materialista szemlélet a tér nagyobb perspektívájából, míg a humanista szemlélet a hely lokalitásából vizsgálódnak. Bár átfedések nyilvánvalóan léteznek, így Lefebvre zseniális három tér elméletének egyes elemei is idézik az otthonosság helyeit.

Tér és hely dichotómiáját számos vizsgálati szűrőn lehetne kutatni. A társadalmi tér és hely kapcsolatában, John Agnew a *Hely és Politikum*¹⁰² című sokat idézett könyvében, három kitélt feltételre ahhoz, hogy a tér helyé válhasson: A *konkrét* helyet, ami megadhatja a *Hol?* kérdésre a választ a *másholhoz* képest; A *lokálitást*, ami a tér tényleges alakját adja meg, mint ahogy a falak a szobában vagy parkok és utcák a városban, de általában az ezzel együtt járó mindennapi tevékenységekkel (munka, szabadidő, stb.); továbbá a *hely szellemét*, ami az emberek személyes és érzelmi kötődése egy adott helyhez. A tér általános, a hely egyedi, azaz az előbbi távolságot jelent, és jellemzően nyitott, míg az utóbbi határoltat és közelit jelöl, ugyanakkor jelentéssel bír számunkra. Agnew szerint ezen „*konceptuális ikrek*”, eltéréseik csak egymáshoz való viszonyukban definiálhatók és érthetőek meg. A tér és hely egymáshoz való viszonyának elemzését a *lépték* és a *méretarány* fogalmi segíthetik, relativizálhatják. A lépték, ellentétben a méretarányal nem csak egy matematikai arányszám, hanem az egyén viszonyát is tartalmazó egység (ház, kert, szomszéd, város, nemzet, kontinens stb.). Így a hely *ontológiai* kérdés, hiszen különböző minőségekkel és aktivitással ruházzuk fel bizonyos térbeli fogalmainkat.

„A tér és a hely nem (csak) fizikai értelemben más »lépték«, hanem ontológiailag és ismeretelméletileg is más (»szint«), vizsgálata más megközelítést igényel, de mivel az egyik alkotja a másikat, így egymástól elválaszthatatlanok.”¹⁰³

Faragó László

100 Uo., 18., és *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London, Verso Press, 1989, 266 p.; *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford, Basil, Blackwell, 1996, 334 p.

101 “Something like this had already happened in physics, with the triad of space-time-matter/energy; now it was time to do something similar, analogous if not homologous, in the human sciences, a triple dialectic of the temporal-historical, the spatial-geographical, and the social-sociological imaginations.” In.: Soja, Edward W.: *Taking space personally*. Warf, Barney and Arias, Santa (Eds.): *The Spatial Turn: Routledge studies in human geography*, Routledge, New York, 2009, pp. 18.

102 Agnew, A. John: *Place and Politics: The Geographical Mediation of State and Society*. Allen & Unwin, 1987, 267 p.

103 Faragó László: *Térértelmezések*. *Tér és Társadalom*, 26. évf., 1. szám, 2012, pp. 4.

Összefoglalásképp a tér és hely fogalmi árnyalatait és jelentésbeli különbségeit alapvetően meghatározza az episztemológiai irányzat, melyből megalkotásuk/megfogalmazásuk kiindul, ahogyan ezt az egyes szerzők elméleteinek tárgyalása mutatni is fogja. E dichotómia feloldására több diszciplína is kísérletet tett, ennek egyik jellemezően elegáns – egyben vitatott – lehetősége a *táj* fogalmának bevezetése volt, amely egyszerre jelenthet konkrét területet, de a perspektíva végtelen terét is jelölheti.¹⁰⁴

2.2.2.2. A táj társadalmi pozíciójának lehetőségei

Richard Hartshorne amerikai geográfus szerint a táj is gondolatok összetett rendszere, (s nem rétegei) amely rendszer elemeit a különböző tudományágak csak külön-külön képesek vizsgálni. Meglátása szerint a különböző eszmék, mint a *természet elemeiről*, így a talajról vagy a levegőről és a *természetet ábrázoló műalkotásokról* szólók, például a tájfestészetről alkotott eszmék, a tudományosság szempontjából feloldhatatlan ellentmondást képeznek egymáshoz mérten. Tehát Hartshore a tájat pont többértelműsége, egyidejű *területi és esztétikai* vonatkozása és az ebből fakadó ellentmondásossága miatt bélyegezte alkalmatlannak a tudományos és műszaki használatra.¹⁰⁵

Wolfgang Haber és a tájökológia szempontjából is a „*táj*” mint tudományos fogalom is kérdéses marad. *Értékítéletet közvetít, pontatlan és különböző gondolkodási hagyományok és elképzelések terhelik és szűkítik le egyben.*¹⁰⁶ Így a táj fogalma olyan eszméket egyesít magában, melyek egy adott tudományterület határain túlmutatnak, – tárgyai a földrajznak, az esztétikának, az ökológiának az etikának, a fizikának is stb. –, s teljességében csak a köznapi értelemben (köznyelvben) létezik, ahol ellentmondásossága megengedett. Yi-Fu Tuan és Burckhardt szerint a tájat, olyan kutatási tárgynak kell tekinteni, amely kizárólag az emberek fejében létezik – azaz szociokulturális jelenség, kizárólag gondolat (s nem tárgy) –, függően a társadalmi és kulturális körülményektől, illetve ezek változásaitól.¹⁰⁷ Érdekes az angol antropológus Eric Hirsch elmélete, mely szerint a táj nem más, mint egyféle *előtér-háttér kapcsolat*, speciálisan *nyugati* kifejezési formája.¹⁰⁸ Az előteret képezi a kultúrákban kialakuló *hétköznapi* társadalmi élet, azt *amilyenek vagyunk*, a háttér pedig az *elképzelt ideális életforma*. A művészet mindig a lehetséges háttérrel *ábrázolja* vagy *írja le*, és az aktuális *előteret kritizálja*.

A fokozottan megjelenő és több jelentésmódosuláson átesett táj fogalom, amely a reneszánsz Itália a XVI. századi Németalföldi kultúrkör 'találmánya', egyféle individuális szociokulturális jelenség.¹⁰⁹ A hétköznapi élet és a társadalmi ideál kapcsolatának kultúrafüggő,

104 Lásd. később, Denis Cosgrove.

105 Olwig, Kenneth Robert: *Recovering the Substantive Nature of Landscape*. Annals of the Association of American Geographers, 1996/4 (84), pp. 630–653.

106 Drexler Dóra: *Táj és tájértelmezés*. Akadémiai Kiadó Bp., 2010, pp. 41.

107 Uo., valamint Tuan, Yi-Fu: *Thought and Landscape. The Eye and the Mind's Eye*. In.: Meinig, Donald William (Ed.): *The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Essays*. Oxford University Press, Oxford-New York, 1976, pp. 89–100., de Vö.: később Foucault és Lefebvre tér elméleteivel!

108 Vö.: posztkolonializmus (Said stb.).

109 Angliában és Franciaországban csak a 17. században, míg Németországban 18. század elején, hazánkban a 18. század végén jelent meg, megfigyelhető némi jelentéseltérés. Az angol „*landscape*” és a francia „*paysage*” jellemzően képszerű és vidéki tartalommal kapcsolt. A magyar táj és a német „*Landschaft*” képszerűsége mellett tárgyszerű, és paraszti értelemben vett vidékiséget jelent, de képviseli a haza és a származás jelentéstartamot is (különösen a magyar) In.: Drexler Dóra: *Táj és tájértelmezés*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2010, pp. 188–198.

jellegzetesen nyugati megközelítése. A táj kialakulása kötődik az értelmiséghez és a tájreprezentációkhoz, ugyanis csak az a társadalmi csoport képes a természetet tájként, azaz esztétikai módon érzékelni, amelynek tagjai a természet közvetlen kényszereitől függetlenek. Reprezentációk (műalkotások), képek formájában kifejezik a valós társadalom és az ideálok közti összefüggéseket. Így a tájban különböző kulturális eszmék egyesülnek, úgy mint a *tárgyi természet* valós és ideális formái, a *mesterséges dolgok* – melyeket a természet részének vagy lerombolójának tartunk –, továbbá *műalkotásokból táplálkozó képzeleteink* (térképek, festmények, tájleírások), a tárgyi természetről és a mesterséges dolgokról alkotott gondolatok, melyek a valós és az ideális életformák elképzelt kapcsolatát hivatottak kifejtetni.¹¹⁰

110 Drexler Dóra: Táj és tájértelmezés, Akadémiai Kiadó, Bp., 2010, pp. 41–42.

2.2.2.3. „Párizs térbeli forradalomái”

2.2.2.3.1 Henri Lefebvre

„Tény, hogy 1910 körül a biztos tér összetört. Megszűnt a tudás (savoir), a társadalmi gyakorlat, a politikai hatalom józan tere, a mindennapi diskurzus tere, mint az absztrakt tér; csakúgy mint a kommunikáció csatornái és közege; de a klasszikus perspektivikus tér; és a geometria tere is, mely a reneszánszban alakult ki görög hagyományokon (Eukleidész tanuiból és a logikájából), s a nyugati művészetben és filozófiában testesült meg, a település és a város formájában. Annyi megrázkództatás, annyi csapás érte, hogy ma csupán erőtlen pedagógiai realitása létezik – nagy nehézségek árán – a konzervatív oktatási rendszerben. Az eukleidészi és a perspektivikus tér mint referenciarendszerek megszűntek, együtt olyan korábbi 'közhelyekkel', mint a város, a történelem, az apaság, a zenei tonalitás, a hagyományos erkölcs stb., valóban döntő pillanat ez.”¹¹¹

1. ábra: René Magritte: Keresztüldöfött idő, olaj, vászon, 147×98 cm, 1939.

111 “The fact is that around 1910 a certain space was shattered. It was the space of common sense, of knowledge (savoir), of social practice, of political power, a space thither enshrined in everyday discourse, just as in abstract thought, as the environment of and channel for communications; the space, too, of classical perspective and geometry, developed from the Renaissance onwards on the basis of the Greek tradition (Euclid, logic) and bodied forth in Western art and philosophy, as in the form of the city and town. Such were the shocks and onslaughts suffered by this space that today it retains but a feeble pedagogical reality, and then only with great difficulty, within a conservative educational system. Euclidean and perspectivist space have disappeared as systems of reference, along with other former ‘commonplaces’ such as the town, history, paternity, the tonal system in music, traditional morality, and so forth. This was truly a crucial moment.” In.: Lefebvre, Henri: *Production of Space*. (Trans.: Donald Nicholson-Smith) Blackwell, London, Oxford, 1974/1991, 1/11, pp. 25.

A neomarxista és egzisztencialista filozófus, a rurális és urbánus szociológus, Henri Lefebvre a társadalmi tér teoretikusként, – a huszadik század második felében való – jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Egyik jelentős kritikusa volt a diszciplináris specializálódásnak, mint ahogyan a közgazdaságtan, a földrajz és a szociológia területei is amelyek „felosztották” egymás között a tér tanulmányozását. Az I. világháború után a francia népesség depressziójának egyik fontos jelét, az elidegenedést vizsgálta – Norbert Gutermannal együtt – amely az ipar új formáitól és a civil társadalom bürokratikus intézményeitől is fokozódott. Ennek hatására került kapcsolatba Marx és Hegel társadalmi kritikájával, s meg is jelent néhány újító fordítása Marxtól, Hegeltől és Nietzsche-től, valamint a dialektikus materializmusról.¹¹² A második világháború után mégis a vidék szociológiájával foglalkozott. Az 1950-es évek közepén Strasbourgban, a hatvanas évek elején Párizs külvárosi egyetemén, a Nanterre-n professzor, ahol meghatározó alakja lett a '68-as diáklázadásoknak. Itt befejezte elidegenedés kritikáját (ami elhomályosítja a fogyasztás misztifikációit), a rendkívül nagy hatású három kötetes művének *A mindennapi élet kritikájának* első kötetében.¹¹³ A lefebvrei humanizmus lényege a mindennapi élet elidegenítő feltételeinek kritikája, példaként az 1930-as évek elidegenedését és hamis tudatát kutatta a populáris és fogyasztói kultúrában. A hétköznapi élet banalitását – mint a modernitás lélekölő jellemzőjét – annak marxista-materialista kritikáját mutatta be, csélekvést javasolva saját jelenlétünk „pillanatában” a jobb önbeteljesülésért. „Pillanat”-konceptiója többször visszatér munkásságában. Meghatározása szerint a pillanatoknak nincs idejük, de újraélhetőek, ezeket nem lehet könnyen áruvá tenni, nem lehet kodifikálni a fogyasztói kapitalizmusban.¹¹⁴

A Guy Deboard vezette szituacionista internacionáléval történő együttműködése hatására, az urbánus környezetre mint mindennapi kontextusra és a termelés társadalmi viszonyainak kifejezésére irányította figyelmét. Kiterjesztette kritikáját a domesztikált életre, a háztartásoktól a városrészek urbánus létéig. Lefebvre szerint a város(i) nem egy bizonyos népesség, földrajzi méret vagy épületek gyűjteménye, de nem is egy csomópont vagy a termelés központja. A város társadalmi középpont, ahol a kapitalizmus elemei és szempontjai metsződnek a térben, – még ha csupán csak egy rövid időre is részei – a helynek, az áruk és emberek szállításának állomásaként.¹¹⁵ Ezt az álláspontot szembe lehet állítani Manuel Castells dichotómiájával, az áramlások helyeivel és tereivel.¹¹⁶ A „City-ség” az egyidejűleg az áruk, információk, emberek összegyűjtése és szétszóródása, melyet egyes városok nagyobb mértékben értek el, mint mások (nagyvárosok). Minden embernek van „joga a városhoz”, ahhoz a városhoz, ami a társadalmi interakció és csere kitüntetett helye, amelyet „szociális központosság”-ként definiált. Vizsgálta a társadalmi változást és a kapitalizmus gazdasági tényezőinek hatását, a városi környezetben a *hozzáférhetőség és részvétel minőségétől* függően. Lefebvre legjelentősebb műve *A tér termelése*¹¹⁷ című könyve, amit városkutatásainak második

112 Többek között: *Morceaux choisis de Karl Marx*, Paris: NRF, 1934 (avec Norbert Guterman); *Cahiers de Lénine sur la dialectique de Hegel*, Paris: Gallimard (avec Norbert Guterman) 1938; *Le Matérialisme Dialectique*. Presses Universitaires de France, 1940.

113 *Critique de la vie quotidienne*, L'Arche, 1947. *The Critique of Everyday Life I-III.*, Verso, 1991-2002-2005.

114 Shields, Rob: *Henri Lefebvre*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 209.

115 Uo., 209.

116 Lásd később. 2.2.3.7. fejezet.

117 *La production de l'espace*, Anthropos, Paris, 1974. (Angolul: *The Production of Space*, Trans.: Donald Nicholson-Smith, Oxford, Basil, Blackwell, 1991.)

szakaszában, 1972 körül kezdett el írni. E szakasz foglalkozik konkrétan a társadalmi térrel. Ahol Lefebvre továbbítte analíziseit a tér irányába, megpróbálta értelmezni a földrajzi teret: a tér jelentéseinek – alapvetően társadalmi – megközelíthetőségét vizsgálta, hogy a területeken keresztül történő kapcsolatok, hogyan kapnak kulturális jelentést. Megállapította, hogy az egyének és a közösségek „a térhez való joga” hatására a földrajzi tér mindig valaki tulajdonában lévő birtokká szeparálódott, tehát a privatizált tér fogalmát a vagyonhoz rögzítette, amely központi elemévé vált minden kapitalista társadalomnak. A tér lett a meghatározó birodalma társadalmi kapcsolatoknak, amelyben a termelés, a csere, a vagyonosodás, valamint az értéktöbblet található.

A tér történelmi fogalmait három tengely mentén elemezte, felállítva három tér elméletét – „hármás dialektikáját” –, amelynek részleteit Lefebvre nem teljesen dolgozta ki, és szempontjait különböző módon magyarázta. Egyszerűsítés céljából bevezette az „érezelt/észlelt teret” (*le percu*) a mindennapi társadalmi élet és a józan-ész percepcióját, ami az anyagi (fizikai, empirikus) szférát jelenti, ahol érzünk, tapasztalunk, ez keveredik az „elgondolt térrel” (*le concu*), ami a tér kognitív tapasztalatait, ábrázolásait jelenti. Mindazonáltal, a ’totális’ ember (*l’homme totale*) is lakik egy képzelte „megélt térben” (*le vecu*),¹¹⁸ ami nem merül ki az anyagiban, s így tulajdonképpen a jelképek, az imagináció és a művészet tere, amely a művészetek és az irodalom által maradt életben és egyben általuk hozzáférhető. Ez a „harmadik” tér nemcsak transzcendens, de megvan az ereje, hogy újraalkossa az egyensúlyt a populáris „érezelt tér” és a hivatalos „elgondolt tér” között.¹¹⁹ Ez kínálja a megélt tér gazdagságát és szimbolikusságát, amit bár elnyom a kapitalista társadalom az absztrakt térbe, de az továbbra is megmarad a művészetben, az irodalomban és a fantáziában. Lefebvre a Dadát, a szürrealisták munkáit idézi, különösen Rene Magrittet, példaként a tér gyakorlatainak megértésére. Szintén ebben az aspektusban rejtőznek az underground térbeli gyakorlatok – amelyek azonnali forradalmi átszervezést sürgetnek az intézményesített tér-diskurzusokban – mint például a házfoglalók és a harmadik világbeli nyomornegyedben élők, kiknek térbeli jelenléte az uralkodó (végrehajtható) társadalmi térbeliség normáin kívüli esik.¹²⁰ Az uralkodó osztály szerepe meghatározó, mivel hatalma megőrzése céljából, saját érdekei szerint irányítja a folyamatot, azaz uralja a teret.¹²¹

Az 1970-es években Lefebvre kiszélesítette termelés koncepcióját „szociális termeléssé”, majd később finomította elemzését, az állam szerepének vizsgálatával, mely megmutatta érdeklődését a kapitalizmus változó történelmi kapcsolatait és a globalizáció társadalmi-gazdasági kapcsolatait iránt. A térbeliség történelme vagy a „tér termelésének módjai” kiemelte és teljesebbé tette Marx elképzelését a városi és környezeti mibenlétéről. Lefebvre három tér elmélete alapján megfogalmazott konklúziója az, hogy meg kell teremteni az új térbeliséget, a hangsúlyt pedig el kell távolítani az „elgondolt tértől”, amelyben a magántulajdon, a város elemei és a földmérő koordináták a műtárgyak. Felölelni az avantgarde „megélt terét”, hogy kiaknázzuk a benne rejlő lehetőségeket és hatásait mindennapi gyakorlatunkban kiterjesszük az „észlelt térre”.¹²²

118 Bár Lefebvre kiemelkedő munkája nem olvasható teljes egészében magyar nyelven, hármás elméletének alapelemei megjelennek magyarul esetenként, melyben a kulcsszavak fordításai eltér(het)nek az általam használtaktól.

119 Shields, Rob: *Henri Lefebvre*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 210.

120 Vö.: Foucault: heterotópiák.

121 Vö.: Bourdieu: mezők és Said: posztkolonialitás.

122 Shields, Rob: *Henri Lefebvre*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and*

A 68-as francia diáklázadások után Lefebvre életművét háttérbe szorította Althusser tudományos marxizmusa, amelynek meghatározó eleme a kapitalista államok elnyomó erőinek és intézményeinek strukturális elemzése volt. Ironikus, hogy Lefebvret az angolszász teoretikusok Althusser kritikái révén ismerték meg.

Lefebvre nagy hatású munkásságának természetesen voltak más kritikusai is. Manuel Castells *A városi kérdésekben* kritizálta Lefebvre urbanizációs munkáit azok bizonytalansága és antistrukturalista elfogultsága miatt, míg a feministák Lefebvre patriarchális megközelítését, a gender témakörben tanúsított érdektelenségét rótták fel (ami korlátozta vagy lehetetlenné tette elméleteinek hasznosságát és felhasználhatóságát a feministák és testiség teoretikusai között). De nem látta előre a multikulturalizmus és az etnikai csoportok feltörekvő politikáját, így keveset mondott a hátrányos megkülönböztetésről, a kívülállók és a belül lévők helyzetéről, s az etnikai kapcsolatokról, miközben a globális létminimum alatt élőkkel és a földnélküli szegényekkel foglalkozott.

Mindazonáltal Lefebvre a tér természetét illető gondolataival túlmutatott a huszadik század filozófiai vitáin, melyek az embereket és a dolgokat pusztán *térben* gondolták el, egy koherens elméletet javasolt a térbeliség rendszereinek kifejlesztésére a különböző térbeli időszakokban. Tagadta a tér, térbeliség valamiféle objektív valóságként történő értelmezését; szerinte a tér társadalmi konstrukció, amelyet az értékek, jelentések és értelmezések határoznak meg. Mindez hatással van a mindennapi cselekvéseinkre, és arra, ahogy a világot látjuk, azaz a térnek ideológiai funkciója van.¹²³ A teret oly módon értelmezte, hogy a mindennapi élet terei, az absztrakt terek, és a fejünkben élő terek egymástól elválaszthatatlan egységeként jönnek létre. Ezen *térbeli nézőpont* nem pusztán a dolgok fizikai elrendezésére, de a társadalmi cselekvés és a megtestesült rutin térbeli mintázataira is vonatkozik, melyek minden *léptékben* működnek. Érvényes egészen a legszemélyesebb szinttől, amit térbeli értelemben elgondolunk magunkról, elképzelve magunkat egóként egy tárgyiasított testben; kiterjesztve magunkat – fizikailag és mentálisan is – a térbe, mint ahogyan a pók terjeszti ki végtagjait a hálójában. Annyira leszünk részei ezen kiterjesztéseknek, amennyire azok részeink. Amellett, hogy ez egy termék, Lefebvre emlékeztet bennünket arra, hogy a tér egy *médium* is. A mi térbeli életünk és térbeli megértésünk módjainak változása támpontokat szolgáltat arra vonatkozóan, hogy a nemzetállami kapitalista világ valamennyi léptékben hogyan ad lehetőséget saját testünk, világunk és bolygók új megértésére és a hozzá való, – mint a távolság és a különbség változó tereihez – fűződő kapcsolatra.¹²⁴ A filozófusok elméleteitől, mentális tereitől hidat vert a mindennapok bennünket körülvevő fizikai teréhez.¹²⁵

Place. Sage Publication, London, 2004, pp. 211.

123 Gottdiener, Mark: *The Social Production of Urban Space*. University of Texas Press, 1985, 320 p.

124 Shields, Rob: *Henri Lefebvre*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 212.

125 Moravánszky Ákos, M. Gyöngy Katalin: *A tér. Kritikai antológia*. Terc, Bp., 2007, pp. 221.

2.2.2.3.2. Michel Foucault

„Jelenlegi korunk talán inkább a tér korszaka lehet. Az egyidejűség, mellérendeltség, a közel és a távol, a jobbra és a balra, a szétszóródás korát éljük. Olyan pillanat ez, úgy hiszem, amelyben a világ nem annyira az időn keresztül kibontakozó életként, hanem pontokat összekötő és szálakat keresztező hálóként tekint önmagára.”¹²⁶

Az École Normale Supérieure nagy presztízsű intézetében, Párizsban, kapott filozófiai diplomát 1948-ban, de hamar kiábrándult, mert a filozófia képtelen volt felfedni „a titkok titkát”. A pszichológia irányába fordult, kutatásokat végzett, különösen a pszichopatológia terén. 1959-ben átgondolta a filozófiához, a pszichológiához, sőt összességében a tudományhoz kapcsolódó megközelítéseit, s végül megvédte a doktori disszertációját. Két évvel később megjelent első könyve, *A bolondság története a klasszicizmus korában*,¹²⁷ melynek hatására ünnepezt gondolkodó, az egyik legismertebb értelmiségi lett a huszadik század második felében. „Nehéz elképzelni olyan gondolkodót, századunk utolsó negyedében, akinek hatása olyan, mint amelyet Nietzsche gyakorolt az első negyed felett. Mégis Foucault teljesítménye alapján nagy valószínűséggel bárki másnál jobban teszi őt mindinkább e cím jelöltjévé.”¹²⁸ Foucault reputációjának alapjait erőteljes teoretikus feltárások adták, melyek kezdetben a tudás termelését problematizálták.

Foucault korai munkásságának gondolata, az emberi alanyok termelődése, azaz, hogy az egyének karaktereit, hitüket és viselkedéseiket hogyan alakítják a társadalmi és intézményi keretek, amelyek hatására teljesen átalakítva fegyelmezett polgárokként találják magukat, kis kapacitással a független cselekvésre. Azt kutatta, hogy a társadalom meglévő rendjei – a beépített egyenlőtlenségekkel együtt – általánosan miért és hogyan reprodukálhatóak. „Foucaultországban”, írja Thrift,¹²⁹ „úgy tűnik, hogy mindig esik az eső.”

Foucault első négy fontosabb szövegét *archeológiáinak* tekintik, ahol a 'diskurzusoknak' (vagy a tudás szervezett testületeinek) kritikus vizsgálatát tűzte ki céljául, amelyek mind alapjai az európai történelem intellektuális ortodoxiájának. *A bolondság története* és *A klinika születése*¹³⁰ a mentális betegség, (az „őrület”) és a testi betegségek uralkodó diskurzusait feszegette. Hogy azok hogyan adtak okot az elmeegógyintézet és a modern kórház „találmányára”, s hogy a mai társadalmi elvárás hogyan termeli újra ennek igényét. *Szavak és dolgok*¹³¹ a szélesebb diszkurzív

126 Foucault, Michel: *Eltérő terekről*. In.: Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*. (Ford.: Sutyák Tibor), Latin Betűk, Debrecen, 2000, 147 p.

127 Foucault, Michel: *Histoire de la folie à l'âge classique*, 1961. Magyarul: *A bolondság története a klasszicizmus korában*, (Fordította: Sujtó László), Atlantisz, 2004, 770 p.

128 "difficult to conceive of any thinker having in the last quarter of our century the influence that Nietzsche exerted over its first quarter. Yet Foucault's achievement so far makes him a more likely candidate than any other." In.: Sheridan, Alan: *Michel Foucault: The Will to Truth*. London, Tavistock Press, 1980, pp. 225-226.

129 Thrift, Nigel: *Entanglements of power: Shadows?* In.: Joanne Sharp, Paul Routledge, Chris Philo and Ronan Paddison (Eds.): *Entanglements of power: geographies of domination/resistance*. Routledge, London, 2000, pp. 269. "In Foucaultland ... it always seems to be raining."

130 Foucault, Michel: *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, Paris, Presses Universitaires de France, 1963, 212 p.

131 Foucault, Michel: *Les Mots et les Choses. Une archéologie des sciences humaines*, Paris, Gallimard, 1966, 405 p. Magyarul: *Szavak és dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Fordította: Romhányi Török Gábor, Osiris Kiadó, Osiris Könyvtár, 2000, 432 p.

formációk (vagy episztémék) jelenét vizsgálta a nyelv, a gazdaság és a természet európai koncepcióiban, beteljesítve finom elmozdulásokat azok alapjaiban, melyekből az európaiak származtatták a világ „rendjét”; a „szavak” és a „dolgok” között feltételezett kapcsolatokat. A tudás archeológiája¹³² szélesebb körben reflektált a tudás létrehozására, amiben inkább arra a kérdésre kereste a választ, hogy „mi a tudás?”, mint egy módszertani értekezést írt arról, hogy „hogyan jön létre a tudás?” Megvizsgálta az időbeliség és térbeliség állításait, annak diskurzusait és 'archív' rendjeit. Összhangban azzal a felismeréssel, hogy nincs „titkok titka” Foucault kutatása nem a diskurzusok mélyebb értelmének feltárása sem az ezalatt húzódva mutálódó logika módja felé irányult, csupán csak azok kitörései és hatásainak feltérképezése az európai történelem különböző szakaszaiban.¹³³

Foucault következő négy fő szövegét általában genealógiáinak tartják, amelyben érdeklődésének valós tárgya kevésbé a diskurzus vagy a tudás mint inkább a hatalom mechanizmusa, amely alapján a korábbi archeológiai írásai is újraolvashatóbbá váltak, még kritikusabb aspektusokat mutatva azzal kapcsolatban, hogy a (konceptuális és szubsztanciális) rend hogyan keletkezik és marad meg az emberi birodalomban. *Felügyelet és büntetés. A börtön születése*¹³⁴ című könyve látszólag a börtönök és javítóintézetek terjedésének a nyomát követte végig, a késő tizenharmadik és a tizenkilencedik századi Európában, de egyben feltárta az átmenetet egy korábbi rezsim erőszakos hatalmából (melyben a monarchiák engedelmességre terrorizálták lakosságukat a kivégzőpadok véres látványával) a modern „kalkulus” (számító) hatalomba, mely kevésbé abszolút birtoklással és kifinomultabb – és végül hatékonyabb – erők relációs játéka lett, az állam és az alattvalók között. Kérdése az, hogy miképp vált a modern társadalmak kialakulásával egyidejűleg, az egyén egyezzerre az ismeretek tárgyává és alanyává, s hogy milyen viselkedés-szabályozó mechanizmusok kifejlesztésével járt ez együtt (létrehozva az „egyénségében megismerhető egyént”). Foucault szerint ennek eredményként, a beazonosítható terek lakói (akár a zárt intézmények vagy a nemzeti területek) már fegyelmezettek, mint „engedelmes elmék és testek”, a tőkefelhalmozás és a polgári felelősség igényének megfelelően.¹³⁵

A következő három könyve – *A szexualitás történetének három köteté*¹³⁶ – Európa fogalmát vizsgálta a szexualitásról, a szexuális magatartásról, annak mind elfogadott és tiltott voltától értekezve az ókortól napjainkig. Itt már érezhető egy elmozdulás a hatalom és az egyén kapcsolatának továbbgondolása irányába. Ha a *Fegyelem és büntetés* az emberi alanyok külső alakítását hangsúlyozta, azt, ahogy anonim erőkön keresztül bekényszerítik az egyéneket egyfajta fegyelmi gépezetbe, apparátusba. *A szexualitás története* olyan perspektívák egyfajta

132 Foucault, Michel: *L'Archéologie du savoir*, Paris, Gallimard, 1969, 288 p. Magyarul: *A tudás archeológiája*, Fordította: Perczel István, Atlantisz könyvkiadó, 2001, 312 p.

133 Philio, Chris: *Michel Foucault*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 123.

134 Foucault, Michel: *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris, Gallimard, 1975, 328 p. Magyarul: *Felügyelet és büntetés. A börtön születése*. Gondolat Kiadó, 1990, 424 p.

135 Philio, Chris: *Michel Foucault*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 123.

136 Foucault, Michel: *Histoire de la sexualité I.: La volonté de savoir*, Paris, Gallimard, 1976, 224 p.; *Histoire de la sexualité II.: L'usage des plaisirs*, Paris, Gallimard, 1984, 296 p.; *Histoire de la sexualité III.: Le souci de soi*, Paris, Gallimard, 1984, 288 p. Magyarul: *A szexualitás története I.: A tudás akarása* (2. jav. kiad.), Atlantisz, 1999. 162 p.; *A szexualitás története II.: A gyönyörök gyakorlása*. Atlantisz, 1999, 260 p.; *A szexualitás története III.: Törődés önmagunkkal*, Atlantisz, 2000, 258 p.

ötözete, ahol az egyének tudatosan és szándékosan sorakoznak fel saját ön-alakításukba, nem csupán, mint szexuális lények, hanem mint alanyok, akik figyelemmel kísérik önmaguk és társaik magatartását. Vizsgált kérdése, hogy az egyén önmagát milyen célok érdekében és milyen technikák segítségével térképezi fel és irányítja e tudás ismeretében.¹³⁷ E kérdést mind a modern társadalmak hatékony működése, mind az egyéni szabadság lehetőségei szempontjából központinak tartotta.¹³⁸

A szavak és dolgokban, Foucault szembenállást javasolt az „azonos” és a „más” között. Azonosak a gondolkodás és a cselekvés számára azon elfogadott konvenciók, amelyek tartalmazzák a „szakértők” (akadémikusok, politikusok, moralisták) vezető nyilatkozatait, hogy minél egyértelműbb feltételeit adják a lakosság a mindennapi életének. Azonosította a társadalom történelmében „az őrüilt, a szomorú és a rossz” rekonstrukcióit, amelyeket a társadalom szánt a Másiknak, mint az elfogadhatatlan tevékenységek, emberek és helyek tömege, melyek csúszkálnak a normálisnak tekintett határain.¹³⁹

„Látszólag, (Foucault) projektjének célja, hogy leírja a hatalom mechanizmusát és kirekesztését, amely a tizenhatodik századtól működött az európai társadalomban és mindenek felett működik a késő tizennyolcadik század óta. Egy motívum ami emlékeztet Bataille Hégeli reflexióira, Foucault konfliktust lát azzal a történelemmel szemben, amely magát úgy tudja definiálni, mint minden 'mester', akinek szüksége van 'rabszolgára'. Amikor a „Más” hiányzik, fel kell találni.”¹⁴⁰

Allan Megill

A bolondság történetében Foucault a racionalitás történetét írja meg, az őrület konstituálódását az ész konstituálódásának tükörképeként követi nyomon, ahol azoknak a határoknak a történetét akarja feltárni, amelyekkel egy-egy kultúra visszautasítja azt, ami rajta kívül van. Foucault számára az őrület, betegség és bűnözés, úgy, mint a szexuális másként-gondolkodás volt történelmileg kijelölve az európai normákhoz képesti Másághoz, lefektetve szabályaiknak változó alapjait. Ebben a tekintetben az „értelem” (vagy az *azonos*), mely fokozatosan azonosított, megnevezett, megbélyegzett, s igyekezett kizárni – akár száműzetés vagy börtön révén – az „értelmetlenséget” (vagy a *mást*). A mindennapi társadalom ezáltal pozicionálja magát *felül* és azon jelenségek *ellen*, amelyek állítólag átlépik a szankcionált korlátokat, hogy túlnyúljanak a határokon vagy megzavarják a rendezettet. Hogy a *más*át kőbe vesse és elkülönítse az *azonosság*tól, és ennek érdekében végül „*feltalálta az értelem és őrület, betegség és egészség térbeli fogantatásának feltételeit, azután megvizsgálta, hogy milyen csoportok élnek*

137 Philio, Chris: *Michel Foucault*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 123.

138 Szakolczay Árpád (Szerk.): *A modern politika-filozófia dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl – Michel Foucault írásaiból*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézete, 1991, 105 p.

139 Philio, Chris: *Michel Foucault*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 126.

140 “Ostensibly, (Foucault’s) project is to describe the mechanisms of order and exclusion that have operated within European society since the sixteenth century, and above all since the late-eighteenth century. In a motif that recalls Bataille’s reflections on Hegel, Foucault sees a conflict in history against which it can define itself, just as every ‘master’ needs a ‘slave’. When such an ‘Other’ is absent, it must be invented.” In.: Megill, Allan: *Prophets of Extremity: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida*. University of California Press, 1985, pp. 192.

ezen a köztes határterületen”,¹⁴¹ majd megismételt figyelemmel specifikálja ezeket a köztes területeket. Megnevezte és szeparálta az olyan intézeteket, mint a menhelyek, kórházak és börtönök, amelyek célja, hogy korlátozza, „reformálja”, és szükség esetén „gyógyítsa” ezen különbségek látható jeleit.

Foucault szerint a hatalmat annak mikrofizikáján keresztül kell megérteni – annak technikáját, eljárásait, alkalmazásainak szintjeit és céljait – egy teljesen relációs módon kidolgozva a hatalom kapillárisainak feltételeit, transzmisszióit és váltásait a speciális térbeli mezőkön keresztül.¹⁴² Foucault az „eloszlások művészetét” elemezte, ami alapját képezi a tizenkilencedik század fegyelmi mechanizmusainak, annak alapos térbeli manipulációit, azok nyomon követhető hatásait a különféle intézményein keresztül; Bentham panoptikum-börtön tervétől kezdve az ideális börtönig; a magas falú Panoptikumtól, a fal nélküli, reform Mettray Büntető Kolónia példájáig.¹⁴³ Foucault hatására a panoptikum drámai térbeli provokációvá vált a hatalom társadalmi teoretikusai számára. Ennek belső térbeli alakzatai, az ellenőrzéssel és a felügyelet állandó fenyegetésével jártak, amely fogvatartotta és egy folyamatos láthatóságban arra sarkallta az embereket, hogy a felügyelet külső tekintetét átalakítsák a lelkiismeret belső szemévé.¹⁴⁴ Foucault később kidolgozta a „irányításméltatlanság”¹⁴⁵ fogalmát, amely magában foglalja mind a kormányzatot, mind a lakosságot, ahol állam és a vallások célja, hogy ellenőrizzék az élet folyamatait: az életet és a halált, irányítva az egyének mindennapi szexuális és reprodukív magatartását, azaz a sikeres hatalomgyakorláshoz szükséges kondíciókat. Hangsúlyja eltolódott az individumokra, akik szabadnak hiszik magukat, függetlenül az intézmények fogvatartottaitól. Foucault állításának csavarja, hogy a szabadság önmagában végső soron a diszkurzív hatás, egy meghatározott hatalom/tudás nexus terméke, mint valami ténylegesen valódi társadalmi állapot.¹⁴⁶

Foucault munkásságán ily módon végigfutva, térbeli orinetáltsága nem feltétlenül szembetűnő, ahogyan ő maga is kritikusan tartózkodni látszott saját térbeli álláspontjától a *Geográfiai kérdésekben*.¹⁴⁷ Stuart Elden, Heidegger és Foucault munkásságának térbeli aspektusait vizsgáló tanulmányában egyértelműen úgy jellemzi Foucault, mint a „térbeli történelem” gyakorlóját, Heidegger, Nietzsche és Hölderlin komplex szellemi örökségbe helyezve őt: „Foucault történelmi tanulmányai keresztül-kasul térbeliek, ez alapvető öröksége munkájának, azok számára akiket érdekel a tér kérdése... Megérteni, hogy a tér alapvető hatalom eszközének és a hatalom gyakorlatának történelmi kutatásaihoz, lehetővé teszi számunkra, hogy újraértelmezzük Foucault munkásságát, nemcsak mint a jelen története, de mint a jelen feltérképezése is.”¹⁴⁸ Foucault hatására megváltozott a történelmi kutatás, amit Dean „kritikus és

141 “conceiv[ing] of madness and reason, sickness and health in spatial terms, and then examin[ing] the groups that inhabit these liminal areas” In.: Elden, Stuart: *Mapping the Present: Heidegger, Foucault and the Project of a Spatial History*, Continuum, London, 2001, pp. 118.

142 Driver, Felix: *Power, space and the body: a critical assessment of Discipline and Punish, Environment and Planning, Society and Space* 3., 1985, pp. 425–446.

143 Philio, Chris: *Michel Foucault*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 126.

144 Driver, Felix: *Discipline Without Frontiers? Representations of the Mettray Reformatory Colony in Britain, 1840–1880*. *Journal of Historical Sociology*, 1990, Volume 3, Issue 3, pp. 272–293.

145 ‘Gouvernementalité’ Foucault, Michel: *Le Gouvernement de soi et des autres*. Collège de France Course, Lectures 1982–1983.

146 Philio, Chris: *Michel Foucault*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 127.

147 Lásd.: Prológus és Utószó.

148 “Foucault’s historical studies are spatial through and through, and that this is a fundamental legacy of his work

effektív történeteknek”¹⁴⁹ nevezett, hogy minél jobban megértsük, miként formálta a társadalmat a modernitás, bemutatva annak minden kusza egyenlőtlenségét.

Kritizálva a totális történelem elméletét, állította: „semmi sem alapvető: ez az, ami érdekes a társadalom elemzésében”,¹⁵⁰ az általános történelem alternatívaként, „harcias történelmet”¹⁵¹ javasolt, amelyik küzd a múlt rendrakása ellen, csak azért, hogy az szép mintákat adjon. „A totális leírás minden jelenséget egy központ körül ír le – egy elv, egy jelentés, egy szellem, egy világnézet általános formája; általános történelem, másrészt kibontakoztatja a tér szétszóródását (diszperzióját).”¹⁵² Philo szerint a „diszperziós terek” példáin keresztül, felvázolja a társadalmi világ térbeli ontológiáját: egy tér vagy sík vízióján keresztül, amelyben minden esemény és jelenség, melyek relevánsak az érdemi vizsgálathoz, szétszóródnak.¹⁵³

Foucault saját történetei nem kizárólag térbeliek, abban a filozófiai értelemben semmiképp, hogy egy *a priori* térbeli felfogást kínálnak a világ jelenségeire, és azért sem, mert áttekintést nyújtanak a tér változó koncepcióját illetően; eltekintve a híres 1967-ben megírt „Eltérő terek”¹⁵⁴ című előadásától. Elden¹⁵⁵ úgy érvel, hogy Foucault „történelme nem csupán az, amiben a tér egy másik terület elemzéseként (jelenik meg), de mint a megközelítésnek központi része”, azaz „nem pusztán a tér történetét írja le, Foucault térbeli történetet ír”.

Foucault 1967-ben megírt, de csak 1984-ben közzétett rövid előadásának jegyzete, az *Eltérő terek*,¹⁵⁶ egyike azon kevés írásának ahol konkrétan megnevezett terekkel, pontosabban helyekkel foglalkozik, természetesen a hatalom/tudás perspektívájából. Tehát a rá jellemző térbeli perspektíván túl, konkrétan nevezi és konstruálja meg azokat. Rövidsége ellenére, egyike Foucault legtöbbet idézett szövegének.

Bevezetésében utal a modernizmus sötét historizmusára és előrevetíti a tér előretörését. A középkorban a helyek szent és profán hierarchikus összessége létezett, reális és kozmológiai

to those interested in the question of space (...) Understanding how space is fundamental to the use of power and to historical research into the exercise of power allows us to recast Foucault's work not just as a history of the present but as a mapping of the present.” In.: Elden, Stuart: *Mapping the Present: Heidegger, Foucault and the Project of a Spatial History*, Continuum, London, 2001, pp. 152.

149 Dean, Mitchell: *Critical and Effective Histories: Foucault's methods and Historical Sociology*. London, Routledge, 1994, 238 p.

150 “nothing is fundamental: this is what is interesting in the analysis of society” In.: Foucault, Michel: *The Archaeology of Knowledge*. London, Tavistock Publications, 1972, pp. 16.

151 Lemert, C. Charles – Gillan, Garth: *Michel Foucault: Social theory as Transgression*. New York, Columbia University Press, 1982, 169 p.

152 “a total description draws all phenomena around a single centre – a principle, a meaning, a spirit, a worldview, an overall shape; a general history, on the other hand, would deploy the space of a dispersion” In.: Foucault, Michel: *The Archaeology of Knowledge*. London, Tavistock Publications, 1972, pp. 10.

153 Philo, Chris: *The Same and the Other: on geographies, madness and outsiders*. University of Loughborough, Department of Geography, Occasional Paper No. 11.

154 Foucault, Michel: *Des espaces autres*. In.: *Architecture, Mouvement, Continuité*, n°5, 1984. október, pp. 46–49. (1967). Magyarul, Michel Foucault: *Más terekről* (Ford.: Erhardt Miklós), 2004, (<http://exindex.hu/index.php?!=hu&page=3&id=253> 2012. december), és Michel Foucault: *Eltérő terek*. In.: *Nyelv a végtelenhez – Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk, Debrecen, 1999, pp. 147–157. (Ford.: Sutyák Tibor).

155 Elden, Stuart: *Mapping the Present: Heidegger, Foucault and the Project of a Spatial History*, Continuum, London, 2001, pp. 118., “histories are not merely ones in which space is yet another area analysed, but have space as a central part of the approach itself” rather than merely writing histories of space, Foucault is writing spatial histories.”

156 Foucault, Michel: *Eltérő terekről*. In.: Uo.: *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*. (Ford.: Sutyák Tibor), Latin Betűk, Debrecen, 2000, pp. 147–154.

helyek, mint a menny és pokol. „A különböző helyek e hierarchiája, szembenállása, kereszteződése alkotta mindazt, amit durván a középkori térnek nevezhetünk: a helymeghatározás terét.”¹⁵⁷ Galilei nyitotta fel ezt a teret, a Föld Nap körüli forgásának (újra)felfedezésével, és a végtelen, nyitott térnek a kijelölésével, amelyben a dolgok helye pusztán mozgásának egyik pontja lehetett, így a kiterjedés váltotta fel a helymeghatározást. Mára a szerkezeti hely lépett a kiterjedés örökébe, ami a pontok vagy elemek közötti szomszédsági viszonyt határozza meg, ezek pedig formálisan sorozatként, elágazásként vagy rácsozatként írhatóak le. A térbeli fenomenológiai elemzések belső rendjétől eltérően Foucault a kívülség teréről beszél, azokról a speciális esetekről amelyek egyes példáinak „megvan az a különös tulajdonsága, hogy kapcsolatban áll az összes többivel, ám olyan módon, hogy eközben felfüggeszti, közömbösíti vagy a visszájára fordítja az általa megjelölt, visszavert vagy vissza tükrözött kapcsolatokat.” Ilyenek az utópiák, amelyek „valóságos hely nélküli szerkezeti helyek, amelyek általános viszonya a társadalom reális terével egyenes vagy fordított analógiaként írható le. Az utópia lehet egy eszményített és lehet egy fonák társadalom is, de mindenképpen olyan teret jelent, amely alapvetően és lényegileg irreális.”¹⁵⁸

Azokat az egyfajta ellen-szerkezeti helyeket, melyek megvalósult utópiaként reprezentálódnak, kétségek elé állítanak vagy kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket; heterotópiának hívja. Erre az egyik evidens példa a tükör, „lévén egyfajta hely nélküli hely, végső soron utópia. A tükörben ott látom magam, ahol nem vagyok, a felszín mögött megnyíló irreális térben, ott vagyok, ahol nem vagyok, árnyként, amely önmagamként adja nekem önnön látványomat, s lehetővé teszi, hogy ott szemléljem magamat, ahonnan hiányzom: ez a tükör utópiája. De egyben heterotópia is, hiszen a tükör valóságosan létezik és bizonyos módon visszahatást gyakorol a helyre, amit betöltök;”¹⁵⁹

A heterotópiáknak csoportosítása szerint két nagy típusa létezik: válság heterotópiáinak nevezi az olyan privilegizált, szent vagy tiltott helyeket – elsősorban a primitív társadalmakban –, melyek azok számára vannak fenntartva, akik valamilyen válsághelyzetbe kerülnek, pl. serdülőkorúak, menstruáló vagy gyermekágyban fekvő asszonyok, aggastyánok stb. A deviáció heterotópiái azok a helyek ahol az átlagviselkedéstől eltérő, illetve a megkövetelt normákhoz képest deviánsnak minősülő egyéneket ítéli elkülönülésre a társadalmi átlag. Ilyenek a menedékházak, a pszichiátriai klinikák, a börtönök vagy az öregek otthona. Foucault szerint minden egyes heterotópiának precíz és meghatározott funkciója van a társadalom belsejében. „A heterotópia képes egyazon reális helyen többféle teret, többféle, önmagában összeegyeztethetetlen szerkezeti helyet egybegyűjteni.”¹⁶⁰ Ilyen például a színház, a mozi vagy a kert, ami nagyon mély egymásra rétegződő jelentéseket hordoz. „A heterotópiák általában az idő feldarabolásával járnak, vagyis valami olyasmit eredményeznek, amit a tiszta szimmetria kedvéért heterokroniának nevezhetünk.”¹⁶¹ A heterotópia akkor működik, amikor szakadás áll be az emberek és a hagyományos emberi idő viszonyában, például a temetők esetében. „A heterotópiák mindig nyitások és zárások rendszerét feltételezik, amelyek elszigetelik, egyidejűleg azonban átjárhatóvá is teszik őket.”¹⁶² Ilyen például egy malom – ahova nem juthatunk be – vagy a kaszárnya és a börtön, ahova vagy kényszerítve vagyunk, vagy „át kell esnünk bizonyos szertartásokon és megtisztulási eljárásokon. Csak akkor léphetünk be, ha megfelelő engedélyre tettünk szert.”¹⁶³

157 Foucault, Michel: *Eltérő terek*. In.: Uo.: *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*. (Ford.: Sutyák Tibor), Latin Betűk, Debrecen, 2000, pp. 147.

158 Uo., 149-150.

159 Uo., 150.

160 Uo., 151.

161 Uo., 152.

162 Uo., 153.

163 Uo., 154.

2.2.3. A materialista/strukturalista térszemlélet

2.2.3.1. David Harvey

David Harvey karrierje a '60-as évek angolszász földrajzi szemléletének szellemében, a cambridge-i regionális tanulmányokkal kezdődött, a földrajzi sajátosságok és különbségek elemzésével, elsősorban a pozitívizmus perspektívájából. Ennek megfelelően első jelentős könyvében, a *Földrajzi magyarázat*ban,¹⁶⁴ a 60-as évek emberföldrajzának szilárd és következetes szellemi alapjait, bőséges statisztikai és numerikus módszereit ismertette. Könyve kiadása után a diszciplinárisan oldottabb Johns Hopkins egyetem (Baltimore, USA) tanára lett, ahol fordulatot vett pályája. Baltimore súlyos gazdasági recessziótól szenvedett a háború utáni években, s ebben a környezetben – a jellemző társadalmi igazságtalanság és rasszizmus miatt – elméleti fogékonyság mutatkozott Karl Marx eszméire. *Társadalmi igazságosság és a város*¹⁶⁵ című könyve ugyanolyan – azonban nagyon más okból – jelentős mű, mint elődje. Míg a *Földrajzi magyarázat* eltávolodott a szélesebb társadalmi-politikai kontextustól, addig *A társadalmi igazságosság* alaposan elmerült benne. A könyv szépen reprezentálja Harvey változó szellemi és politikai pályáját. Az első fejezet, a *Liberális formációk* a várostervezésben meglévő mechanizmusokról tartalmaz esszét, a második rész, a *Szocialista formációk*, túlmutatva az első fejezet reformjain, radikális változásokat javasol, mégpedig Marx-i ideákat követve. A könyv vitatta a tudományos földrajz uralkodó nézeteit, s olyat módszer kidolgozását szorgalmazta, amely képes tanulmányozni és megváltoztatni a világot a társadalmi igazságosság vonalain mentén. A társadalmi igazságosság volt az első nagy nyugati baloldali stílusú geográfia, amely felnyitotta diszciplináris korlátokat a későbbi marxista földrajz fejlődéséhez.¹⁶⁶ Harvey a hetvenes évek közepén Marx kései munkáit tanulmányozta. Ennek hatására adta ki egyik szofisztikált művét, *A tőke korlátait*,¹⁶⁷ amely Marx elméletének földrajzi rekonstrukciója és kiterjesztése (hiszen Marx kevés figyelmet fordított arra, hogy a földrajz hogyan befolyásolja kapitalizmus működését). Több nagy sikerű könyvet írt, mint *A posztmodernitás állapota*¹⁶⁸ vagy az *Igazságosság, természet és a különbség földrajza*¹⁶⁹ ezek mellett kiadott két esszégyűjteményt is, *A tőke terei*¹⁷⁰ és *A remény terei*¹⁷¹ címmel.

Harvey tudományos teljesítménye a nyugati humánföldrajzban rendkívülinek számít, míg szélesebb körű interdiszciplináris befolyása a marxisták és kritikus gondolkodók körében folyamatosan erősödött. Jelentősen befolyásolta a tér és hely (újra)teorizálásának tudományos diskurzusát, elsőik közt volt azon geográfusok sorában, akik ragaszkodtak ahhoz, hogy a tér nem konténer jellegű, ahogyan azt *A társadalmi igazságosságban* ki is jelentette:

164 Harvey, David: *Explanation in Geography*. London, Edward Arnold, 1969, 542 p.

165 Harvey, David: *Social Justice And The City*. London, Arnold, 1973, 354 p.

166 Castree, Noel: *David Harvey*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 182.

167 Harvey, David: *The Limits to Capital*. Oxford, Blackwell, 1982, 478 p.

168 Harvey, David: *The Condition of Postmodernity*. Oxford, Blackwell, 1989, 378 p.

169 Harvey, David: *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford, Blackwell, 1996, 468 p.

170 Harvey, David: *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. Edinburgh University Press, 2001, 425 p.

171 Harvey, David: *Spaces of Hope*. Edinburgh University Press, 2000, 290 p.

„A megfelelő tér-fogalom meghatározásának problémáját az emberi gyakorlaton keresztül oldhatjuk meg, arra való tekintettel. Más szóval, nincsenek filozófiai válaszok a tér jellegére vonatkozó filozófiai kérdések kapcsán – a válaszokat az emberi gyakorlatban kereshetjük. Azt a kérdést, hogy »Mi a tér?« azzal a kérdéssel (kell) helyettesíteni, »hogyan a különböző emberi gyakorlatok hozzák létre és használják a különböző tereket?«”¹⁷²

Harvey számára a társadalmi gyakorlatok és a folyamatok hozzák létre a tereket, melyek, visszahatva kényszerítik, lehetővé teszik és változtatják ezeket a gyakorlatokat és a folyamatokat – amit Ed Soja a „társadalmi-területi dialektikának” nevezett.¹⁷³ Harvey félúton lévő pozíciója, maga után vont az érvelését, hogy a tér – a materiális forma, mely a folyamatban ölt testet „a földön”, mint az épületek, az infrastruktúra, a fogyasztási helyek és így tovább – egyszerre oka és hatása is a társadalmi létnek, amelyet a társadalmi ügyek „aktív pillanatának” hívtak.¹⁷⁴ Gazdasági válságok nagyvolumenű infrastrukturális állami fejlesztéseinek példáján keresztül ismertette a tér kapitalista rendeződését. Ezek a beruházások elhárítják a gazdasági válságot a többlet tőkéjük lekötéséből, amit Harvey „térbeli fixnek” nevezett. Azonban, később ezek a fizikai beruházások válnak a további felhalmozódásnak az akadályává, mert nehéz újratermelni a már egyszer létrehozottat. Így, amikor a közúti közlekedés leváltotta a vasutat a huszadik század elején az USA-ban – mint a fő módja emberek és áruk mozgásának – a vasúthálózatok hatalmas beruházásai ideiglenes akadályt jelentettek.

Összefoglalva, Harvey számára a tér kapitalizmuson belül termeli és fejezi ki a rendszer belső ellentmondásait. Harvey egyike azon kevés marxistáknak, akik a teret beleillesztették Marx kapitalizmus elméletébe.¹⁷⁵

Harvey írásainak másik fontos eleme a *sajátos általános* és a *tér hely* kapcsolatának vizsgálata. Ez a téma rendelkezik egy objektív és egy szubjektív oldallal. A hely Harvey szerint az épített környezet, a kultúrák, népek stb. *sajátos* együttese, amelyek megkülönböztetik az egyik helytől a másikat. Mindazonáltal, ellentétben a 60-as évekbeli regionális geográfusok korai nézetével, Harvey nem hitte, hogy a *helyek* egyedülállóak (szingulárisak) – azaz teljesen mások –, ugyanis a kapitalista világgazdaság különböző helyeken, de egy közös gazdasági keretre kapcsolódik rá.¹⁷⁶ Számára a geográfia egyik legfontosabb szellemi kihívása, hogy a hely állandóságának sajátosságait feltárja a megnövekedett hely-egymásrataltság közepette (azaz a megnövekedett kötelékek szélesebb terén keresztül).¹⁷⁷

Harvey *A tőke urbanizációjában* összegezte megfigyeléseit, a kapitalizmus folyamatának körforgását, ahol a vállalatok megelőlegezik a pénzt a munkaerő és a termelési eszközök

172 “The problem of the proper conceptualization of space is resolved through human practice with respect to it. In other words, there are no philosophical answers to philosophical question that arise over the nature of space – the answers lie in human practice. The question “what is space” is therefore replaced by the question ‘how is it that different human practices create and make use of distinctive conceptualizations of space?’” In.: *Social justice and the City*. 1973, pp. 14.

173 Soja, Edward W.: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London, Verso Press, 1989, pp. 78.

174 Harvey, David: *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*. John Hopkins University Press, 1985, pp. 3.

175 Castree, Noel: *David Harvey*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 184.

176 Uo., 184.

177 Vö.: Agnew a fejezet bevezetőjében.

megszerzése érdekében, hogy árukat termeljenek, melyeket a termelési költségért, plusz haszonért (profit) árusítanak. Ez a folyamat, azaz a különböző helyszíneken történő áruterelés, egy olyan logika részévé válik, amely számára közömbös ezen helyeknek a minőségi (kvalitatív) sajátossága. Így a Kalkuttában készült szőnyeg a pénzgyártás eszközévé válik, csakúgy, mint a Szilícium-völgyben készült mikrochip, sőt a két különböző hely egyesül, ha a chip tervezője vásárol egy szőnyeget.¹⁷⁸ Így, mivel a kapitalizmus gyakorlatilag különböző helyeket hoz ugyanazon gazdasági univerzumba, lehetővé válik, „hogyan egyetemes általánosításokat végezzünk a nyilvánvalóan egyedi helybeli sajátosságokról.”¹⁷⁹

Ezt tekinti az általános – partikuláris és a tér – hely kapcsolatának objektív vagy materiális oldalának. A szubjektív oldal, ami az emberek életének, a valós helyekkel kapcsolatos érzékelését és hatásait mutatja. Harvey földrajzi imaginációjában kifejti,¹⁸⁰ hogy tisztában kell lennünk vele a távoli idegenek láthatatlan akciói hogyan befolyásolják a másik helyen élőket, hogyan törekednek hatalmuk alá hajtani a többieket, ha azok nem rendelkeznek efféle tudatossággal. Ebben az esetben könnyen a helyek közötti rivalizálás csapdájába esnek, amely része a kapitalizmus földrajzi logikájának.¹⁸¹ Az igazság, természet és a különbség földrajzában, kifejti földrajzi dilemmáját, hogy miként lehetne létrehozni progresszív antikapitalista kapcsolatokat a különböző helyek elnyomott népei között. Ezek közül az egyik a „militáns partikularizmushoz” vezet, ami alapvetően, minden a globális kapitalizmus elleni szélesebb körű mozgalom, a szükségszerűen helyi társadalom, lokális akcióiból áll. Harvey állítása szerint a probléma az, hogy aminek van értelme lokális szinten, annak nem biztos, hogy van értelme szélesebb geográfiai skálán, amit a *Gyár és a város* című könyvében illusztrált.¹⁸² Ez a könyv az Oxford melletti Rover gyár dolgozóinak munkájukért történő harcát mutatja be a 80-as évek végén. Konklúziójában írja, hogy miközben a gépkocsigyár (gépkocsi tartása) helyi munkahelyeket teremt, tágabb értelemben aligha nyújthatnak méltó szocialista célt, a szennyező autók középosztálybeli fogyasztói számára. A kérdés így az lett, hogy melyik léptékben – lokális vagy globális – kellene a politikai célkitűzéseket meghatározni? E kettősséget vitatva Andrew Sayer¹⁸³ megállapította, hogy a teret és a helyet nem lehet tudományosan elméletbe foglalni, mert véletlenszerű és változó különbséget okoznak a társadalmi gyakorlatban és folyamatokban. Másképpen, Sayer szerint a tér és a hely materiális fontossága nem meghatározható az elmélet szintjén, de még csak az empirikus kutatás szintjén sem. Ugyanakkor kérdésként felmerül e kritika kapcsán, hogy nem a metaelméletek létjogosultságáról vagy az azokkal szembeni szkepticizmusról beszélhetünk-e, azaz feltételezhetjük-e, hogy létezik átfogóbb működő logika a világban. Harvey számára, a kapitalizmus rendelkezik ilyenféle alapvető logikával, aminek

178 Castree, Noel: *David Harvey*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 185.

179 “to make universal generalizations about the evident unique particularities of [p]lace” In.: Harvey, David: *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*, John Hopkins University Press, 1985, pp. 45.

180 Harvey, David: *Between space and time: reflection on the geographical imagination*. In.: *Annals of the Association of American Geographers* 80, 1990, pp. 418–434.

181 Harvey, David: *The geopolitics of capitalism*. In.: D. Gregory and J. Urry (Eds.): *Social Relations and Spatial Structures*. London, Macmillan, 1985, pp. 128–163.

182 Harvey, David. and Hayter, Teresa.: *The Factory and the City. The Story of the Cowley Automobile Workers in Oxford*, London, Mansell, 1993, 308 p.

183 Sayer, Andrew: *The difference that space makes*. In.: D. Gregory and J. Urry (Eds.): *Social Relations and Spatial Structures*. London, Macmillan, 1985, pp. 49–66.

a tér a *belső része*, ezen logika lényegi eleme. Harvey fikciónak tartja azt a posztmodern elképzelést miszerint mi most a „*posztmodern korszakban*” élünk, ahol a különbség, komplexitás és pluralitás helyébe hasonlóságot tesznek.¹⁸⁴ A posztmodern kifejezés különböző formái mögött – az építészetben és a fogyasztásban, például – Harvey a kapitalizmus régi logikáját látja a különbség termelésében (valós és szimbolikus) áruk formájában, a pénzcsinálás eszközeként.¹⁸⁵

Harvey írásai vitathatatlanul három jelentősebb hatást értek el. Az angolszász marxista földrajz számára biztosították a szellemi alapokat a 70-es években, precedenst teremtve a radikális földrajzban általában. Felhívta a fiatal geográfusok figyelmét olyan jelenségekre, mint a nők helyzete, a leszbikusok és a melegek, a faji kisebbségek stb. Harvey írásai számos marxistát győztek meg a földrajzi diszciplínán kívül (is), hogy a tér és a hely alapvető a kapitalizmus számára, így szerves részét kell képeznie minden olyan projektnek, ami annak meghaladására törekszik.¹⁸⁶

A legtöbb szakmai kritika *A posztmodernitás kondícióit* érte, főként a társadalomföldrajz részéről. Ez az intellektuális korszak megváltozásának is tudható; egy fiatalabb radikális akadémikus generáció számára, akik szerint a marxizmus egy meglehetősen elavult kritikai elméletté vált. Helyzetük reflektorfénybe állításának ellenére kritikákat kapott a feministáktól, amiért nem volt képes alkalmazni, befogadni a különbségeket, de szélesebb perspektívában is érzéketlennek tekintették mindenféle fontos valós folyamatra és eseményre, amelyek nem illettek be az ő marxista világnézetébe.¹⁸⁷

2.2.3.2. Edward W. Soja

„A teret szemlélem elsőként, mielőtt történelmileg, társadalmilag, politikailag, gazdaságilag, kulturálisan, osztályok szerinti-, faji-, nemi-, szexuális hovatartozás szerint, vagy épp diskurzus, nyelvészet, pszichoanalízis, marxizmus, feminizmus, vagy bármely egyéb beállítottság alapján osztályoznám a dolgokat. Ezeket a »nagyítókon« keresztül próbálom nézni a világot, elsődlegesen a középpontban mégis rendíthetetlenül a tériség és az általa inspirált kritikai térperspektíva áll.”¹⁸⁸

Amerikai geográfus, tagja az un. Los Angeles-i urbánus iskolának. Már egyetemi tanulmányai után megjelent első könyvében foglalkozott a térbeliséggel,¹⁸⁹ de abban még a korabeli földrajzban uralkodó téranalízis paradigmájának perspektíváját alkalmazta, amit később pusztán „*matematizált leírásként*” utasított el. Ennek ellenére mégis meghatározó vezérmotívuma lett Soja későbbi munkáinak, központjában a *térrel* a társadalom szervezésében, ahogyan azt annak előszavában megjegyzi:

184 Harvey, David: *The Condition of Postmodernity*, Oxford, Blackwell, 1989, 378 p.

185 Castree, Noel: *David Harvey*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 185.

186 Castree, Noel: *David Harvey*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 185.

187 Uo., 186.

188 *“I put space first, before seeing things historically or socially, or as essentially political or economic or cultural, or shaped by class, race, gender, sexual preference; or screened through discourse, linguistics, psychoanalysis, Marxism, feminism, or any other specialized disposition. I try to see the world through all these perceptive lenses, but the primary focus is insistently spatial, informed, motivated, and inspired by a critical spatial perspective.”* In.: Edward W. Soja: *Taking space personally*. Warf, Barney and Arias, Santa (Eds.): *The Spatial Turn: Routledge studies in human geography*, 2009, Routledge, New York USA, (Dobos Judit fordítása).

189 Soja, Edward W.: *The Geography of Modernization in Kenya: A Spatial Analysis of Social, Economic and Political Change*, Syracuse University Press, 1968, 143 p.

„határozottan úgy érzem, hogy a geográfus térbeli perspektívája jelentősen hozzájárulhat azokhoz a gyorsan bővülő kutatásokhoz, melyek érintettek a társadalmi és gazdasági változás problémáiban a fejlődő területeken”¹⁹⁰

A társadalomföldrajzban történő változások hatására, fokozatosan eltávolodott a többségi modernizációs elméletektől, a társadalomelméletekben aktuálisabb, radikális szkepticizmus irányába. Szkepticizmusa abban a hitben gyökerezett, hogy a mainstream, pozitivistamegközelítés nem írta le a mögöttes mechanizmusokat, a tartós földrajzi egyenlőtlen fejlődés hátterében. Az ezt követő két évtizedben Soja annak szentelte életét, hogy a térbeliséget helyezze radikális kritikaitársadalmi-elméleti gondolkodása középpontjába, tanulmányozta és folytatta Lefebvre munkáját, megalkotta *társadalmi-tér dialektikáját*, melynek legfontosabb állítása (Lefebvretől merítve), *hogy a téri folyamatok épp annyira, alakítják a társadalmi formákat, mint amennyire a társadalmi folyamatok a térbelieket*.¹⁹¹ Alapos térbeliségre vonatkozó kutatását, a posztmodern társadalomelméletben meghatározó három könyvében foglalta össze: *Posztmodern geográfia: A tér újraérvényesítése a kritikai társadalomelméletben*,¹⁹² *Harmadtér (Thirdspace): utazás Los Angelesbe és más valós- és elképzelt helyekre*¹⁹³ és *Posztmetropolis: kritikai tanulmányok városokban és régiókban*,¹⁹⁴ valamint ezeken túl, számos fontos tudományos cikket is közölt.¹⁹⁵ Soja térbeliség-orientáltsága posztmodern társadalomelméletében figyelemreméltóan stabil maradt, így lényegében mind a három posztmodern könyve azonos állításokat és ismétléseket kínál, kisebb finomításokkal, három központi javaslat formájában. Első állítása, *hogy a kapitalista rend újraszervezése a térbeliség alapvető kiváltságának módjában történik, az időbelivel szemben, másrészt a térbeliség a társadalmi élet alapvető konstitúciója*, harmadrészt – ezek következképp – szorgalmazta, hogy a kritikai társadalomelméletnek komolyan kell számolnia a térrel, *ahhoz, hogy megértsék a társadalmat*.¹⁹⁶ „Az emberi élet anyagi formába öntött és társadalmilag felépített térbelisége épp oly jelentős ontológiailag, mint episztemiológiailag, mint a lét történelmisége és társas ösztöne.”¹⁹⁷ Hangsúlyozta, hogy ellentétben az alapvetően történelmi, időbeliségre épülő hagyományos társadalomelmélettel, a térbeliség túlzottan alulértékelt és ismeretlen. Sőt, állítása szerint a térbeliséget nem csak figyelembe kell venni minden társadalmi vizsgálat során, hanem

190 „by a strong feeling that the geographer’s spatial perspective could contribute significantly to the rapidly expanding research cluster involved with the problems of social and economic change in developing areas” In.: Soja, Edward W.: *The Geography of Modernization in Kenya: A Spatial Analysis of Social, Economic and Political Change*, Syracuse University Press, 1968, 143 p.

191 Soja, Edward W.: *The Socio-Spatial Dialectic*. In.: *Annals of the Association of American Geographers Volume 70*, Issue 2, June 1980, pp. 207–225.

192 Soja, Edward W.: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London, Verso Press, 1989, 266 p.

193 Soja, Edward W.: *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford, Basil Blackwell, 1996, 334 p.

194 Soja, Edward W.: *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Oxford, Blackwell, 2000, 440 p.

195 Latham, Alan: *Ed Soja*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2000, pp. 269.

196 Latham, Alan: *Ed Soja*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 270.

197 „the materialized and socially constructed spatiality of human life is just as revealingly significant, ontologically and epistemologically, as life’s historicity and sociality” In.: Soja, Edward W.: *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford, Basil Blackwell, 1996, 334 p.

azt kell a középpontba állítani a társadalmi elméletekben. Erre a megállapítására alapozva írta meg a *Posztmodern geográfiáját*, amiben a historizmus domináns elméletével szembenálló társadalmi elméletet képviselt, alapvetően térbeli gondolkodást, ahol a *tér, idő és társadalmi lét* *hármás dialektikán* alapuló, transzformatív újraértelmezését találhatjuk a történelem, a geográfia és a modernitás kapcsolatainak. Bár eszmei alapjait a Marxi társadalomföldrajz adta, törekedett arra, hogy egy sor szerzőt helyezzen el ebben az ellen-áramban, köztük *Ernst Mandelt*,¹⁹⁸ *Louis Althussert*, továbbá olyan kultúrteoretikusokat, mint John Berger, Marshall Berman és Fredric Jameson,¹⁹⁹ sőt olyan meghatározó gondolkodókat is, mint Foucault, Sartre, Heidegger és Giddens, akik mindegyike már valamilyen módon a térbeliséget kívánták helyezni elméleti projektjeinek középpontjába. De mindenekelőtt *Henri Lefebvret*.²⁰⁰

„A dialektika ismét napirenden van. De ez már nem Marxi dialektus, ahogy Marxi sem egyezett Hegelével... Ez a dialektika ma már nem ragaszkodik a történetiséghez és a történelmiséghez, időhöz, vagy időbeli mechanizmushoz, mint a »tézis-antitézis-szintézis« vagy »állítás-tagadásának-tagadása a tagadás«... Hogy felfedezzék a teret, felismerjék, mi történik ott, és mire használható, kell, hogy folytassa a dialektikát: az analízis felfedi a tér ellentmondásait.»²⁰¹

Henri Lefebvre

A *Posztmodern geográfia* központi elemei valójában Lefebvre tézisei Soja értelmezésében; a térbeliség központba állítása a társadalom életében Lefebvre szűrőjén keresztül. Soja kritikusa szerint posztmodernsége azonban igen sajátos, egy olyan posztmodern akinek identitásválsága van. A posztmodernre jellemző a *„hitetlenség a meta-elbeszélések irányába”*,²⁰² a marxizmus felé így különösen problematikussá teszi Soja azon kísérletét, hogy összekösse a posztmodern a történelmi materializmussal.

Felismerte Lefebvre állításának jelentőségét, *„Most sokkal inkább a tér, mint idő az, ami elrejt dolgokat előlünk”*, folytatva, *„a térbeliség demisztifikációja és a hatalom általi burkolt közreműködése a kulcs, hogy gyakorlati, politikai és elméleti értelmet adhassunk e kortárs érának.”*²⁰³ Konzekvensen állítja, hogy a posztmodern kort is úgy kell olvasni, mint a kapitalista fejlődés legutóbbi hullámainak manifesztációját (lásd.: Harvey). A posztmodern társadalomelmélet célja, hogy megértse a kapitalista rekonstrukciót, amit e korszak hozott létre. A posztmodern ezen szokatlan és szokásostól eltérő módon történő meghatározásával

198 Akinek dicsérte felismerését a ciklikus kapitalista válságok térbeli szerepének felismerését illetően.

199 Kik látták, hogy a megélt tér tapasztalata alapvetően átértékelődött a modern kapitalizmusban.

200 Latham, Alan: *Ed Soja*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 270.

201 *“The dialectic is back on the agenda. But it is no longer Marx’s dialectic, just as Marx’s was no longer Hegel’s... The dialectic today no longer clings to historicity and historical time, or to a temporal mechanism such as ‘thesis-antithesis-synthesis’ or ‘affirmation-negation-negation of the negation’... To recognize space, recognize what ‘takes place’ there and what it is used for, is to resume the dialectic: analysis will reveal the contradictions of space.”* Lefebvre, Henri: *The survival of Capitalism*. London, Allen and Busby. 1976. Idézve: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London, Verso Press, 1989, pp. 43.

202 Lyotard, Jean-François: *The Post-Modern Condition: A report on Knowledge*. Manchester University Press, pp. 24.

203 *“it is now space more than time that hides things from us”* Henri Lefebvre, *“that the demystification of spatiality and its veiled instrumentality of power is the key to making practical, political, and theoretical sense of the contemporary era”* In.: Soja, Edward W.: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London, Verso Press, 1989, pp. 61.

igyekezett rögzíteni azt a politikailag haladó hagyományok és a radikális baloldal számára, megkísérelve egy alapvetően térbeli posztmodern társadalomelmélet fogalmi alapjainak felállítását, aminek a hagyományai a történelmi materializmusban gyökereztek. A *Posztmodern geográfiában* állításait két fejezetben illusztrálta. Mindkét fejezetben mint a posztmodern világ igazi formájára, Los Angeles példájára koncentrált, ahol a rekonstrukciós folyamatokba történő rendkívüli betekintés lehetőségét látta:²⁰⁴

*„Sokáig figyelmen kívül hagyva, aberráns, sajátos, vagy bizarrul kivételes volta miatt, Los Angeles, egy másik paradox csavarral, sokkal inkább, mint minden egyéb hely, példaszerű ablakká vált, melyen keresztül láthatjuk a huszadik század második felét.”*²⁰⁵

Soja álláspontjából Los Angeles „egy feltörekvő posztfordista (információ alapú) városi táj, tele olyan rugalmas termelési, fogyasztási, kizsákmányolási térbeli rendszerrel és a társadalmi kontrollal”,²⁰⁶ ami rendkívüli laboratóriumnak bizonyul a várostér okozatiságát érintő számos kifejezés felfedezéséhez, valamint a kritikai térperspektíva betekintő erejének bizonyításához. A *Posztmodern geográfia*, egy rendkívül hatásos könyv, élvonalbeli szerzők kulcsfontosságú cikkeit gyűjtötte össze, amelyek a társadalomelméletek jelentősebb eredményeit kívánták bemutatni, és annak első válaszait a posztmodern kihívásokra. Átfogó bírálatot alkotott a modern földrajz minden változatáról, beleértve a pozitívizmust, a marxista, a feminista és a kulturális földrajz verzióit. Ugyanakkor jelentős kritika is érte. Egyrésztől támadták a könyv vezérmotívumát, magát a posztmodernt, annak alkalmazhatóságát.²⁰⁷ Továbbá, bár a posztmodern vonzereje annak demokratikus, eklektikus és befogadó szellemisége volt, mégis, többek között a feminizmus esetében, nem nyitott annak szerepvállalására.²⁰⁸ Így e könyv, minden pozitív tulajdonsága ellenére, kritikusan szerint korlátozó és lesóványodott olvasatát adja a posztmodernnek. Legfontosabb kritikája megközelítésmódjára vonatkozott: annak ellenére, hogy azt állította, alapvetően érintett a mindennapi térbeliségben (lásd.: bevezető idézet), elméleti írásaiban és elemzéseiben folyamatosan csökkenti annak jelentőségét, ami így alig több mint egy másodlagos folyamat a gazdaságiak alatt. Ahelyett, hogy élő térbeliséget adna, Soja „a táj morfológiát kínálja, amit (...) ritkán zavarnak emberi formák.”²⁰⁹

204 Latham, Alan: *Ed Soja*, In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 271.

205 *„Ignored for so long as aberrant, idiosyncratic, or bizarrely exceptional, Los Angeles, in another paradoxical twist, has more than any other place, become the paradigmatic window through which to see the last half of the twentieth century.”* In.: Soja, Edward W.: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London, Verso Press, 1989, pp. 221.

206 *“an emerging post-Fordist urban landscape filled with more flexible systems of production, consumption, exploitation, spatialization and social control”* In.: Soja, Edward W.: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London, Verso Press, 1989, pp. 221.

207 *“lehet, hogy a világ gyorsan és kiszámíthatatlan módon változik, de ez nem ok arra, hogy felhagyjunk a megalapozott elemzés-móddokkal valamilyen posztmodern javára.”* In.: Short, John Rennie: *The „myth” of post-modernism*, *Tidschrift voor Economische en Sociale Geografie* 84. 1993, pp. 169–171. és De Pater, Ben: *The quest for disorder: on the dogma of a contingent, chaotic world*, *Tidschrift voor Economische en Sociale Geografie* 84., 1993, pp. 175–177.

208 Rose, Gilliam: *Review of Edward Soja Post-modern Geographies and David Harvey: The Condition of Post-modernity*, *Journal of Historical Geography* 17., 1991, pp. 118–121.

209 *“a morphology of landscape that... is rarely disturbed by human forms.”* In.: Gregory, Derek: *Geographical Imaginations*. Oxford, Blackwell, 1994, pp. 301.

Későbbi könyveiben (*Thirdplace, Postmetropolis*) Soja igyekezett reagálni ezekre a kritikákra, elképzeléseinek további kidolgozásával egy radikálisan a térbeliségre koncentrááló posztmodern analízist hozva létre. *Társadalmi-területi dialektikájából* – Lefebvre hármas elméletéhez hasonlatosan – megalkotta a *térbeli trialektika* fogalmát (a létezés trialektikájának nevezve), – felismerve, hogy a létezés ontológiáját csak úgy lehet értelmezni, ha a *térbeliség*, a *történetiség* és a *társadalom* összefonódását vizsgáljuk. Elméletében az első tér (firstspace) „a” valódi „anyagi világban” pozicionált, míg a második tér (secondspace) a „képzelt” térbeli reprezentációkat foglalja magába.²¹⁰ Soja számára a harmadik tér (thirdspace) a vizsgálódásra kiváltságos hely, bár ennek ellenére a *Thirdspace*-ben és a *Postmetropolis*-ban is megtartja annak sikamlós terminusát:²¹¹

„**Minden** összeadódik a Harmadtérben (*Thirdspace*): szubjektivitás és objektivitás, az elvont és a konkrét, a valós és az elképzelt, a megismerhető és az elképzелhetetlen, az ismétlődő és a differenciált, makrostruktúrák, és az egyéni aktorok, az elme és a test, a tudat és a tudattalan, a diszciplináris és a transzdiszciplináris, a mindennapi élet és a véget nem érő történelem.”²¹²

Hasonló módon a *Thirdspace* is posztmodern analízisre épül, hivatkozva, a sajátosan megélt mindennapi terekre, amelyek meghaladják a hagyományos társadalomtudományok részekre szedett ismereteit. Megpróbálja bizonyítani a posztmodern nyitottságát; a *Thirdspace*-ben amellet, hogy Henri Lefebvre-t továbbra is kiváltságos helyzetben kezeli, egy sor új posztkoloniális és feminista író-t feltüntet, többek között olyanokat, mint bell hooks (Gloria Jean Watkins), Homi Bhabha, Edward Said, Gayatri Spivak és Gillian Rose. Legszigorúbb kritikusi szerint a *Thirdspace* harmadik tere értelmetlen, mert magába foglalhat mindent, és ennek eredményeként talán semmit; ontológiai magaslatoiban, általánosságról szól.^{213, 214}

2.2.3.3. Jean Baudrillard

Szociológiai tanulmányait 1966-ban, Henri Lefebvre vezetése alatt végezte a párizsi egyetemen, '68-ban pedig kulcsfigurája a politikai pezsgésnek. Provokálta a francia akadémiát, épp Foucault befolyásának csúcán az *Oublier Foucault* (Felejtsd Foucault) 1977-es cikkével.²¹⁵ „Foucault diskurzusa a hatalmak tükre melyet leír,”²¹⁶ „Van annak ereje és csábító hazugsága, de egyáltalán nincs 'igazság indexe'”, „ami annak vezérmotívumát illeti, nincs jelentősége ezeknek

210 *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford: Basil Blackwell, 1996, pp. 6.

211 Latham, Alan: *Ed Soja*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 272.

212 „Everything comes together in *Thirdspace* subjectivity and objectivity, the abstract and the concrete, the real and the imagined, the knowable and the unimaginable, the repetitive and the differential, structure and agency, mind and body, consciousness and unconsciousness, the disciplined and the transdisciplinary everyday life and unending history.” In.: Soja, Edward W.: *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford, Basil Blackwell, 1996, pp. 56-57., (eredeti kiemelés).

213 Barnett, Clive: *Review of Thirdplace, Transactions, institute of British Geographers NS 22*, 1997, pp. 529-530.

214 Latham, Alan: *Ed Soja*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004. pp. 273.

215 Baudrillard, Jean: *Oublier Foucault*, col. Espace critique, dir. Paul Virilio; éd., Galilée, Paris, 1977.

216 „Foucault's discourse is a mirror of the powers it describes” In.: Baudrillard, Jean: *Forget Foucault* (Semiotext(e)/ Foreign Agents), New York. 1987, pp. 10.

az eljárásoknak igazságról, mert Foucault diskurzusa sem igazabb, mint bármelyik másik”.²¹⁷ Ebben a viszonylag korai szövegben már kirajzolódott Baudrillard elméleti hajlamának három leglényegesebb szempontja, azaz közönye az igazsághoz és a hatalomhoz, kritikai elutasítása a tükrözés aktusának, továbbá a szedukció szorgalmazása a termelés helyett.²¹⁸ Bár gyakran tekintik posztmodernnek, posztstrukturalistának, egykori marxistának vagy a francia Marshall McLuhan-nak, Baudrillard, fatalista teoretikusnak tartja magát: „patafizikusnak a húszas – szituacionistának a harmincas – utópisztikusnak a negyvenes – transzverzálisnak az ötvenes – és vírálisnak és metaleptikusnak a hatvanas években – ez az én teljes történetem”.²¹⁹ Ahelyett, hogy elfogadta volna a kritikai gondolkodás aktuális stratégiáját – azaz elméleteket összeegyeztetni a valósággal és magukkal szemben, annak érdekében, hogy előhozzák azok szubverzióit és transgresszióit – Baudrillard (a marxizmus) fatális teóriájának stratégiáját választotta.

„A valóság diskurzusával, ami azon a tényen hazardírozik, hogy inkább van valami, mint nincs, és arra törekszik, hogy megalapozza az objektív és megfeyjthető világ garanciáját, részemről radikális gondolat, nem több mint tétek a világ illúziójában. Azzal ellentétben ez az illúzió állapotára törekszik, hogy helyreállítása tények nem-igazságát, a világ nem-jelentését és javasoljon egy másik hipotézist, hogy inkább nincsen semmi, mint van valami.”²²⁰

Tekintettel arra, hogy a nyugati gondolkodás évezredekken át aktívan termelte a különböző változatait az igaznak, Baudrillard ettől eltérően nem akarta a valóság egy újabb változatát létrehozni. Inkább az érdekelte, hogy mi alapozza meg a valóságot, hogy mi idézi fel számunkra folyamatosan. „A termelési módokra” összpontosítva (az igazság, a hatalom, a valóság, a vágy, a tudás, ami értéket jelent stb.) állítja, hogy a kritikai elmélet kizárólag „az eltűnés módjaival” vakította el magát. Baudrillard rajong a megjelenés és az eltűnés kettős játékáért, amit a szedukció stratégiáján keresztül folytat. Számára elválaszthatatlan egymástól az érzékelés és a megtévesztés. Baudrillard emlékeztet bennünket, hogy a készít (produce), az előidéz és a továbbmozog [pro-ducere], míg az elcsábítani/szedukció (seduce) a félrevezet és előidézi az eltűnést [SE-ducere] jelentésében található meg.²²¹ Ahogyan a termelési módok is mutálódnak a térben és időben (vö. Karl Marx, Michel Foucault és Jacques Lacan), úgy az eltűnés is. Ezért Baudrillard „kettős spirálként” jellemezte a munkáját. „Ha az nihilista, aki többé már nem a termelési módoknak, hanem az eltűnés módjának a megszállottja, akkor én nihilista vagyok”²²² Bár

217 „It is there that its strength and its seduction lie, and not at all in its „truth index”, which is only its leitmotiv: these procedures of truth are of no importance, for Foucault’s discourse is no truer than any other.”

218 David B. Clarke – Marcus A. Doel: *Jean Baudrillard*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 27.

219 “Pataphysician at twenty – situationist at thirty – utopian at forty – transversal at fifty – and viral and metaleptic at sixty – my complete history” In.: Baudrillard, Jean: *Cool Memoires II. 1987-1990*, (Trans.: C. Turner), Cambridge, Polity, 1992, pp. 83.

220 „Unlike the discourse of the real, which gambles on the fact of there being something rather than nothing, and aspires to being founded on the guarantee of an objective and decipherable world, radical thought, for its part, wagers on the illusion of the world. It aspires to the status of illusion, restoring the non-veracity of facts, the non-signification of the world, proposing the opposite hypothesis that there is nothing rather than something.” in.: Baudrillard, Jean: *The perfect Crime*. (Trans.: C. Turner), London, Verso, pp. 97-98

221 David B. Clarke – Marcus A. Doel: *Jean Baudrillard*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*, Sage Publication, London, 2004, pp. 28.

222 “If it is nihilistic to be obsessed by the mode of disappearance, and no longer by the mode of production, then I am a nihilist” In.: Baudrillard, Jean: *Simulacra and Simulation*. (Trans. S. F. Glaser). University of Mitchigen

Baudrillardra hatott Lefebvrenek a mindennapi életre történő összpontosítása – a „bürokratikus társadalom kontrollált fogyasztása” –, mégis elutasította a marxizmus humanista oldalát, amit az „elidegenedés” és a „elidegentelenedés” ('alienation' és 'dis-alienation') égisze alatt írt. Arra törekedett, hogy kicserélje a „marxizmus düledező fogorát új, éles és high-tech fogakra, hogy még kritikusabban tudjon harapni a fogyasztás szép új világából”.²²³ Ugyanakkor komolyan vette Lefebvre antistrukturalizmusát; elutasította annak lehetőségét, hogy a strukturalizmus reprezentálhat egy semleges, tudományos és objektív megközelítést.

Marcel Mauss „ajándék-csere” analízise, Georges Bataille „általános gazdasága” és Thorstein Veblen „nyilvánvaló fogyasztás” módszerei megmutatták számára, hogy létezik más logika, melyet háttérbe szorít a kapitalizmus és figyelmen kívül hagy Marx. Tézisét, a szimbolikus csere logikáját 1976-ban kiadott, *A szimbolikus csere és a halál* című főművében összegezte.²²⁴ A kölcsönösség logikáját – amely magában foglalja a kihívást, kötelezettséget és a tétek eszkalációját – értette a szimbolikus cserén. A fatális elmélete nem törekszik az igazságra: „Véleményem szerint az elmélet egyszerűen kihívást jelent a valóságra. Egy kihívást jelent a világnak, hogy létezik.”²²⁵

Szándékaiban meg kívánta haladni Marxot „a kapitalista fogyasztás potenciálisan sokkal radikálisabb kritikájával, ami nem az emberi kapcsolatok korróziója (...) hanem több alapvető szimbolikus cserekapcsolaté.”²²⁶ Újraolvasva a marxizmust, Baudrillard felismerte Marx gondolatainak alapvető problémáit. Arra a sokkoló következtetésre jutott, hogy a marxizmus alig több mint a kapitalizmus reflexiója, a termelés tükre.²²⁷ Attól, hogy az felöltözött humanista vagy strukturalista köntösbe, a marxizmus még alibi (tükre) maradt a tőkének. Amennyiben a kapitalizmus egy jelrendszer, akkor semlegesít és egyesít minden ellenzéket – mint ahogy a művészet intézménye képes egyesíteni bármilyen „anti-művészetet”, és a politika bármilyen „anti-politikát” (még a „nonszensz” is felvehető értelmező gesztusként). Alapvető tanulsága, hogy hiábavaló konfrontálódni a jelrendszerrel, az egyetlen lehetőség, hogy a szedukció módszerével nézzen vele szembe.²²⁸

Ezzel párhuzamosan, Max Weber-t követve, kifejlesztette fatális stratégiáját, ahol a modernitás része a világból való „kiábrándultságnak”. A premodern világot egy elvarázsolt birodalomként jellemezte, ahol a sors uralkodott. A modernitás fogta ezt a világot és megpróbálta belekopogtatni egy szabályos formába. Célja, hogy elpusztítsa a könnyelmű, megtévesztő látszatot, a szilárd, megbízható valóság nevében; helyettesítse az ambivalenciát

Press, 1994, pp. 162.

223 „tottery Marxist denture with new, sharp and high-tech teeth, better fit to bite critically into the brave new world of consumption” In.: Bauman, Zygmunt: *The world according to Jean Baudrillard*. (Ed.): G. Gensoko, London, Sage, 1992, pp. 153. – (Baudrillard: *A fogyasztói társadalom és az objektumok rendszere, Consumer Society and The System of Objects*).

224 Baudrillard, Jean: *Symbolic Exchange and Death*, (Trans. I. H. Grant), London Sage, 1993 (1976).

225 “In my opinion, theory is simply a challenge to the real. A challenge to the world to exist “ In.: Baudrillard, Jean: *Forget Foucault: Forget Baudrillard*. (Trans. P. Beitchman, N. Dufresne, L. Hildreth and M. Polizzotti), New York, Semiotext(e), 1987, pp. 124.

226 Gane, M: Baudrillard: *Critical and fatal Theory*. London, Routledge. David B. Clarke – Marcus A. Doel: *Jean Baudrillard*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 29.

227 David B. Clarke – Marcus A. Doel: *Jean Baudrillard*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 29.

228 Baudrillard, Jean: *Seduction*. (Trans.: B. Singer), London, Macmillan, 1990. és *Fatal Strategies*. (Trans.: P. Beitchman and W. G. J. Niesluchowski), London, Pluto, 1990.

az ekvivalenciával.²²⁹ A modernitás célja „a világ feltétel nélküli megvalósítása”²³⁰ volt, amit elért „a látszat radikális megsemmisítésével, a világból való kiábrándultsággal és a lemondással az erőszak értelmezéséről és történelméről”.²³¹

Baudrillard – ezen kritikák alapján – állította fel „képi genealógiáját”:²³² a reflexiótól (a szolgálai kép) a perverzió (a diabolikus kép) és a színlelésen keresztül (a kétszínű kép) a látszólagos/szimulákrumig (a felszabadult kép).

Baudrillard *Fatális stratégiáiban*²³³ megfogalmazta „a látszólagos (vagy szimulákrum) rendjének” hármas jellegét, amely a modernitás törekvését reprezentálja a valóság elve iránt. Ebben megfogalmazza a hiperrealist, amiben állítása szerint a termelési mód a szedukció módjával van burkolva: ha minden valódi, a valóság elveszíti sajátosságát (mint amikor minden szót egy cikkelyben dőlt betűvel jelenítenek meg, a dőlt többé nem ad kiemelést). A sors iróniája, hogy ami reprodukálható az megegyezik a valóság státuszával. A valóságunk nem lenne semmi a tükör nélkül, ami a valóságot képpé teszi. Tehát, nem irreális, inautentikus és hamis válik (kevesebb, mint valóság), hanem éppen ellenkezőleg, minden hiperrealis lesz ((jobban) valóságosabb, mint a valós) – így enigmatikussá válik újra.²³⁴

„Semmi sem teljesen nyilvánvaló, anélkül hogy enigmatikussá válna.”²³⁵ Ez a diabolikus „trágárság”, amelyben a realizmus elmerül: „a szédülés lényegét ellenőrzi, a dolgok haszontalan objektivitását”.²³⁶ Baudrillard – ismételten – azt állítja, hogy egyetlen módja van annak, hogy szembenézzünk hiperrealitással, az pedig a szedukció és a szimbolikus csere „kiváló irracionizmusa”.²³⁷

Az Utopie című folyóiratban végzett munkája során, megpróbálta térbeli szempontból is összegezni gondolatait. A fogyasztás hatásainak vizsgálatát a házasított helyektől²³⁸ az Amerikai hiperrealisig végezte el,²³⁹ Baudrillard térbeli érdeklődése az építészet és az épített környezet terén állandó maradt. Csupán néhány teoretikus lehet, akik jelentőséggel írtak New York-i World Trade Center építéséről és megsemmisítéséről egyaránt.²⁴⁰ Azonban Baudrillard térbeli megjegyzései közül, Disneyland és Amerika – nem éppen hízelgő – tulajdonságairól írt, mind közül a legismertebb:

229 David B. Clarke – Marcus A. Doel: *Jean Baudrillard*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 29.

230 “an unconditional realization of the world” In.: Baudrillard, Jean: *The perfect Crime*. (Trans.: C. Turner), London, Verso. pp. 25.

231 “the radical destruction of appearances, the disenchantment of the world and its abandonment to the violence of interpretation and of history” In.: Baudrillard, Jean: *Simulacra and Simulation*. (Trans. S. F. Glaser), University of Michigan Press, 1994, pp. 160.

232 Uo., 161.

233 Baudrillard, Jean: *Fatal Strategies*. (Trans.: P. Bietzman and W. G. J. Niesluchowski), London, Pluto, 1990.

234 David B. Clarke – Marcus A. Doel: *Jean Baudrillard*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 30.

235 “Nothing is wholly obvious without becoming enigmatic.”

236 “verifying to the point of giddiness the useless objectivity of things.” In.: Baudrillard, Jean: *The Ecstasy of Communication*. (Trans.: B. Schutze and C. Schutze), New York, Semiotext(e), 1988, pp. 31-32.

237 David B. Clarke – Marcus A. Doel: *Jean Baudrillard*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 30.

238 Baudrillard, Jean: *The system of Objects*. (Trans.: J. Benedict), London, Verso, 1996.

239 Baudrillard, Jean: *America*. (Trans.: C. Turner), London, Verso, 1988.

240 Baudrillard, Jean: *For a Critique of the Political Economy of the Sign*. (Trans.: C. Levin. St. Louis), Telos, 1981; Baudrillard, Jean: *The Spirit of terrorism and Requiem for the Twin Towers*. (Trans.: C. Turner) London, Verso, 2002.

„Disneyland képzeletbeliként van bemutatva annak érdekében, hogy elhitesse velünk, hogy a többi valóságos, minden Los Angelesben, és Amerikában, amit azt körülvesz azt már nem igazi, hanem a hiperreális és a szimulációs rendhez tartozik (...) Disneyland képzeletbelisége sem igaz, sem nem hamis, ez egy felállított elrettentő gép annak érdekében, hogy megfiatalítsa a valóság fikcióját az ellenkező táborban.”²⁴¹

Baudrillard kifejlesztette a fenntartható tér és idő elméletet a hiperrealitás kondíciói között. A modernitás követi a lineáris (térbeli) időt, az időt egyfajta iránnyal. A lineáris idő lehetővé teszi a modernitásnak, hogy elfelejtse a múltat, siránkozzon a jelenen és reménykedjen egy jobb jövőért, felállítva a „haladás” kanonikus erkölcsét. Ha a vég elképzelése (cél) a lineáris idő funkciója, a lineáris idő egy másik értelmet kölcsönöz a végnek. A lineáris idő az az idő, ahonnan már nincs visszaút. Minden pillanat, ami elhalad az a véglegesség. A modernításban, az idő szűkös. Hasonlóképpen van a térrel. Ezzel szemben a ciklikus idő – a csábítás és a szimbolikus csere ideje – az örök visszatérés ideje: az évszakok ritmusa például arra a feltételezésre ad okot, hogy ami véget ér, az megfelelő időben visszajön. Röviden, a ciklikus idő sokrétű. A kevés idő és a tér helyett, rengeteg tér és idő létezik. „Egy nem-lineáris, nem-euklideszi történelem terében a vég nem található”.²⁴² Más szóval, a véglegesség illuzórikus, annak ellenére, hogy a modernitás mindent megtesz, hogy belénk nevelje az irány érzetét. Baudrillard szerint vegyük tudomásul, az út soha nem ér véget; a modernitás hiábavaló kísérlete, nem képes elvezetni bennünket a végső célállomáshoz (*telos*), ehelyett belevetett minket egy furcsa hipertelikus univerzumba, többek között, a hiszterézis²⁴³ által, ahola hatás folytatódik az ok távollétében is. Állítása szerint tehát a tér és az idő már nem nyújt olyan stabil keretet, hogy kiszabjon egy szabályos pályát a valóság sivatagában, hanem mutálódnak furcsa, instabil és obszcén módon. Mint egy rákos sejt vagy egy vírusos fertőzés, amikor a dolgok megfosztatnak véglegességüktől, kontrollálatlanul burjánzanak a határtalan tér telítettsége felé.²⁴⁴

Baudrillard állítása szerint a valóság gyilkosát leplezte le.²⁴⁵ A látszat és a valóság különbsége feloldódik az ellenkező irányban, a hiperrealitás irányába. Ez az obszcén világ betörését jelzi, amit „a dolgok teljes promizskuitása” jellemez.²⁴⁶ S akkor mi a teendő?

„Az egyetlen dolog, amit tehetünk, hagyjuk az egészet futni a végéig.”²⁴⁷

241 “Disneyland is presented as imaginary in order to make us believe that the rest is real, whereas all of Los Angeles and the America that surrounds it are no longer real, but belong to the hyperreal order and to the order of simulation (...) The imaginary of Disneyland is neither true nor false, it is a deterrence machine set up in order to rejuvenate the fiction of the real in the opposite camp.” In.: Baudrillard, Jean: *Simulacra and Simulation*. (Trans. S. F. Glaser), University of Michigan Press, 1994, pp. 12–13.

242 „in a non-linear, non-Euclidean space of history the end cannot be located” In.: Baudrillard, Jean: *The illusion of the End*. (Trans. C. Turner), Cambridge, Polity, 1994, pp. 110.

243 Maradandó állapotmódosulás.

244 David B. Clarke – Marcus A. Doel: *Jean Baudrillard*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 31.

245 Baudrillard, Jean: *The perfect Crime*. (Trans.: C. Turner), London, Verso, pp. 25.

246 Baudrillard, Jean: *Selected Interviews*. (Trans.: M. Gane), London, Verso, pp. 60.

247 “The only thing you can do is let it run all the way to the end.” In.: Forget Foucault: *Forget Baudrillard*. (Trans.: P. Beitchman, N. Dufresne, L. Hildreth and M. Polizzotti), New York. Semiotext(e), 1987, pp. 127.

2.2.3.4. Edward W. Said

Edward W. Said volt az egyik legkiemelkedőbb kutatója az imperializmus és a kultúra kapcsolatának, amely alapján lefektette a posztkolonialista tudomány alapjait. Valamint a palesztin önrendelkezés kitartó politikai élharcosa lett. Termékeny pályafutása mellett, rendszeresen megjelent a nyomtatott – a *The New York*- és *London Times*-tól a *The Guardian*-on át az *Al-Hayat*-ig – és az elektronikus sajtóban.

Gazdag, keresztény arab család gyerekeként született Jeruzsálemben, Palesztinában, brit közigazgatás alatt. A brit fennhatóság megszűnése után családját száműzték Kairóba, ahol az 1947-es megszállás és háború alatt Said brit iskolákba járt. Középiskolai tanulmányait Massachusettsben fejezte be, de többek között a Juilliard zeneiskolában is tanult. Diplomáját és doktoriját a Princetonon, valamint a Harvard Egyetemen szerezte. A doktori értekezését összehasonlító irodalomból – Joseph Conrad szépirodalmi levelezéseinek elemzéséből – írta. Számos ösztöndíjat kapott, azonban 1963-tól a Columbia Egyetemen maradt, így élete nagy részét az Egyesült Államokban töltötte.

Said élettörténete alapvetően meghatározta szellemi és aktivista karrierjét. Pályafutásának kezdetén a kanonikus angol irodalommal foglalkozott, s csak az arab-izraeli háború hatására vált palesztin identitása elválaszthatatlanná tudományos kutatásától. Választott témái, mint a száműzetés, de különösen a palesztin jogok melletti kiállás, mind személyes tapasztalataiból nőttek ki. Izrael-barát környezetben élt és dolgozott, s célja lett az – ellenségnek tekintett – arab világról és a Közel-Keletről alkotott nyugati, torzított képzet megváltoztatása. Az Öböl-háború vezető ellenzéki szakértője, a Közel-Kelettel kapcsolatos amerikai külpolitika leggyakrabban idézett kritikus volt, továbbá tagja a Palesztin Nemzeti Tanácsnak és támogatója a Palesztin Felszabadítási Szervezetnek (PFSZ), de egyben a kritikus is. Visszautasította a Fehér Ház meghívását az Oslói megállapodás aláírására 1993-ban, azzal érvelve, hogy az figyelmen kívül hagyja a többségi palesztinok érdekeit, akik Gázán és Ciszjordánián kívül élnek.²⁴⁸

A száműzöttség, központi eleme volt tudományos érveinek, de egyben fokozta ellentmondásosságát is saját pozíciójának ambivalenciája miatt. Mint született arab-keresztény (világi felfogással), a Nyugat legnagyobb elit intézményeiben tanult, s nem politikai száműzöttként, hanem egy gazdag, kiváltságos kozmopolitaként, aki támogatta „*az elfeledettek elbeszéléseit*”.

Said intellektuális munkásságát nehéz lenne diszciplináris alapon kategorizálni. Széles spektrumban írt, dolgozott irodalom- és zenekritikusként (volt a „nemzet zenekritikusa”), de legismertebb írásai a palesztin politikával kapcsolatban, valamint a kultúráról és az imperializmusról olvashatóak. Így munkái intellektuális vitát kezdeményeztek egyszerre a humán- és társadalomtudományok terén, az irodalomtól a zenéig, az antropológiától a politikai tudományon át a földrajzig.

Számára minden irodalmi, politikai stb. szövegnek lokációja van a *világban*, melynek ki kell fejeznie *földrajzi képzeletét*, amelyből ered. Said szövegek elemzésének szentelte karrierjét (irodalmi, politikai, újságírói, és így tovább), kutatta, hogy azok hogyan vannak benne a világban, és hogyan járulnak hozzá a birodalmi és gyarmati, hatalmi viszonyok kialakulásához.

248 Morin, M, Karen.: *Edward W. Said*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 238.

Said – különösen az orientalizmusra vonatkozó – elmélete a társadalomtudományokban térbeli fordulatot indított el, de konkrétan a földrajz területén is érezhető volt hatása, ahol a kritikus történelmi földrajz szempontjai a földrajzi empirizmusra tevődtek át. Said hatására a kulturális tanulmányokban és a diszkurzív formációk elméletében is megjelent a koloniális vagy birodalmi kontroll, hogy az hogyan határozta meg az emberek és helyek feletti ellenőrzést – beleértve azt is, ami nem territoriális. A komplex kulturális, ideológiai és szellemi folyamatokba belevonta a politikai, területi és gazdasági hatalom kísérelőjeként fellépő uralmat és ellenőrzést.²⁴⁹

Said földrajzi képzetének kolonialista diskurzusba ágyazott álláspontját két alapvető könyve jelentette, az *Orientalizmus*²⁵⁰ és a *Kultúra és imperializmus*.²⁵¹ Az *Orientalizmus*, amellyel, hogy lefektette az alapjait a posztkoloniális tanulmányoknak, egyben létrehozta a terminusok és a viták feltételeit más posztkoloniális kritikusok számára, mint Gayatri Spivak és Homi Bhabha. Said számára a világ megosztott, birodalmi képzelet vagy ideológia szerint strukturált, azzal a végső céllal, hogy ellenőrizze az embereket és a helyeket, így azok különösen jelentősek térbeli érzékenységüket illetően: „Földrajzi képzelet, a fizikai tér mögött rejlő földrajzi tér konstrukciójára hivatkozik, mely a tudatosság és attitűdök körül építi fel határait, gyakran nem veszi figyelembe vagy elhomályosítja a helyi valóságokat”.²⁵²

Az *Orientalizmus* a nyugat keletről készített két évezredes tanulmányait vette figyelembe. Said munkája felhívta a figyelmet az Orient tanulmányaiba beágyazott esszencializmusra, etnocentrizmusra és rasszizmusra. Megvizsgálta egy sor tizenharmadik és a tizenkilencedik századi angol és francia regényíró, költő, újságíró, politikus, történész, utazó és gyarmati tisztviselő írását (azonos típusú módszert alkalmazott a huszadik századi amerikai hegemonia és diskurzusok elemzésére későbbi munkáiban). Állította, hogy a vizsgált munkák szisztematikusan irracionálisak, zsarnokinak, statikusnak és visszamaradottnak titulálták az Orientet/Keletet, míg az Occident/Nyugat ésszerű, demokratikus, dinamikus és progresszív volt.

„Ismerjük el, hogy a hatalom kitermeli a tudást (és nem egyszerűen azért részesíti előnyben, mivel a tudás kiszolgálja, vagy mert hasznosságánál fogva alkalmazza), a hatalom és tudás közvetlenül feltételezi egymást, hogy nincs hatalmi viszony anélkül, hogy ne képződne a tudás korrektív területe, s nincs olyan tudás sem, amely ne feltételezne, egyszersmind ne képezne hatalmi viszonyokat”.²⁵³

Michel Foucault

Elemzéseiben érezhető volt Foucault hatása, különösen annak a hatalom-és tudás elválaszthatatlan összefüggéseire és a társadalmi diskurzusra vonatkozó elemzéseiben. Nem számított Saidnak, hogy a megfogalmazott sztereotípiát pozitív vagy negatív, hiszen akár egyenlően, akár pozitív módon fejtette ki a lényegét, származtatásának vágya az uralom volt. Foucault-i módon mutatta ki, hogy az ilyen sztereotíp ábrázolásból áll a „tudás” maga, ami megalapozza a hatalom gyakorlását. Munkájában a hangsúly a kulturális imperializmuson volt, amely politikai, gazdasági, illetve közigazgatási tényeken keresztül mutatta be, hogy a dominancia e legitimáló diskurzusra támaszkodott. Az *Orientalizmus* az első része annak a trilógiának, melynek további

249 Morin, M. Karen.: *Edward W. Said*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 239.

250 Said, Edward W.: *Orientalizmus*. (Fordította: Péri Benedek), Európa, Budapest, 2000, 672 p. (1978).

251 Said, Edward W.: *Culture and Imperialism*. Vintage Books, 1993, 380 p.

252 Said, Edward W.: *Inventory, memory, and place*. *Critical Inquiry* 26., pp. 175–192.

253 Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990, pp. 40.

részei a *Palesztin kérdés*²⁵⁴ és az *Iszlám tudósítások*.²⁵⁵ Ezekben a könyvekben együttesen kísérte meg bemutatni az európai gyarmatosítás, a cionizmus és az amerikai geopolitika együttműködését a palesztinok kisemmizzésében. Az utóbbi két műben politikai-történelmi vizsgálatot folytatott a palesztin kisajátításról. A *Palesztin kérdés* talán legradikálisabb állítása az, hogy az izraeli cionizmus maga is orientalista diskurzus, azzal a túlzottan könnyű elutasítással az izraeli politikusok részéről, miszerint antiszemita. Az *Iszlám tudósítások* az amerikai média és a külpolitika – továbbra is – orientalista működését elemezte a huszadik század végén. Ebben a könyvben Said a kulturális reprezentáció gyakorlatának politikai alkalmazhatóságát mutatta be. Egyéb könyveiben, többek között *A békefolyamat végében*,²⁵⁶ dokumentálta politikai álláspontját az izraeli-palesztin konfliktusban, következetesen a szétválasztás, és a kettős-nemzeti Izraeli állam ellen érvelt, ragaszkodva ahhoz, hogy az állampolgárság befogadó és demokratikus kell legyen, és nem faji vagy vallási elveken alapuló.²⁵⁷

A *Világ, a szöveg és a kritikus*²⁵⁸ című könyve követte Said trilógiáját, mely 1968–1983 közötti írások esszégyűjteménye. Ez két különösen heves reakciókat kiváltó írást tartalmaz, *A világi kritika* és az *Utazó elmélet* címmel. A *világi kritika*, a professzionista intellektuális élet politikai töltését és szabályait kritizálja, az *Utazó elméletben* egy földrajzi modellen keresztül, a gondolatok és az elméletek egyik helyről a másikra történő „utazását”, illetve annak módosulásait ismerteti. Álláspontja szerint az elméletek, különösen a társadalmi-történelmi kontextusban, elvesztik ellenzéki súlyukat, amikor átkerülnek és „domesztikálttá” válnak egy más tér-időbeli kontextusban. Később felülvizsgálta álláspontját, elismerte, hogy lehetőség van olyan elméletek létrehozására, melyeket hatékonyan rekonstruálhatunk új politikai helyzetekben is.²⁵⁹ Következő jelentősebb könyvét, a *Kultúra és imperializmus-t*, az Orientalizmus folytatásának gondolta. Ebben az esszesorozatban olyan intellektuális kérdésekkel foglalkozott, amelyek az orientalizmushoz vezettek. Egy zenei kifejezését adaptálva javasolta az „ellenpontozó” olvasását a szövegeknek, ami azt jelenti, hogy „egyidejű figyelemmel olvasva mind a nagyvárosi történelmet és annak narratíváit, és mindazon többi történetet, amelyekkel szemben áll (és azokkal együtt amelyek), az uralkodó diskurzus aktusát adják”.²⁶⁰

A *Felfedezés, a memória és a helyben*, Said tovább elemezte a *helyek kollektív emlékezetének* és a *helyek szellemének* fontosságát azok narratíváiban, a hatalom és identitás új konstellációiban, azaz hogy mely emlékek formálódnak („találódnak fel”) a helyeken. Palesztinát, mint esettanulmányt megragadva, az egymást átfedő és versengő helyi emlékeztést mutatta be az ott található keresztény, zsidó és muzulmán történelmi narratívákon keresztül, azok táji és fizikai struktúráiban.

Művei számos vitát generáltak, provokatív erejük igen hatásos. Legfőbb ellentmondást saját társadalmi-helyi-pozícióbeli szituációja idézte elő. A másik jellemző kritikai állítás, hogy

254 Said, Edward W.: *The Question of Palestine*. Vintage Books, 1979, 320 p.

255 Said, Edward W.: *Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World*. Vintage Books, 1981, 200 p.

256 Said, Edward W.: *The End of the Peace Process. Oslo and After*. Pantheon Books, 2000, 432 p.

257 Morin, M. Karen.: *Edward W. Said*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 240-241.

258 Said, Edward W.: *A szöveg, a világ, a kritikus*. In.: *Testes könyv I-II*. Ictus-JATE, Szeged, 1996.

259 Said, Edward W.: *Inventory, memory, and place*. *Critical Inquiry* 26., pp. 175–192.

260 „is to read with a simultaneous awareness of both the metropolitan history that it narrates and of those other histories against which (and together with which) the dominating discourses act” In.: Said, Edward W.: *Culture and Imperialism*. Vintage Books, 1993, pp. 51.

maga is egy homogenizált, rasszista és etnocentrikus Nyugat-ellenes sztereotípiát hozott létre. A Keletről írt szövegek, diskurzusok és reprezentációk jelentős mértékben ambivalensek, heterogénebbek és dinamikusabbak, mint Said azt elsőre állította, különösen akkor akkor tűnik ez fel, ha az egész nyugati tudományos diskurzust és tudományterületeket vesszük (irodalom versus társadalomtudomány például), valamint bagatelizálta a különböző nemzeti kultúrák eltéréseit is. Elmulasztotta megvizsgálni az ellenirányú orientalista sztereotípiákat, amelyet így maga is csak megerősített, később megpróbálta pótolni elmaradását a *Kultúra és imperializmus* című művében. A feministák az egész női nem és gender szempontot hiányolták. Számos kritikusa állítja, hogy Said módszertani és elméleti kerete a legjobb esetben is eklektikus és indokoltan türelmetlen a létező dogmákkal szemben; legrosszabb oldala a következetlenség, az önkényesség, melyben néha még önmagának is ellent mond. Azonban azt senki nem vitatja, hogy Said eklekticizmusa kényes dolgokat, és nem pedig könnyen megoldható kérdéseket vetett fel.

„Az Orientalizmus nem a keleti stúdiók története, hanem a hatalom és a tudás viszonyának bizonyos vonatkozásairól szóló rendkívül szelektív polémiája”²⁶¹

Robert Irwin

2.2.3.5. Derek Gregory

Gregory választékos szóhasználattal és irodalmi utalásokkal teli művei a '70-es és '80-as években kezdtek megjelenni, amikor a geográfia jelentős változáson esett át. A visszaszoruló pozitívizmus teret adott olyan elméleteknek és perspektíváknak, mint a humanizmus és a marxizmus különféle ágai, felerősítve az olyan komplex kérdések iránti érdeklődéseket, melyek egyidejűleg vonatkoztak a társadalomra és a térre, az egyénekre és a társadalmi szervezetekre, struktúrákra. Gregory MA-dolgozata – *Ideológia, tudomány, és a humánföldrajz* (1978) címmel – az urbanizáció dinamikáját tér-idő kompresszióját kutatta strukturalista szemlélettel. A *Társas kapcsolatok és a területi struktúrákban*²⁶² hasonlatosan több jelentős teoretikushoz a földrajz és szociológia területén – mint, Massey, Sayer, Soja, Harvey, Walker, Giddens, Pred és Thrift munkássága – fokozódó interdiszciplinaritást mutatott a két terület között, egyúttal véglegesen elmélyítette a térrel és a térbeli fordulattal történő kapcsolatát.²⁶³

A 80-as évekre, a modernista elméletek kritikái után a posztmodernnel, valamint a megújult regionalizmussal szimpatizált, még akkor is, ha vonakodva hívta volna magát a posztstrukturalista iskola képviselőjének. A *Szilárd geometriában*²⁶⁴ a posztstrukturalizmus szempontjai szerint elemezte a teret, az időt és a társadalmat egymástól függetlenül. Állításában a térbeli struktúrák sokkal többek, mint passzív megnyilvánulásai strukturális transzformációknak, melyek tértelenséget okoznak, egy elterjedt, de mesterkéltséggel és analitikusan félrevezető reprodukált kettősség, mint Ed Soja *társadalmi-*

261 Irwin, Robert: *The Lust of Knowing. The Orientalists and Their Enemies*. Penguin Books, 2007, pp. 281.
[http://hu.wikipedia.org/wiki/Orientalizmus_\(k%C3%B6nyv\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Orientalizmus_(k%C3%B6nyv))

262 Gregory, Derek: *Suspended animation: The stasis of diffusion theory*. In.: Gergory, Derek – Urry, John: *Social Relations and Spatial Structures*. New York, St Martin's, 1985.

263 Warf, Barney: *Derek Gregory*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 143–144.

264 Gregory, Derek: *Solid Geometry: Notes on the recovery of spatial structure*. In.: Colledge, R., Coucleis, H., Gould, P. (Eds.): *A Ground for common research*. Santa Barbara, Santa Barbara Geographical Press, 1988.

területi dialektikája. Ezzel szemben, Gregory a földrajzi aktív cselekvők (aktorok), a társadalmi változások folyamata mellett érvelt, sürgetve azok jelentőségét a diszciplína megújulásához. Véleménye szerint a strukturalizmus megfelelő lehetőséget kínált a földrajznak, hogy a központjába visszaállítsa a társadalmi kapcsolatok reprodukcióját, anélkül hogy visszatérne a kronologikus vagy a pozitivista térbeli formációkhoz. Fő művében *A Földrajzi képzeletekben*,²⁶⁵ rendkívül finom és kifinomult módon tárta fel, hogyan érintett a hely és a tér a humán- és társadalomtudományokban. Érvelése látszólag különböző paradigmákra összpontosít, melyek a területi rendszereket tükrözik, a látás és a tudás módjait, a megjelenő saját referenciákat, melyek természetesen a résztvevők számára.

A nyugati társadalomtudomány – beleértve a társadalomföldrajzot – Kant és Descartes filozófiai eszméire támaszkodott, régen elkötelezte magát a mindentudó, elkülönült, objektív megfigyelő mellett. Azonban ez a feltételezés egyre inkább megkérdőjelezhető lett, inkább a relativizmus képezte alapját az episztemológiai álláspontnak, amit Gregory a „kiállított világnak”²⁶⁶ hívott. A reneszánsz idején feltalált(?) s a modernitásban folytatódott perspektíva gyakori a különböző marxista és pozitivista tér-koncepciókban, ami egy hatalmi státuszt biztosít a megismerő számára. A posztmodern – főként feminista, kolonialista – kritika szerint ez a státusz jellemzően egy racionális, feltehetően hímnemű mindentudó egónak felel meg. Ennek következtében a világ ábrázolása elszakadt attól a világtól, amit tükröz. A *modernizmus arroganciájával* szemben fenntartja azt a posztstrukturalista álláspontot, hogy bármely nézőpont hiányos és kontextusfüggő, kapcsolódik a hatalom érdekéhez, amely a társadalmi pozíciók/helyzetek prizmáján török meg. „Valaki helyét ismerni” tehát legalább annyira geográfiai, mint ismeretelméleti álláspont. Állításában a *kiállított világról* történő lemondás ajtót nyithat egy szokatlan és kreatív episztemológiai vitára, többek között a feminizmus és a posztkolonializmus lencséjén keresztül, a marginalizált hangok és pozíciók figyelembevételével a hatalom topográfiájában.²⁶⁷

A reprezentációs rendszerek legitimitása az áruterelés és a fogyasztás intézményesített rendszereiből származik, a kapitalizmus szerkezetének időnkénti átalakítása elkerülhetetlenül indítja be a változásokat a szimbolikus rendszerekben is. Ennek köszönhetően terjedt el a reprezentáció válsága a késő huszadik században, – és a jelentés új formáinak keresése – hatalmas fordulatát eredményezett a tér/idő kompresszióban, melyet a kortárs globalizáció robbantott ki. Olyan esettanulmányokat javasolt, melyek az arrogáns akadémiai felhang helyett a lokális lakosság perspektívájából merítenek. Gregory munkássága ezzel előkészítette a terepet a posztstrukturalista elméletek számára a földrajzban, megállapítva a kapcsolódási pontokat és eltéréseket korábbi elméleti hagyományokhoz képest, s nézeteit természetesen heves viták követették.

Gregory érdeklődése tehát a tudás, a hatalom és a tér közötti kölcsönösen konstitutív kapcsolatra terelődött, a nyugati (nem strukturalista) marxista hagyományban.²⁶⁸ A társadalmi kapcsolatokat és a földrajzi elhelyezkedést kutatja, mint az emberi szereplőktől függő eredményeket, melyek természetesen nem minden esetben szándékosak, így hálózatuk strukturált, de nem előre meghatározottak, forgó rendszerei a hatalomnak és a tudásnak. Továbbá, Habermast követve, számára a nyelv kitüntetett szerepet tölt be az emberek, a kontextus és a helyek információinak begyűjtésében, tolmácsolásában, továbbításában és reprezentációjában.²⁶⁹

265 Gregory, Derek: *Geographical Imagination*. Cambridge, Blackwell, 1994, 442 p.

266 „world-as-exhibition”

267 Warf, Barney: *Derek Gregory*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 144–145.

268 Uo., 144–145.

269 Uo., 145.

Az Edward Said által elindított orinetalizmus hatására Gregory diskurzusa szorosan összefonódott a nem-nyugati területekre történő európai penetrációval. Állította, hogy a geográfia – mint a tér megismerésének egy módja – eszköze és ideológiai legitimációja volt a nyugat közigazgatási és politikai ellenőrzésének az Európán kívüli régiókban. A gyarmati *kiállított világ* ezáltal tartósan meghonosítja a nyugati dominanciát és ezzel párhuzamosan a gyarmati alsóbbrendűség kialakítója is. Foucault álláspontját képviselve, miszerint a tudás és a hatalom metszi egymást ideiglenes, kölcsönösen ható konstellációkban, Gregory állította, hogy a nyugati térfogalom létfontosságú része a gyarmati képzetnek. A tér megfogalmazásában és hatalmi artikulációjában a megértés nyugati keretei kritikus határvonalakat állított fel az identitásnak, az egyén és a többiek viszonyában, támaszkodva a hatalom és a tudás rendszereire. A gyarmatosítás (kolonializmus) tehát annyira kulturális és ideológiai folyamat mint amennyire gazdasági és politikai jellegű is egyben.²⁷⁰

Konkrét eseteket mutatva fel példának, az empirikus megközelítést elemzte a posztkoloniális folyamatokban, mint például az európai és amerikai jelenlét Egyiptomban, a késő tizenkilencedik és a huszadik század elején.²⁷¹ Azt elemzte, hogy a Rosetti kő megfejtése és az egyiptológia hogyan vált divattá a 19. században, Egyiptom hogyan foglalt el fontos földrajzi és ideológiai pozíciót a nyugat öndefiníciójában, elsősorban annak származását tekintve. Olyan ősi, stagnáló, szenilis kultúraként, mely egyszerre közeli és távoli, s ki lehet tenni ésszerű alkalmazása révén a nyugati racionalitásnak a „*birodalom tekintetének*.” Saidhoz hasonlatosan utazók és ügyintézők írásait elemzte Kairóról és a Nílus vidékéről, feltárva azok patriarchális, szexualizált és gyakran rasszista jellegű „*képzeletbeli földrajzát*”, amit áthat a nyugati nézőpont és az arab „*mátság*”. De remek példát szolgáltatott számára Verdi Aidájának nyitószíne is, ahol a közönség a tizenkilencedik század közepén az „*imperializmus mikro-fizikáját*” élhette meg, „*mintha Egyiptomban lenne*”, azaz fantáziájuk idealizált földjén, mintsem az aljas, piszkos és elszegényedett valóságban, amit európai politikájuk segített felépíteni. Így a tér, a hatalom és az identitás is elválaszthatatlan fonalköteggként fuzionál Egyiptomban „*geografizálva*” a panoptikus külföldi hatalmat. Ezzel is bizonyítva, hogy a *kiállított világ* mindig *valakinek* a kiállítása.²⁷²

Összességében ragaszkodott ahhoz, hogy az időt és teret a mindennapi tevékenységek és emberek hozzák létre. Így azok mindig esetlegesek, soha nem előre determináltak, ugyanakkor nem randomszerűek vagy kaotikusak. Gregory – és Nigel Thrift – munkásságának hatására a földrajzi diszciplínán belül is figyelembe vették az aktorok szándékait és kontextusát, a térbeli kapcsolatok magyarázatában. Gregory munkái Foucault és Said nyomdokain elősegítették a kolonializmus és a kapitalizmus megértését diszkurzív szempontból, ahol a megfigyelő fontos szerepet játszik a nyelv szabályai és a reprezentáció folyamatán keresztül. Gregory legtömörebb állítása szerint Európa a *világ elsődleges tere*, és a világ elnevezése is ehhez képest fogalmazódott meg, mint például a távol kelet, a közel kelet stb. Tehát az európai eurocentrikus kultúra, mely eurocentrikus térrel és idővel rendelkezik, ami a kolonializmusban alakult ki a gyarmatosítás korában, az európai történelmiség eszméire alapozva. Így jöttek létre a nyugat, valamint a nem

270 Warf, Barney: *Derek Gregory*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 146.

271 Gregory, Derek: *Between the book and the lamp: Imaginative geographies of Egypt, 1948-50*. Transactions of the Institute of British Geographers 20., 1995, pp. 29–57.

272 Warf, Barney: *Derek Gregory*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 147.

nyugat, a történelemmel rendelkező, valamint az azzal nem rendelkező népek ellentétpárjai. Erre példa Ázsia, ami valójában az európaiak diszkurzív építménye, – amely kizárás útján – a 19. században jött létre, ugyanis e név korábban nem létezett ázsiai nyelvekben.²⁷³ Egész karrierje során érzékeny maradt a politikai reprezentáció és annak módszere iránt, melyben a megértés minden formája elkerülhetetlenül összefonódott időben és térben, a hatalom és tudás változó rezsimében. A diskurzusok egyszerre reflektálnak és alkotják a kapcsolataikat, hogy ábrázolják és előidéznek számunkra. Ennek eredményképp Gregory jelentős mértékben járult hozzá a hatalom, a tudás és a tér fúziójához és a posztkolonializmus bevezetéséhez a társadalom- és a földrajztudományban.²⁷⁴

2.2.3.6. Nigel Thrift

„Olyan kifejezésekkel, mint a »társadalom« és a »természet«, a tér nem csupán egy ésszerű külső háttere az emberi és a társadalmi cselekvéseknek. Inkább egy sor igen problematikus ideiglenes felépítmény eredménye, melyek felosztják és hozzácsatolják a dolgokat a különböző közösségekhez, amelyek lassan biztosítják azon jelentéseket, amelyekkel azokat tartóssá és fenntartható teszik.”²⁷⁵

Nigel Thrift a gazdasági és a kulturális földrajz határterületén, számos új távlatot nyitott meg a földrajzi gondolkodás számára, kezdve a strukturális elméletektől a posztstrukturalista aggályokig, különösen az identitást és performativitást illetően. Támogatta a régiók megújult szerepét a földrajzi elemzésekben, kifejtette a globalizáció ellentmondásos jellegét és annak következményeit a regionális fejlesztésekben. Thrift karrierje egyszerre tükrözte és ösztönözte a társadalomföldrajzban a '80-as és '90-es években történt változásokat, amely különösen a különböző humanista és marxista megközelítésekben fejeződött ki. Ellentétben a strukturalista állításokkal, melyekben az emberi tudat alárendelődik a meghatározó társadalmi kapcsolatok erőinek, Thrift komolyan vette azon komplex feltételeket, amelyek mellett az ember a világot magától értetődőnek és értelmet adónak tekinti. Következésképpen érvelt az emberi tudat központba állítása mellett, tudva annak korlátoltságát a társadalmi és térbeli kapcsolatok konstrukciójában és reprodukciójában. Tanított és kutatásokat végzett szerte a világon, számos térbeliséggel foglalkozó folyóirat és szervezet alapítója, vezetője volt.²⁷⁶

Thrift komolyan foglalkozott az idő kérdésével,²⁷⁷ tanulmányozta az időtudat szerkezetátalakítását a középkortól kezdve napjainkig, különösen az áruterelés és

273 Benedek József: *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Risoprint, Kolozsvár, 2000, pp. 15.

274 Uo., 15.

275 *“As with terms like ‘society’ and ‘nature’, space is not a commonsense external background to human and social action. Rather, it is the outcome of a series of highly problematic temporary settlements that divide and connect things up into different kinds of collectives which are slowly provided with the means which render them durable and sustainable.”* Nigel Thrift In.: Nicolas J. Clifford, Sarah L. Holloway, Stephen P. Rice and G. Valentine (Eds.): *‘Space: the fundamental stuff of geography’*. Key Concepts in Geography. Sage Publication, London, 2008, pp. 95.

276 Warf, Barney: *Nigel Thrift*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 294-5.

277 Thrift, Nigel: *Time and theory in the Human Geography (part 1-2)*, *Progress in Human Geography* 1. 1977, pp. 65-101, pp. 415-457.

a tőkefelhalmozás viszonylatában.²⁷⁸ Anthony Giddens munkásságának és strukturális elméletének földrajzi bevezetésében kulcsszerepet játszott, ezzel egyidejűleg alátámasztotta annak térbeli dimenzióit is.²⁷⁹ „Társadalmi cselekvés determinációjáról térben és időben”²⁸⁰ című cikke mérföldkő volt, a strukturális elméletek tágabb szellemi összefüggéseiben, de továbbmutatott a feltörekvő (új)regionális földrajz felé is. Richard Peettel együtt szerkesztett, kétkötetes könyve az *Új modellek a földrajzban*²⁸¹ – utalva és egyben meghaladottnak jelölve Chorley és Haggett pozitívista bibliáját, a *Modellek a földrajzban*²⁸² – a politikai gazdaságtant jelölte ki központi státuszúként a diszciplína számára. Ezekben a kötetekben a természet termelésének, az állam, a nemek, az egyenlőtlen fejlődés, a nemzetállam, az urbanizáció, a faji, a kulturális és a posztmodern témáinak átfogó vizsgálata olvasható. Meghatározó szerepet játszott a mozgásban lévő földrajz új posztstrukturalizmushoz közeli határainak tágításához, beleértve a különböző szubjektivitás, a nyelv, a reprezentáció, a diskurzus, az identitás és a gyakorlat kérdéseit. Bár soha nem hívta magát posztmodernnek, elméleti irányultságában tetten érhető annak némely sajátossága, mint amilyen a metaelméletek irányába tanúsított bizalmatlanság, a helyi egyediség értékelése s érdeklődése a társadalmi struktúrák változásai iránt, melyeket eredendően nyílnak és a függőnek tartott.²⁸³

Nagyszámú publikációit a *Térbeli alakzatokban*²⁸⁴ gyűjtötte össze: a karrierje kezdetét jellemző gazdaságföldrajzzal – az ipari kapcsolatok a piacok és a multinacionális vállalatok elemzése formájában –, majd a városokkal mint a gazdasági és társadalmi tranzakciók sűrű magjaival foglalkozott, melyek szerinte változó lehetőségei a gazdasági fejlődés által nyújtott globalizációnak.²⁸⁵ Későbbi írásai, különböző kontextusban elemezték az információ terjesztését, a tudás és a hatalom közötti kapcsolatokat, az egyre inkább globalizálódó ember, a szimbolikus és anyagi tőke változásait. Megállapította, hogy a városok, különösen a tudásalapú gazdaságok „puha kapitalizmusa” egyaránt tükrözik és alkotják a társadalmi élet változó dinamikáját, mint a jelentések esetleges konstellációi. Következétesen vizsgálta az információ- és a tudás áramlását, hogy az hogyan formálja az egyének felfogását magunkról és a környezetükről, és hogyan játszanak ezek szerepet a társadalmi kapcsolatok rutinszerű reprodukciójában. Az ilyen kapcsolatok tükrözik és alkotják a kapitalizmus változó arcát a különböző térbeli skálákon, kezdve a legintimebb és lokális testtől a nemzetközni át a globálisig.²⁸⁶

A globalizáció különböző regionális hatásait különböző esettanulmányaiban mutatta ki, így kutatta a brit gazdaság szerkezetátalakítását a globalizáció tükrében, a társadalmi és a

278 Thrift, Nigel: *Vivos Voco: Ringing the changes in the historical geography of time consciousness*. In.: T. Schuller and M. Young (Eds.): *The Rhythms of Society*. London, Routledge, 1988.

279 Thrift, Nigel: *Bear and Mouse or Bear and tree? Anthony Giddens's reconstitution of social theory*. *Sociology* 19., 1985, pp. 609-623.

280 Thrift, Nigel: *On the determination of social action in space and time*. *Environment and Planning. Society and Space* 1., 1983, pp. 23-57.

281 Peet, Richard & Thrift, Nigel (Eds.): *New Models in Geography: The Political-Economy Perspective*. Boston, Unwin-Hyman, 1989, 412 p.

282 Richard J. Chorley, Peter Haggett: *Models in Geography*. Barnes & Noble, 1967, 816 p.

283 Warf, Barney: *Nigel Thrift*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 294-5.

284 Thrift, Nigel: *Spatial Formations*. Sage, 1996, 367 p.

285 Thrift, Nigel: *The fixers: The urban geography of international commercial capital*. In.: M. Castells and J. Henderson (Eds.): *Global Restructuring and Territorial Development*, London, Sage, 1987.

286 Warf, Barney: *Nigel Thrift*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 297.

regionális polarizációt, beleértve a Nagy-London régióról szóló emelkedését. A természet és a különböző szolgáltatások hatásait vizsgálta más európai régiókkal összevetve, különböző kontextusokban.²⁸⁷ Empirikus vizsgálatokat végzett a távol-keleten, elsősorban Vietnamban, ahol megállapította, hogy a régiók nem csak ontológiailag számítanak, azaz csak az empirikus elemzés egységei, hanem ismeretelméletileg is, tehát a társadalmi folyamat különböző helyeken nem manifesztálódhat ugyanúgy. Az 1980-as években, az „új regionális földrajz” a fentről lefelé irányuló globális politikai gazdaság és az alulról felfelé épülő élet szereplőinek kapcsolatát vizsgálta a mindennapi élet jelenségeinek tükrében. Thrift kulcsszerepet játszott e földrajzi megfogalmazásban, s elképzelését igyekezett megvédeni egyaránt a pozitivista és a marxista kritikák ellen, akik számára a regionális elemzés, alig volt több, mint rekonstruált empirizmus volt. Azonban az új regionalizmus felfedezte a hely egyediségét, s vele egyben a tudományos kutatás érvényes célját/tárgyát is, amely bizonyította, hogy a lokális nagy mértékben számít, amit az általános modellek képtelenek voltak felismerni.²⁸⁸ Ennek eredményeképpen a társadalmi folyamatok nem játszódhatnak le pontosan ugyanúgy a különböző tér-idő kontextusban. Thrift elképzelése szerint a régiók helyreállítása a társadalomelméletekben kötelezte a diszciplínáját, hogy mélyre hatoljon a helyi szereplők, azaz a lokális aktorok folyamatainak. A lokális iskola a strukturális elmélet középpontjában, a mindennapi életben egészült ki. A 1980-as évek végére Thrift termékeny munkakapcsolatba került Andrew Leyshonnal, aminek eredményeképp egy sor tanulmány jelent meg a nemzetközi pénzügyi rendszerről, a brit pénzügyi tőkéről és a londoni banki hálózatáról.²⁸⁹ Ezen művek felderítették az elektronikus pénz és a nemzeti dereguláció hatásait, a demisztifikált pénz jelentőségét, és ezzel ellentétben hangsúlyozva az interperszonális kapcsolatokat, a bizalom és a szemtől szembe kötött kapcsolatok fontos szerepét a helyi, lokális miliőben. A kulturális kontextus az, amelybe a pénzügyi tranzakciók mindig és mindenhol beágyazottak, a pénz még a leginkább kifinomult elektronikus formában is sokkal több, mint egy absztrakt gazdasági kapcsolat; az igazi hatalom annak szimbolikus értékében rejlik, és a nemzeti és globális társadalmi hatalom eloszlásához kapcsolódik.²⁹⁰ Mint minden társadalmi kapcsolatot, a pénzügyi rendszereket is elkerülhetetlenül diszkurzívan alkotják sajátos társadalmi-kulturális gyakorlatokon keresztül a különböző időkben és helyeken. Thrift írásai megmutatják, hogy a jelenkori kapitalizmus, uralva a pénzügyeket és az információt, hogyan növeli tovább kommodifikációját, a termelés és fogyasztás soha nem látott történelmi formáinak megjelenését,²⁹¹ ami kijátssza a posztindusztriális társadalmi elmélet naiv optimizmusát és technológiai determinizmusát. A „szimbolikus gazdaság” a performativitás új formáit idézi a működés és siker érdekében.²⁹² Ebben a szellemben, Thrift az információs technológia és az elektronikus kommunikáció szélesebb hatásait és következményeit állította az individuális szubjektivitásra, amit Giddens a tér-idő disztankciójának hívott, amely kulcsfontosságú mutatója

287 Amin, Ash and Thrift, Nigel: *Neo-Marshallian nodes in global networks*. International Journal of Urban and Regional Studies 16., 1992, pp. 571–587.

288 Vö.: Humanista marxizmus.

289 Leyshon, Andrew and Thrift, Nigel: *Money/Space: Geographies of Monetary Transformation*. London, Routledge, 1997.

290 Thrift, Nigel: *TimeSpace: Geographies of Temporality*. London, Routledge, 2001.

291 A kommodifikáció alatt értem azt a folyamatot, amely során a piaci új területeket, és dolgokat hódít meg, fogyasztási javakká téve azokat, amelyek azelőtt nem voltak gazdasági jellegűek (például az identitás, a szexualitás, vgy a kultúra).

292 Thrift, Nigel: *Performing cultures in the new economy*, Annals of the Association of American Geographers 4., 2000, pp. 674–692.

a posztfordista „puha kapitalizmusnak” és kísérője a digitalizált, virtuális dimenzióknak.²⁹³ E jelentős tér-idő kompresszió által kirobbantott digitális globalizáció tehát megváltoztatta a nemzetállamok és az egyes szereplők mindennapi életének és lehetőségeinek területeit, más oldalról a megújult regionalizmus és a mindennapi élet visszanyert ritmusai képezik a pénzérme másik oldalát.²⁹⁴

Thrift szószólója az emberi cselekvés kontigenciájának, valamint az ún. „kulturális fordulatnak” a társadalomtudományokban, mely hatására számos kutató beágyazta a gazdaságot a társadalmi kapcsolatokba, hogy elmossa a mesterséges különbséget a „gazdasági”, és a „kulturális”, a „szociális” és a „politikai” között.^{295, 296}

A jelentés rendszereinek – beleértve a diskurzusokat, a nyelvet, a szövegeket és mindenféle reprezentációt – hatására fel akarta építeni nem-reprezentációs cselekvés-elméletét, amely hangsúlyozza a performatív, megtestesülő ismereteket. E relációs materialista perspektíva szerint a globális folyamatok nem lebegnek az „áramlások” testetlen terében, inkább olyan globális folyamatok és kapcsolatok, amelyek az emberi lények által épülnek, akik mindig be vannak ágyazva a hatalom és tudás hálóiába, amelyek az állandóan változó szerkezeti kontextusban maguk is részesek.²⁹⁷ Thrift kitartóan dolgozott, hogy a földrajzot, mint megtestesülő, beágyazott, kontigens és folyamatosan változó módszert tekintse a térbeli kapcsolatok folyamatában, felfedve a hatalmat a változó emberi kapcsolatokban.²⁹⁸

A strukturális elmélet népszerűsége a diszciplínában, nagyrészt az ő írásaihoz kapcsolódott, érzékennyé tette a tudományágot a tér épített és esetleges jellegére. Fontosnak tartotta az idő történeti földrajzát, mely hatására az továbbmozdult egy határozottan dinamikus megközelítés felé. Kiemelte, hogy az idő is társadalmi konstrukció, amely minden külső látszat szerint „természetesként” jelenik meg. Másodsorban denaturalizálva az időt továbbmutatott a további fenonémák denaturalizációja felé, beleértve a nyelvet, a hatalmat, a szegénységet, a reprezentációt és a testet. Demisztifikálta a pénzt mint a társadalmi kapcsolatok legabsztraktabbját, megállapította példákon keresztül annak kulturális beágyazottságát. Felismerte a helyi szükséges egyediségét (*uniqueness de rigueur*), többek között Thrift is illusztrálta, hogy társadalmi folyamat nem bontakozik ki különböző helyeken ugyanúgy, így növelte a jelentőségét a kontextusnak a társadalmi magyarázatokban. Ebben az olvasatban, a lokális messze nem csak szolgálója a globálisnak.²⁹⁹

Thrift művei kérdéseket generáltak a személyes és a társadalmi identitásról és azok mikéntjéről, arról, hogy hogyan vannak térbe varrva. Néhány fiatal marxista kritizálta az aktor-hálózat elmélete felé fordulását, hogy értelmetlenül zárójelbe tette a társadalmi struktúrákat.

293 Thrift, Nigel: *The rise of the Soft capitalism*. In.: A. Herod, S. Roberts, G. Toal (Eds.): *An Unruly World? Globalisation and Space*. London, Routledge, 1997.

294 Warf, Barney: *Nigel Thrift*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 297-298.

295 Thrift, Nigel and Olds, Kris: *Refiguring the economic in economic geography*. *Progress in Human Geography* 20., 1996, pp. 311–337.

296 Warf, Barney: *Nigel Thrift*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 298.

297 Thrift, Nigel: *Performing cultures in the new economy*. *Annals of the Association of American Geographers* 4., 2000, pp. 674–692.

298 Vö.: Bruno Latour: *ügynökök és struktúrák (agent and structures) elmélet*.

299 Warf, Barney: *Nigel Thrift*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 298.

Azonban nem lehet kétséges, hogy a földrajzi tér megértése és a térbeli viszonyok sokkal kifinomultabbak maradtak így, mint amilyenek egyébként lettek volna, segítve a diszciplinát, hogy elmozduljon egy viszonylag stagnáló holtágról, és kölcsönözzön elméleteket más területekről, s azután az új távlatok generátoraként funkcionáljon.³⁰⁰

2.2.3.7. Manuel Castells

„Szeretném felhívni figyelmüket az »információ társadalma« és az »információs társadalom«, valamint az »információ/információs« gazdaság fogalmi közötti analitikai különbségre. Az információ társadalma kifejezés az információ szerepét hangsúlyozza a társadalomban. De véleményem szerint az információ, a legszélesebb értelemben véve, mint például a tudás kommunikációja, minden társadalomban kritikus fontosságú volt, beleértve a középkori Európát, amely kulturálisan strukturált volt és bizonyos mértékig egységes, mint a skolasztika, ami egészen nagy intellektuális keret (...) Ezzel szemben, az információs kifejezés, a társadalmi szervezet attribútumának egy speciális formáját jelzi, amelyben az információs generáció, a feldolgozás és az átvitel alapvető forrásává válik a termelékenységnek és a hatalomnak, a feltörekvő új technológiai feltételek miatt ebben a történelmi időszakban.”³⁰¹

Manuel Castells, szociológus, kutatási területei különösen az információs társadalom, a kommunikáció és a globalizáció területére terjedtek ki. A Barcelonai Egyetemen jogi és közgazdaságtan tanulmányokat folytatott, Franco diktatúrája elől Párizsba menekült, ahol a Sorbonne Jog- és Gazdaságtudományi Karán végezett. Párizsban³⁰² védte meg doktoriját *High-tech ipari cégek helyi stratégiáinak statisztikai elemzése alapján, a párizsi régióban* címmel, a neves szociológus Alain Touraine vezetése alatt 1967-ben. Ugyanabban az évben megjelent első cikke is (*A vállalatok mobilitása és a városi struktúra*).³⁰³ Már korai írásaiiban megjelent az a két kérdés amely az elkövetkező három évtizedben foglalkoztatta, az új technológiák előtörése, valamint a város változó formája. Párizsban, kapcsolatba került vezető marxista teoretikusokkal, köztük Henri Lefebvrrel, Nicolas Poulantzassal és Louis Althusserrel; így nem meglepő, hogy utolérte a forradalmi hevület '68 májusában, sőt egyik hallgatója³⁰⁴ a Nanterre-n kulcsfigurája lett a diákfelkelésnek. Ezek után a francia kormány kiutasította – Chilei és Kanadai tartózkodása után –, csak 1972-ben térhetett vissza Párizsba. Ekkor jelent meg Castells első jelentős munkája *A városi kérdés: a marxista megközelítés*.³⁰⁵ A marxista fogalmakat a „városi

300 Warf, Barney: *Nigel Thrift*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 298.

301 *„I should like to draw an analytical distinction between the notions of „information society” and ‘informational society’, with similar implications for information/informational economy. The term information society emphasizes the role of information in society. But I argue that information, in its broadest sense, e.g. as communication of knowledge, has been critical in all societies, including medieval Europe which was culturally structured, and to some extent unified, around scholasticism, that is, by and large an intellectual framework... In contrast, the term informational indicates the attribute of a specific form of social organization in which information generation, processing, and transmission become the fundamental sources of productivity and power, because of new technological conditions emerging in this historical period.”* In.: Castells, Manuel: *The Rise of the Network Society (Castells, The Information Age – Economy, Society and Culture, 1.)*. 1996, pp. 21.

302 Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.

303 *„Mobilite des enterprises et structure urbaine”*

304 Daniel Cohn-Bendit

305 Castells, Manuel: *The Urban Question. A Marxist Approach*. (Trans.: Alan Sheridan), London, Edward Arnold,

kérdés” perspektívájából láttatja. Kritizálta a városokról, ill. azok problémáiról (pl. a faji zavargások, szegénység, bűnözés) készített szociológiai elemzéseket a '70-es években, ahogy azok bezárattak a városi szociológia hagyomány ideológiai csapdájába (a Chicagói Iskola hagyományain működő „városi ökológia” és „faktoriális ökológia”), amellyel nem lehetett releváns válaszokat adni ezekre a városi problémákra. Ezen megközelítések elutasításával, Castells felvázolta a klasszikus marxista elméletekre és az új pluralista politikai tudományokra épülő új városi szociológiát, ami hangsúlyozza konfliktust a városi tér termelésében a kapitalista társadalomban. A városi kérdés (első angol kiadás 1977), David Harvey *Társadalmi igazságosság és a városával* (1973) együtt kínált új megközelítést a marxista elméletek alapján, ahol az urbanizációs egyenlőtlenségeket vizsgálta. Meghatározó alakja a formálódó *Városi és Regionális Kutatások Nemzetközi Magazinjának*,³⁰⁶ így Castells az új városi szociológia kulcsfigurája lett. A Los Angelesi városi és regionális tervezés tanszékére (Berkeley) került, ahol jellemzőbb volt az empirikus hagyományú szociológia, mint Párizsban. Ezt tükrözte *A város és fundamentum című*,³⁰⁷ összehasonlító tanulmánya, amely a társadalmi mozgalmak és a közösségi szervezeteken alapuló terepmunkáján alapult, amelyet Franciaországban, Spanyolországban, Latin-Amerikában és Kaliforniában végzett. Ez a könyv kiterjesztette a *Városi kérdésben* megfogalmazott állítást, miszerint a város egyik fő szerepe – kapitalista-városi korszakában – az, hogy biztosítsa a közösségi fogyasztás létesítményeit (pl. szabadidő, vásárlási és egészségügyi létesítmények), azzal a céllal, hogy reprodukálja a munkaerőt. *A város és a fundamentum* a tiltakozó csoportok és a politikai mozgalmak formáira összpontosított esettanulmányokon keresztül. A kapitalizmus új információs struktúráiról 1989-ben megjelent *Az információs városban*³⁰⁸ elemezte a városi és regionális változásokat az információs technológia és a gazdasági szerkezetátalakításokat illetően az Egyesült Államokban (kiemelve San Francisco Bay körzetét), a városi kormányzás jellegének megváltozását mutatta be, amely hozzájárult a polarizált vagy kettős város kialakulásához, ahol a szegény, bevándorló munkavállalók kiszolgálják a hi-tech, tudás-alapú iparágak tehető és elit dolgozóit. Ambiciózus három kötetes értekezésében folytatta gondolatmenetét: *Az információ kora: Gazdaság, társadalom és kultúra I-III.*, (*A hálózati társadalom ébredése* (1996), *Az identitás hatalma* (1997), *Millennium vége* (1998)).³⁰⁹ E kötetek – bevezető idézetben látható módon – fogalmi készletének egyik legjelentősebb állításában, Castells az „*information society*” helyére az „*informational society*” terminust vezeti be, amely magyarul csak akkor lehetne forradalmi, ha az „*information society*”-t eddig információ-társadalomként használtuk volna.³¹⁰ Észrevételei integrálásával a városi élet jellegéről – mind a nyugati, mind a nem nyugati környezetben – ad áttekintést a legfontosabb változásokról a kortárs társadalom szervezetében és a gazdasági-politikai életében. *Az Internet Galaxis – Gondolatok az internetről, üzletről és társadalomról*³¹¹ című munkájával együtt, s ezek hatására Castells mára elismert „globalizációs guru” lett.³¹²

1977. (Original publication in French, 1972).

306 *International Journal of Urban and Regional Research*.

307 Castells, Manuel: *The City and the Grassroots, A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements*. Berkeley, University of California Press, 1983.

308 Castells, Manuel: *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban Regional Process*. Cambridge, MA, Blackwell, 1989.

309 Castells, Manuel: *The Information Age – Economy, Society and Culture, I-III. (The Rise of the Network Society, 1996; The Power of Identity. 1997; End of Millennium. 1998*, Cambridge, MA, Oxford, UK, Blackwell.

310 Nyíri Kristóf: *Az információs társadalom*. <http://www.fil.hu/uniworld/Kurzusok/oktatas/inftars1/inftars1.htm>

311 Castells, Manuel: *The Internet Galaxy, Reflections on the Internet, Business and Society*. Oxford, Oxford University Press, 2001.

312 Hubbard, Phil: *Manuel Castells*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space*

Castells kegyetlen kritikával illette elődei és kortársai térbeliségére vonatkozó elméleteit, ugyanakkor jelentős változást érzékelhetünk saját tér és hely koncepciójának alakulásában is. Kritizálta azokat akik „fetiszizálták” a várost, függetlenül a kapitalista szerkezetektől. Így Lefebvre-t egy kalap alá vette a chicagói iskola tagjaival (különösen Louis Wirthal), arra hivatkozva, hogy naivan egyenlővé tették a térbeli közelséget a társadalmi emancipációval, „*mintha nem lenne intézményi szervezet a tér elrendezésén kívül*”, valamint megállapította, hogy „*a tér, mint az idő, fizikai mennyiség, amely nem mond el semmit, a társadalmi kapcsolatokról.*”³¹³ Véleménye szerint szükség van a város strukturális olvasatára:³¹⁴

„*Ez a kérdés túlmutat a tevékenységek és helyszínek közötti interakciók mechanizmusainak leírásán, annak érdekében, hogy felfedezze a vizsgált térbeli formák termelési és működési szerkezeti törvényeit (...) Nincs külön elmélet a térre vonatkozóan, viszont elég egyszerű a társadalmi struktúrák elméletének alkalmazása és specifikációja, annak érdekében, hogy kimutassuk az adott társadalmi formák jellemzőit, terét és annak artikulációját más történelmileg kapott, formákkal és folyamatokkal.*”³¹⁵

Javaslatát, alternatív korrekciót ajánlott a hetvenes évek végén széles körben elfogadott térbeli determinizmushoz. Ennek ellenére Castells szemlélete látszólag a másik véglet felé sodródott, ahol a tér inkább a társadalmi folyamatok tükröződése. Konténerszerű terének kritikái hatására később visszalép ebből a társadalmi determinizmusból, hogy ehelyett egy merőben más álláspontot javasoljon: „*a tér nem tükrözi a társadalmat, hanem az maga a társadalom.*”³¹⁶ Sőt utóbbi munkáiban, információs módszerének fejlődésével „*a társadalmi és térbeli kapcsolatok termelésének alakulása, az információ- és a hatalom áramlásába, amely új, rugalmas termelési rendszert és- managementet artikulált*”,³¹⁷ hangsúlyozva, hogy a társadalmi folyamatok óhatatlanul térbeli folyamatok is. Központi elem hipotézisében, hogy az információs társadalmat egy új tér-társadalmi logika tartja az „*áramlások terében*”, amely globális hatályú:³¹⁸

and Place. Sage Publication, London, 2004, pp. 73.

313 „*as if there were no institutional organization outside arrangement of space.*” and „*space, like time, is a physical quantity that tells us nothing about social relations.*” In.: Castells, Manuel: *The Urban Question. A Marxist Approach.* (Trans.: Alan Sheridan), London, Edward Arnold, 1977, pp. 90, 442.

314 Hubbard, Phil: *Manuel Castells.* In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place.* Sage Publication, London, 2004, pp. 73–74.

315 „*It is a question of going beyond the description of mechanisms of interactions between activities and locations, in order to discover the structural laws of the production and functioning of the spatial forms studied ... There is no specific theory of space, but quite simply a deployment and specification of the theory of social structure, in order to account for the characteristics of the particular social form, space, and its articulation with other historically given, forms and processes.*” In.: Castells, Manuel: *The Urban Question. A Marxist Approach.* (Trans.: Alan Sheridan), London, Edward Arnold, 1977, pp. 124.

316 „*space is not a reflection of society, it is society.*” In.: Castells, Manuel: *The City and the Grassroots, A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements.* Berkeley, University of California Press, 1983.

317 „*transformation of socially and spatially based relationships of production into flows of information and power that articulate the new flexible system of production and management.*” In.: Castells, Manuel: *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban Regional Process.* Oxford, UK, Cambridge, MA, Blackwell, 1989.

318 Hubbard, Phil: *Manuel Castells.* In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place.* Sage Publication, London, 2004, pp. 74.

„Az áramlások tere a technológiai és intézeti megszervezettség lehetőségére utal, a társadalmi gyakorlatok földrajzi összefüggések nélküli egyidejűségére. A társadalom legdominánsabb funkcióit (pénzügyi piacok, nemzetközi termelési hálózatok, média rendszerek, stb.) az áramlások tere köré szervezi (...) Azonban az áramlások tere tartalmazza a területi dimenziót, ahogy szüksége van a technológiai infrastruktúrára is, ami működteti bizonyos helyekről, és összeköt funkciókat és embereket, akik bizonyos helyeken találhatóak.”³¹⁹

Az áramlások tere morfológiájának tárgyalásakor Castells három kiemelkedő szintet különít el, az *infrastrukturálist*, a *szervezetit* és a *vezetőit*. Az első a „vezetékes világ”, a hardver amihez a szoftver kapcsolódik, ami az elektronikus adatátvitelt hozza létre a világon, ahol csak lehet. A második csoport a szervező és fordító központokból áll, ami a hálózati társadalmat működteti. Castells kiemelkedő világvárosokat vett példának (pl. London, Tokió, New York), amelyek a legközvetlenebb illusztrációi a szervezeti csomópontoknak. Ahol egyre nagyobb a szakadék az információs elit – amit Castells a „negyedik világnak” hívott – és azon világvárosok lakói között, akik el vannak vágva a globális hálózatok presztízsétől hatalmától és vagyonától. Castells alapvetően az infrastrukturális réteg és a hierarchikus réteg kapcsolatának, csomópontjainak szentelt figyelmet és legkevésbé a harmadik réteggel foglalkozott az áramlások terében: az uralkodó elit vezetőivel, akik talán legfontosabb szereplői a globális gazdaságnak. Castells elméletével azt kívánta bizonyítani, hogy a tér az „időben megosztott társadalmi gyakorlatok materiális alapja”, ami egy olyan korhoz vezet, ahol az időtlen idő feszültségben áll a kronológiai idővel – és az áramlások tere feszültségben áll a helyek terével.^{320,321}

Ahogy az 1970-es években *A városi kérdés* forradalmasította a városi szociológiát – azt sugallva, hogy a szociológusoknak nem kell félnünk a marxizmustól –, Castells „áramlások terének” ötlete is új menetrendet szabott a városi tanulmányok számára. Mind empirikusan, mind elméleti szempontból, az áramlás fogalma értékes korrekciót kínált a mozgásszegény, statikus városi folyamatok fogalmainak, feltételezte, hogy a városokat azok a folyamatok jellemzik és határozzák meg, amelyek áthaladnak rajtuk. Ez az értelmezés teljes mértékben összhangban állt a társadalomtudományok fordulatával, a „folyékony” szociológia irányába, való elmozdulással, amely a társadalmi élet mozgását és a mobilitását hangsúlyozta.³²² Castells áramlások terében, a lokális életmód betemetődik a hálózati logika felségterülete alá a globális tőkefelhalmozása által, ahol így a lokális helyet megsemmisíti a tér.³²³ Összegzése szerint ez azt jelenti, hogy a világ helyei elhatárolt és értelmes helyekből állnak, mint például az otthon, a város, a régió vagy nemzetállam, ám ezeket felváltják olyan terek, melyeket a forgalomban

319 „The space of flows refers to the technological and organizational possibility of organizing the simultaneity of social practices without geographical contiguity. Most dominant functions in our societies (financial markets, transnational production networks, media systems etc.) are organized around the space of flows ... However, the space of flows does include a territorial dimension, as it requires a technological infrastructure that operates from certain locations, and as it connects functions and people located in specific places.” In.: Castells, Manuel: *Materials for an exploratory theory of the Network society*. British Journal of Sociology 51., 2000, pp. 14.

320 Castells, Manuel: *Urban Sociology for the twenty-first century*. In.: Susser (Ed.): *The Castells Reader on Cities and Social Theory*. Oxford, Blackwell, 2002, pp. 390–406.

321 Hubbard, Phil: *Manuel Castells*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 74–75.

322 Lásd. Urry, John: *Sociology beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*, London, Routledge, 2000.

323 Hubbard, Phil: *Manuel Castells*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 75.

levés, a sebesség és az áramlás jellemez. Castells példákkal mutatott rá a szerializált ahistorikus és akulturális építési projektek elterjedésére, amelyek meghúsvítják az „*értelmes kapcsolatot a társadalom és az építészet között*”, idézve nemzetközi szállodáktól kezdve, repülőtereken és szupermarketeken át a posztmodern irodaépületekig, amelyek jelenünkben rajzolják meg a világvárosok sziluettjeit.³²⁴ Felületesen nézve minden bizonnyal sok bizonyíték támasztja alá azt az elképzelést, hogy az áramlások tere kiszorítja a világ helyeit: minden városban a globális pénzügyi folyamatok artikulációja a döntő, és sok hely létezik, ahol az építészeti anonimitást találhatunk. Ugyanakkor az is világos, hogy a tér helyei nem tűntek el a jövő hálózati társadalmában. Világvárosokra tekinthetünk például úgy, mint hálózati csomópontokra, de ugyanakkor úgy is mint jellegzetes és egyedi helyekre. Ebben az értelemben nem csak stratégiai központok a globális rendszerben, hanem beágyazottak a saját régióikba és az „*áramlások terébe*” is. Jellegzetes „*központjai az értelemnek*”, amelynek döntő szerepe van a globális gazdaságban, mint a társadalmi és kulturális milió ellátói. Például London messze nem egyszerűen csak egy „kapu” vagy a globális tőke pusztá hálózati csomópontja. Továbbra is erősen beazonosítható lokalitással bíró hely is, a globalításra való nyitottsága ellenére.³²⁵ Ez kérdéssé teszi Castells hely definícióját, miszerint „*a hely egy helyszín, amelynek formája, funkciója és jelentése önálló, a fizikai szomszédság határain belül.*”³²⁶ Crang szerint számos tér, amit Castells idéz, mint a nem-helyek (bevásárlóközpontok, repülőterek, szállodák, stb.), nem egyszerűen az árucere homogenizált helyei, ezek is érzelmi töltésű helyek, a vágy és az undor, a befogadás és a kirekesztés társadalmi és megszokott helyei.³²⁷

Castells szerint a szociológiának, meg kell vizsgálnia a kommunikáció új formáit „*mind szemtől szembe, mind elektronikus úton*”, és a kölcsönhatásokat a „*fizikai elrendezés, társadalmi szervezet és az elektronikus hálózatok*” között.³²⁸ Hangsúlyozza, hogy elmélete segít kezelni „*a városi szegénységnek, faji és társadalmi megkülönböztetésnek, a társadalmi kirekesztés elhúzódo kérdéseit*”, ellentétben a „*hiábavaló dekonstrukció és rekonstrukció gyakorlatával*” ami a posztmodern városi elméletekre jellemző.^{329, 330}

Kritikusai szerint legnagyobb hiányossága az hogy nem fordított kellő figyelmet arra, hogyan jön létre a szerkezet; eleve adottnak veszi, nem pedig úgy, mint egy folyamatos teljesítmény eredményét („*a társadalmak a humán folyamatok köré szervezettek és a termelés, a tapasztalat és a hatalom történelmileg determinált kapcsolatait által strukturáltak.*”)³³¹

324 Castells, Manuel: *The Information Age – Economy, Society and Culture I. The Rise of the Network Society.* 1996, pp. 350.

325 Lásd. Thrift: London sajátos társadalmi és kulturális miliója. In.: Thrift, Nigel: *New urban eras and old technological fears: Reconfiguring the goodwill of electronic things.* Urban Studies 33., 1996, pp. 1463–1493.

326 „*a place is a locale whose form, function and meaning are self-contained within the boundaries of physical contiguity.*” In.: Castells, Manuel: *The Information Age – Economy, Society and Culture I. The Rise of the Network Society.* 1996, pp. 200.

327 Crang, Mike: *Between places: producing hubs, flows, and networks.* Environment and Planning 34(4)., 2002, pp. 569 – 574.

328 Castells, Manuel: *Urban Sociology for the twenty-first century.* In.: Susser (Ed.): *The Castells Reader on Cities and Social Theory.* Oxford, Blackwell, 2002, pp. 399–400.

329 Uo., 404.

330 Hubbard, Phil: *Manuel Castells.* In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place.* Sage Publication, London, 2004, pp. 76.

331 „*societies are organized around human processes structured by historically determined relationships of production, experience and power.*” In.: Castells, Manuel: *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban Regional Process.* Cambridge, MA, Blackwell, 1989, pp. 7-8.

2.2.3.9. Pierre Bourdieu

Pierre Bourdieu egy a Pireneusokban fekvő kis francia faluból költözött Párizsba, ahol filozófiát tanult az Ecole Normale Supérieure-n. Végzése után egy évvel behívták az Algíri háborúba (1956–58). A francia kolonializmus okozta „megdöbbentő háború” elfordította figyelmét a filozófiáról a szociológia és az antropológia irányába. A háború után Algírban maradt, Kabilban és az észak-keleti régióban végzett terepmunkát. 1960-ban tért vissza Franciaországba, tanított a Sorbonneon és a Lille-i egyetemen, majd számos szociológiai intézet és kutatóintézetet igazgatója, alapítója lett.³³²

Bourdieu karrierje alatt megjelenő tudományos írásainak garmadájáról lehet beszélni,³³³ a korai antropológiai szövegektől és az ehhez kapcsolódó elméleti munkáktól – *A gyakorlat elméletének vázlata*³³⁴ – egészen a munkássága végén, az osztály-reprodukciót kutató szövegekig – *Megkülönböztetés: Az Ízlés ítéletének társadalomkritikája*³³⁵ –, vagy az oktatás szociológiáját elemző írásokig – *Az örökösök*³³⁶ vagy *Reprodukció: Az Oktatás rendszerének elméleti alapjai* –, valamint a mindennapi élet elméleti cselekvéseinek vizsgálásáig³³⁷ terjedt. Legutolsó korszakában a globalizáció politikáját kritizálta, felemelte a hangját a neoliberais-globális rendszer által kismizettekért.³³⁸

Bourdieu munkája túlmutatott az elméleti magyarázatokon, amelyek pusztán a társadalmi változásoknak tulajdonítottak meghatározó szerepet. Az egzisztencializmusra támaszkodott, hangsúlyozta a gyakorlati cselekvés és a létezés (praxis) fontosságát. Az emberi egyén/cselekvő megértésére törekedett, ugyanakkor elutasította a rendkívül tudatos, szubjektív elemeket Sartre egzisztencializmusában (amely az autentikus létet az ön-teremtés aktusának látja).³³⁹

Bourdieu a társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi hierarchia újratermelődésének folyamatában központi jelentőséget tulajdonított a kulturális és szimbolikus tényezőknek, és erősen bírálta a marxisták gazdasági tényezőkre korlátozódó elképzeléseit. Szerinte a folyamatos, mindennapos gyakorlati tevékenységek *a priori* kulturális rendelkezéseket tartalmaznak. A cselekvések és cselekvési módok elege többnyire magukba foglalják a tőke különböző formáit. Bourdieu szerint a tőkeformák tartalmazzák a kulturális javakat: a képesség, hogy értékes tárgyakat 'vásárolunk' (pl. műtárgyakat); a szükséges ízlésbeli készségek a családi háttérből és/vagy az intézményes oktatásból származnak. A kulturális tőke magában foglalja a „habitus” megtestesült diszpozícióit és forrásait. Azokat a kompetenciákat, amelyek az oktatásba épülnek be, úgy mint a szimbolikus erőszak (hatalom), amely egy bizonyos osztály

332 1964-ben igazgatója lett Studies az École des Hautes Etudes en Sciences Sociales-nek. 1968-ban indította el a Centre for European Sociology, később létrehozta a Journal de la Recherche Actes en Sciences Sociales. 1981-ben Bourdieu-t megválasztották a rangos Collège de France elnökének.

333 Több, mint 40 könyv és 400 cikk.

334 Bourdieu, Pierre: *A gyakorlat elméletének vázlata. Három Kabil etnológiai tanulmány*. Budapest, Napvilág, 2009, (1977).

335 Bourdieu, Pierre: *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Les Éditions de Minuit, 1979, 670 p.

336 Bourdieu, Pierre: *Az örökösök. A főiskolások és a kultúra*. In.: *Ifjúságszociológia*. 1969, pp. 238–254.; Pierre Bourdieu et Jean-Claude Passeron: *La reproduction: Éléments d'une théorie du système d'enseignement*, Les Éditions de Minuitcoll. Le sens commun, 1970, 284 p.

337 Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág, Bp., 2002.

338 Bourdieu, Pierre et al.: *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Polity, 1999, 656 p.

339 Bridge, Gary: *Pierre Bourdieu*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 59.

hatalmát legitimizálja „természetes” ízlésének megfelelően. Így Bourdieu kiemelte, hogy a domináns pozícióban lévők azon képessége, hogy ráerőltethetik saját kulturális és szimbolikus produktumaikat a társadalom többi részére, központi szerepet játszik a hatalmi viszonyok újratermelésében.³⁴⁰ Ezt a jelenséget *szimbolikus erőszaknak*³⁴¹ nevezte. A kulturális és szimbolikus tőkének kapcsolata van a társadalmi tőkével (a szociális hálózatokon keresztül) és a gazdasági tőkével. Különböző tőkeformák (*aduk*) kombinációi különféle (gazdasági, politikai vagy művészi) „mezőkön” működnek. A mezőben cselekvők közötti együttműködés a cselekvőket mozgató erőforrások és *aduk* függvényében strukturálódik. A mező így végső soron bizonyos társadalmi pozíciók közti viszonyok összességét jelenti, ahol az egyes mezők sajátos logikájuk alapján különböztethetők meg. Egy mező sajátos logikáját a mezőben folyó játszmák és érvényesíthető *aduk* (tőkék) határozzák meg. A mezők hierarchizáltak és a bennük tevékenykedő ágenseknek a dominanciáért folytatott versengése dinamizálja őket. Így Bourdieu is nagy jelentőséget tulajdonított a társadalom életében a küzdelemnek, de a marxistákkal ellentétben, ez a küzdelem mindenekelőtt a mezőkön belül a domináns és a dominált pozíciók között zajlik, nem pedig társadalmi osztályok között.³⁴² Ennek konkrét térbeli aspektusait is kifejtette:

„Miért tűnik számomra szükségszerűnek, egyúttal jogosnak a társadalmi tér és a hatalmi mező fogalmának bevezetése a szociológia szókészletébe? Elsősorban azért, hogy szakítsunk azzal az elképzeléssel, hogy a szociális világot szubsztanciális létezőként gondoljuk el. A tér fogalma – mint olyan – magában foglalja a társadalmi világ mint viszonyfogalom megragadhatóságának elvét; mindama »valóság«, amelyet leír, alkotóelemeinek kölcsönös egymásra vonatkozásában gyökerezik. A kívülről közvetlenül látható létezők – legyen szó egyénekről vagy csoportokról – a különbségben és a különbség által léteznek és maradnak fenn, vagyis helyzetüket mindig is a legvalódibb valóság (...) a társadalmi tér viszonyai határozzák meg, amelyek bármennyire is láthatatlanok és empirikusan nehezen megjeleníthetőek, mégis szabályozzák az egyének és a csoportok viselkedését.”³⁴³

Ha a társadalmi élet olyan, mint egy „játék” (egy analógia amit Bourdieu gyakran használt), akkor a mezők a játékpályák, ahol az egyes cselekvők a saját habitusuk által vezérelve folytatják játszmáikat. Megtestesült diszpozíciók biztosítják a „játék érzetét”, amely nem magyarázható teljesen a játékszabályokkal. Bourdieu szociológiájának középpontjában, a *habitus* egy sor öröklött diszpozíció állt, ami feltétele az ízlések és ítéletek mozgásának, a társadalmi osztály szerint.³⁴⁴ Az egyénnel szemben objektív struktúrák először a társadalom szokásrendszerét, azaz habitusát határozzák meg. E szokásrendszeren keresztül aztán kihatással vannak az egyén által szocializált habitusra, és végső soron meghatározzák az egyének cselekvéseit, amelyek azonban nem teljesen mechanikusak, de az egyén nem tud teljesen improvizálni és teljes mértékben új

340 Pokol Béla: *Modern francia szociológiaelméletek. Bourdieu elméletének alapkategóriái.* (VIII. fejezet), Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996, 150 p.

341 Az angolszász irodalomban szimbolikus hatalom.

342 Pokol Béla: *Modern francia szociológiaelméletek. Bourdieu elméletének alapkategóriái.* (VIII. fejezet), Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996, 150 p.

343 Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Napvilág, Bp., 2002, pp. 44.

344 Bridge, Gary: *Pierre Bourdieu.* In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place.* Sage Publication, London, 2004, pp. 60.

magatartást létrehozni, mivel nem tudja magát teljesen függetleníteni az elsajátított habitustól. Ezért a habitus, mivel meghatározza az egyén látásmódját, segít újratermelni azokat az objektív struktúrákat is, melyek végső soron létrehozták.³⁴⁵

Bourdieu korai kutatásai, többek között a „*társadalmi időt és teret*” érintették, vizsgálta, hogy a kabil kulturális és gazdasági élet ritmusa hogyan alkotta az időt és a teret a társadalomban. A kabil példa azt mutatta, hogy a tér és idő is lehet társadalmilag orientált az egyén körül, mély kulturális rezonanciával. Erre bizonyíték alábbi idézet, mely a házasított tér, nemek közötti felosztását írta le:

„Az alacsony, sötét része a háznak is ellentétben áll a felső résszel, mint a nő a férfival. Nem csak a nemek közötti munkamegosztás (térrendezéssel azonos elven megosztva) adja meg a nő feladatait, amelyek többsége a sötét házrészhez tartozik, mint a fa, trágya és víz hordása, például: de az ellentét a felső és az alsó rész között megismétlődik a ház belső terében, a kint és a bent közötti ellentét, a nők tere – a ház és annak kertje – és a férfiak tere között.”³⁴⁶

Harvey megkérdőjelezte, hogy Bourdieu szociokulturális ideje és tere, milyen mértékben képes túlélni az egyre globálisabb kapitalizmust – az idő és a tér, amely a hely absztrakciójára támaszkodik, a tőkefelhalmozás logikájának megfelelően. Így a habitus meghatározása, mint valamiféle autentikus, kulturálisan gazdag „hely”, szemben áll azzal, amit Henri Lefebvre a kapitalizmus „*absztrakt terének*” hívott.³⁴⁷

Bourdieu széles körű befolyását mutatta, hogy számos esszégyűjteményben elemezték a fentebb megfogalmazott kérdést, azaz, hogy a habitus elmélete továbbra is érvényes-e a gyorsan globalizálódó világban.³⁴⁸ Az elemzések több szinten foglalkoznak a kérdéssel, a nemzetitől a szubnacionális politikai területekig. Többen kísérletet tettek a habitus és az identitás kialakulása közötti kapcsolat megfogalmazására, de elemezték az építészeti szakma értelmiségi felelősségét is, mint akik felelőssé tehetőek többek között a domináns társadalmi megosztottság létrehozásáért a „hely-készítés” formáin keresztül.³⁴⁹

Sőt Painter szerint Nigel Thrift³⁵⁰ is ihletet vett Bourdieu gyakorlat definíciójából annak „*folyik a világban*” értelemében. A gyakorlat térbeliségét más irányba vitte Tim Cresswell,³⁵¹ aki szerint a földrajzi „*élet tényeinek*” (hely, terület, tájkép) alkotói a társadalmi életnek, mert azok

345 Pokol Béla: *Modern francia szociológiaelméletek. Bourdieu elméletének alapkategóriái.* (VIII. fejezet), Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996, 150 p

346 “The low, dark part of the house is also opposed to the upper part as the female to the male. Not only does the division of labour between the sexes (based on the same principle of division as the organization of space) give the woman responsibility for most of the objects belonging to the dark part of the house, the carrying of the water, wood, manure, for instance: but the opposition between the upper part and the lower part reproduces, within the internal space of the house, the opposition between the inside and the outside, between female space - the house and its garden - and male space.” In.: Bourdieu, Pierre: *The Logic of Practice.* Cambridge: Polity. 1990, pp. 273–4.

347 Bridge, Gary: *Pierre Bourdieu.* In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place.* Sage Publication, London, 2004. pp. 62.

348 Hillier, Jean – Rooksby, Emma: *Habitus: A Sense of Place.* Perth, Australia, 2002.

349 Bridge, Gary: *Pierre Bourdieu.* In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place.* Sage Publication, London, 2004, pp. 62.

350 Thrift, Nigel: *Spatial Formulations.* London, Sage, 1996.

351 Cresswell, Tim: *In Place/Out of Place: Geography, Ideology and Transgression.* Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996.

összekapcsolják a testet a térrel a habituson keresztül. De a dzsentrifikáció szakirodalmában is találhatunk utalást többek között a „dzsentrifikáció habitusról”. Szociológusok, mint Tim Butler és Gary Robson, amellet érveltek, hogy a dzsentrifikáció habitus fragmentálódik, hogy felfedje az új középosztály különböző frakcióit. Londoni munkájuk rámutatott a metropolisz terének fontosságára, s hogy mi tette lehetővé a különböző szomszédos miliók fejlődését. Megkülönböztettek többféle dzsentrifikációt, mint amilyen a vállalati típusú, a magasan fizetett magánszektorban dolgozók számára, elsősorban a pénzügyi szolgáltatási ágazatban megjelentet, valamint a közösségi típusú dzsentrifikációt, ami az állami értelmiség által lakott részeken alakult ki. A habitus frakció fogalomköre kapcsolódik az esztétikai dzsentrifikáció elméletéhez, amely egy sor esztétikai gyakorlat belső versenye, folyamatosan mozgásban van, hogy az egyének hozzáférjenek a dzsentrifikált kerülethez és lakásokhoz. Az esztétikai dzsentrifikációnak a versenyképes és öntudatos jellege azonban felveti Bourdieu állításának megkérdőjelezhetőségét a habitus tudattalan természetére vonatkozóan.³⁵²

Bourdieu elképzelése a testtel, mint egészszel a társadalomelméletben jelentős elismerést hoztak számára. Ez része a tágabb filozófiai kritikájának az autonóm, racionális kognitív aktor-elméletnek. Foucault a testet mint a fegyelmező hatalom működésének helyszínét vette figyelembe. Marxista szempontból Lefebvre számára a test, mint az érzéki „megélt tér” kifejeződése fontos, ellentétben a test tárgyiasításával a kapitalizmus elvont terében. Maurice Merleau-Ponty³⁵³ úgy látta a testet, mint az elsődleges társadalmiság helyszíne, a megtestesült tevékenységek helye, melyek az elvont megismerés előtt léteznek. Merleau-Ponty munkája különösen fontos, ugyanis Bourdieu – aki tanult Merleau-Pontytól az Ecole Normale Supérieuren –, továbbfejlesztette a megtestesült tevékenység gondolatát, megtestesült rendelkezésekké, diszpozíciókká.³⁵⁴

Folyamatos viták vannak arról, hogy milyen mértékben sikerült meghaladni Bourdieunek az objektivitás és a szubjektivizmus dualizmusának kánonját. De a habitus elméletét is több fronton kritizálják, mondván, hogy az túlzottan '60-as évekbeli és csak a francia társadalmi struktúrára limitált, illetve, hogy túl statikus. Bár Bourdieu nem foglalkozott kimondottan teoretikusan a térrel és a hellyel, hatása mégis jelentős a térbeli tudományos perspektívájából. Közvetlen befolyása volt a korai antropológiára a kabil, majd későbbi elméletalkotási gyakorlata során, amely kapcsolódik a társadalmi térhez és időhöz. Szétszórtabban, de nem kevésbé erőteljes hatása van a testhez kapcsolódó a tőkefelhalmozás stratégiájából továbbfejlesztett elméletének: a test mint az osztály-reprodukció helye jelenik meg nála, vagy a test szerepe a társadalmi tér létrehozásában mint a tér-társadalmi rend megtestesült konstrukciója. A test, mint a kulturális reprodukció helyszíne, hatással van a dzsentrifikáció térbeli-társadalmi dinamikájának bizonyos elemzéseire. Bourdieu munkásságának nagy ereje, hogy az elméletinek eredményeit ötvözni kívánta egy szisztematikus és átfogó empirikus munkával – „a részletesebb empirikusabb ismeretek és az absztrakt elméletképzés közötti folyamatos „ide-oda pillantásokkal”³⁵⁵ –, melyben a tudás hnglyá mellett megtalálja helyét az akadémiai önkritika hangjának.³⁵⁶

352 Bridge, Gary: *Pierre Bourdieu*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 61–63.

353 Merleau-Ponty, Maurice: *La Phénoménologie de la perception*, Paris, NRF, Gallimard, 1945.

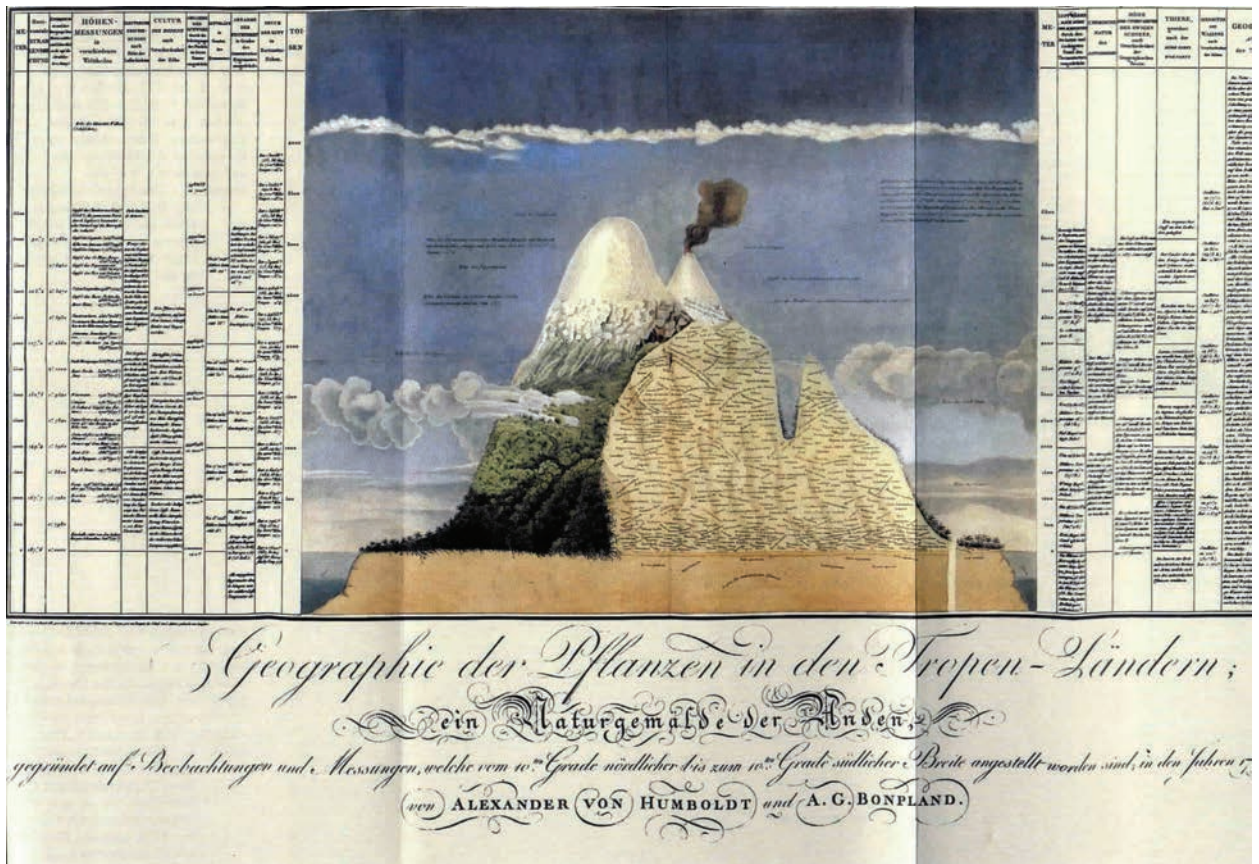
354 Bridge, Gary: *Pierre Bourdieu*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 62–63.

355 Pokol Béla: *Modern francia szociológiai elméletek. Bourdieu szellemi fejlődése*. (VII. fejezet), Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996, 150 p.

356 Bridge, Gary: *Pierre Bourdieu*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space*

2.2.4. A fenomenológiai és a humanisztikus társadalmi tér

2.2.4.1. A humanisztikus térszemlélet

2. ábra: Alexander von Humboldt – Aime Bonpland: Chimborazo (Chimborazo hegy flórája, topográfiai és magassági térképezés (hegyvidéki övezetesség))

„Bachelard óriási életműve és a fenomenológusok leírásai arra tanítanak, hogy nem vagyunk egy homogén és üres tér lakói, ellenkezőleg, terünk telis-tele van minőségekkel és olykor a képzelet szülőttei népesítik be, elsődleges érzékelésünk tere egyben álmodásainké és szenvedélyeinké is, amelyek olyan minőségeket hordoznak, amik a tér belső tulajdonságainak tűnnek; könnyű, éteri, áttetsző vagy éppen sötét, érdes, teliszúfolt tér ez...”

Michel Foucault³⁵⁷

A mennyiségi módszerekkel és a marxista ideológiával szemben időről időre találhatunk alapvetően a fenomenológián alapuló humanisztikus attitűdöt a kutatásokban, melyek olyan ideákat vizsgáltak, mint pl. a *táj* jelentése és a *hely* különféle felfogásai. Erre példaként szolgál Gaston Bachelard, Yi-Fu Tuan és Anne Buttimer munkássága is, akik szélesebb körben vezették be a topofília és a humanisztikus tudomány fogalmát.

and Place. Sage Publication, London, 2004, pp. 62-63.

357 Michel Foucault: *Eltérő terek*. In.: *Nyelv a végtelenhez – Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. (Ford.: Sutyák Tibor), Latin Betűk, Debrecen, 1999, pp. 147–157.

A *topophilia* (*topofília*), a görög „*toposz*” hely, és a „*philia*”, szeretet/vonzalom szavak egyesítése, egy adott hely iránti erős érzet, ami gyakran a kulturális identitással is keveredik. W. H. Auden használta ezt a kifejezést először 1947-ben John Betjeman *Sima, de nem áramvonalas*³⁵⁸ című kötetének bevezetőjében. A kifejezés később a francia filozófus Gaston Bachelard munkájában, *A tér poétikájában*³⁵⁹ vált szélesebb körben ismertté. Bachelard szemléletében szubjektív nézőpontjához szorosan kötődő, a képzeletben létező fenomenológiát dolgozott ki, melyben megpróbálta megérteni az álmodozások képzel világának struktúráját. Az értelem és a képzelőerő, mint az emberi tevékenység két pólusa, fontos szerepet játszottak kutatásaiban, ahol az ember „*ősi tapasztalatainak*” pszichoanalitikus vizsgálataira és szimbólumértelmezéseinek eredményeire támaszkodott. Fő művében a boldog tér képeit, és ennek egymással összekapcsolódó szellemi és lelki dimenzióit vizsgálta. A ház metaforáját használta, amit a lélekelemzés eszközének tekintett.³⁶⁰

Bachelard hangsúlyozta, hogy a múltra vonatkozó emlékezet alapvetően térbeli³⁶¹ és nem időbeli természetű, mivel az emlékezet nem emlékezhet a bergsoni értelemben vett időbeli folyamatokra – csakis azoknak térbeli rögzüléseire –, így a kollektív emlékezet, s mindennemű modern történeti diszciplína számára is irányadó a francia filozófus tézise.³⁶² A tér arra való Bachelard szerint, hogy megszámlálhatatlan bugyraiban összesűrítve őrizze az időt.³⁶³

2.2.4.2. Yi-Fu Tuan

*„Yi-Fu Tuan minden kérdésen felül komoly szellemi hatalom a kortárs kulturális földrajz és környezeti gondolkodás számára. Munkáját számos hivatkozás jelzi a különféle tudományágak képviselőinek széles spektrumából, a filozófikusaktól, mint az irodalomkritika az alkalmazottakig, mint a tájépítészet. Bizonyára ő az egyik legismertebb geográfus saját diszciplínáján kívül.”*³⁶⁴

J. Nicholas Entrikin

A kínai születésű Tuan, egyetemeit már az Egyesült Államokban (Berkeley, 1951) végezte, kezdetben geomorfológiával – a pedimentekkel – foglalkozott, azonban egyetemi tanári karrierje már kulturális geográfusként indult a Minnesotai Egyetemen.

A huszadik század második felének végén a társadalomföldrajz kutatóinak törekvése, hogy megfejtse a sajátos társadalmi, gazdasági és térbeli mintákat, véglegesen és teljesen megváltozott. A hangsúly eddig materiális és funkcionális volt, a geográfusok arra törekedtek,

358 Betjeman, John: *Slick but Not Streamlined: Poems and Short Pieces, selected and with an introduction by W. H. Auden*. Doubleday, 1947.

359 Bachelard, Gaston: *La poétique de l'espace*, 1957; *A tér poétikája*. Kijarat kiadó, Budapest, 2011, 227 p.

360 Moravánszky Ákos, M. Gyöngy Katalin: *A tér. Kritikai antológia*. Terc, Bp., 2007, pp. 194.

361 Lásd. Később: *Ars memoria*.

362 Szentpéteri Márton és Tillmann J. A. (Szerk.): *Előszó, Térpoétika a Helikon Irodalomtudományi Szemle tematikus száma*, 2010/1-2, Argumentum Kiadó, Budapest, 2010, pp. 1.

363 Uo., 1.

364 *„withou question, Yi-Fu Tuan has been an intellectual force in contemporary cultural geography and environmental thought. His work is cited by authors across a wide range of disciplines, from the more philosophical, such as literary criticism, to the more applied, such as landscape architecture. Surley he is one of the best known geographers outside of his home discipline.”* In.: Entrikin, J. Nicholas: *Review: Cosmos&Hearth: Yi Fu Tuan*. *Annals of the Association of American Geographers*, 1997, pp. 176–178.

hogy leírják és értelmezzék a körülvevő világot oly módon, hogy láthatóan hasznos legyen a társadalom egésze számára. Yi-Fu Tuan egy másik utat jelölt ki maga és diszciplínája számára, lenyűgözte a fenomenológia mélyrehatóbb kérdése, hogy mi a lét értelme. Különösen az emberek közötti kapcsolatok (egyének és kultúrák), valamint a környezet (természet és hely/táj) vizsgálatára koncentrált. Támaszkodva az egzisztenciális és fenomenológiai filozófiára, a térbeli és társadalmi lét jelentésének felépítményét elemezte, ahogyan az megfigyelhető különböző időkben és különböző kultúrákban.

Yi-Fu Tuan újradefiniálta a társadalomföldrajz jelentését, egyben megalkotta a *humánföldrajzot*, amely definíciója szerint az ember és a környezet kapcsolatainak tudománya, ami a fizikai és az érzelmi rétegeket egyaránt kutatja.

„Az emberföldrajzra jellemző megközelítés az emberi tudatosság és cselekvés, az emberi öntudat és az emberi kreativitás központi és aktív szerepével jellemezhető. A humanisztikus földrajz ugyanakkor kísérlet arra, hogy megértsük 'az élet eseményeinek jelentését, értékét és az ember számára való jelentőségét', valamint egy elterjedt nézet arról, hogy mi az emberi személy, illetve mit tud tenni.”³⁶⁵

Alapvető célja volt a magunk és a lét értelmének megértése, tehát fenomenológiai értelmezését kutatta a *„létben-való világnak”*. Számára a kutatás egyben önfelfedezés is, így nem meglepő, hogy 1999-ben publikált utolsó, összefoglaló könyvének a *Ki vagyok én? Az érzelem, a szellem és a lélek önéletrajza* címet adta.³⁶⁶

Tuan karrierje egy igen fontos időszakra esett a földrajzi és társadalmi diszciplínák fejlődése szempontjából, ugyanakkor kutatási területe alapvetően kívül esett az aktuális szellemi áramlatokon. A tradicionális földrajzi nézőpont helyett egy sokkal régebbi, nyugati humán tradícióhoz kapcsolta munkásságát. Következésként térképezte fel saját, egyedi kurzusát, melyben jobban érdekelték a tartós erkölcsi és lelki igazságok, amit ő *„jó életnek”* nevezett. Kortársai a '60-as években a statisztikák és a számítógépes szimulációk, modellek vagy az alapvetően marxista indíttatású kritikus elméletek lázában égtek. Az 1970-es évek reakciói a pozitivisták térbeli tudományokban, felkeltették a kutatók figyelmét a helyek egyedisége, a környezettel történő emocionális viszony és a humanista tradíció iránt. Ezen törekvések adódtak össze és váltak széles körben ismerté a *humanista földrajzban*, Tuanon kívül olyan szakemberek közreműködésével, mint Lowenthal, Buttimer, Relph és Seamon.³⁶⁷

Egyre inkább foglalkoztatta az emberek érzelmi és belső elkötelezettsége a kultúra, a környezet és a helyek iránt, így a modern földrajz helyett a személyes találkozás, az irodalmi gondolkodás, az alázat és a csoda kérdése. Yi-Fu Tuan legelső munkáiban igyekezett a földrajz fogalmait bővíteni a fizikai, a metafizikai, az etikai és esztétikai felé. Példaképként tekintett Humboldtra, aki bár elsősorban a fizikai valóságot tárta fel, *„az elsők között használja a tájképfestészetet és a költészetet, hogy kitágítsa a földrajzi tapasztalat és gondolkodás határait az érzés, az érzelem, és a koncepció irányába”*.³⁶⁸

365 Gregory, Derek: *Humanistic Geography*. – Johnson, R.J.–Gregory, D. (Eds.): *The Dictionary of Human Geography*. Blackwell, London. 1994, 263 p., In.: Buskó Tibor: *A regionális identitás strukturalista értelmezése*. (Ford.: Buskó T.), *Tér és Társadalom* XXIV. évf., 2010/4, pp. 69.

366 Tuan, Yi-Fu: *Who Am I? An Autobiography of Emotion, Mind and Spirit*. Madison, University of Wisconsin Press, 1999, 139 p.

367 Rodaway, Paul: *Yi-Fu Tuan*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 306–307.

368 *„among the first to use landscape painting and poetry to extend the range of geographical experience – feeling,*

Ebben az időszakban keletkezett és sokat idézett írásaival, mint a *Földrajz, fenomenológia és az emberi természet tanulmányozása*,³⁶⁹ a *Humanista földrajz*,³⁷⁰ valamint megjelent könyveivel együtt, mint a *Topofília*,³⁷¹ a *Tér és hely*³⁷² és *A félelem tájai*³⁷³ Tuan megalapozta hírnevét, és kívülállósága ellenére kulcsfigurája lett a kulturális földrajz újjászületésének.

Munkáiban felhasználta az egzisztencializmus és a fenomenológia gondolatait. Különösen a heideggeri – „világban való lét” és a „benne lakás” fogalmait. Szolgai alkalmazásuk helyett saját, intuitív megközelítést választott, mely inkább egzisztenciális, tapasztalati és holisztikus. Célja volt, hogy bensőséges kapcsolatot építsen ki az emberek és helyek, a kultúra, a földrajz és a természet viszonyaiban, melyet „geopietynek” hívott, egyfajta földi/földrajzi kegyességnek. Módszere és attitűdje fokozatosan értékelődött fel a környezetvédelmi mozgalmak erősödésével. Egyik utolsó tanulmányában, az *Eszképizmusban*³⁷⁴ tovább kutatta az emberi tudat természetét. Az egyén és a társadalom párhuzamba állításával, eredményeinek szélesebb társadalomtudományi diszciplínába ágyazásával összegezte érdeklődését létezés, a természet és a kultúra jelentése iránt. Továbbá kifejtette implicit és kissé indirekt kritikai ellenérzését a posztmodernnel kapcsolatban.³⁷⁵

Minden egyes szövege megvizsgálja a humanisztikus perspektíva tudományos ívét. A *Topofíliában* a hely kapcsolataira összpontosított, később a *Szegmentált világok és az egyénben*³⁷⁶ elmélyítette megfigyeléseit az emberi tudat és a térbeli struktúrák kapcsolatai irányába, míg a *Dominancia és a vonzalomban*,³⁷⁷ figyelmét az „esztétikai kizsákmányolás” és a természettel való helytelen bánásmód irányába fókuszálta. Egész tudományos munkássága egy következetes ívet járt be, elméleteit is arra vonatkozóan finomította, hogy mit jelent embernek lenni a világban, mi a „világban-benne-levés.” Hangsúlyozva, hogy az ember környezeti kapcsolatai nem csupán objektívek és anyagiak, de érzelmiek és erkölcsiek is egyben.³⁷⁸

Yi-Fu Tuan hatása furcsán paradox. Egyrészt, jelentős mennyiségű könyvet, cikkeket közölt, melyek a diszciplínán belül és kívül is széles körben terjedtek el. Másrészt a humángeográfia iránt a '70-es években jelentkező érdeklődés hullámától eltekintve Tuan alapvetően kívülálló maradt, aki sajátos útját járta a kulturális értékek és attitűdök, a környezet, a tér és a hely, valamint az én és a kozmosz érzelmi és lelki viszonyait vizsgálva. A kritikai és posztmodern diskurzusok elterjedésének köszönhetően a nyolcvanas évektől, a humanista

emotion, and concept.” In.: Tuan, Yi-Fu: *Who Am I? An Autobiography of Emotion, Mind and Spirit*, Madison, University of Wisconsin Press, 1999, 139 p.

369 Tuan, Yi-Fu: *Geography, phenomenology and the study of human nature*. *The Canadian Geographer* 15., 1971, pp. 181–192.

370 Tuan, Yi-Fu: *Humanist Geograph*, *Annals of the Association of American Geographers* 66/2., 1976, pp. 266–276.

371 Tuan, Yi-Fu. *Topophilia: A study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1974, 260 p.

372 Tuan, Yi-Fu: *Space&Place: The Perspective of Experience*, Minneapolis, Univ. of Minnesota Press, 1977, 235 p.

373 Tuan, Yi-Fu: *Landscape of Fear*, Oxford, Blackwell, 1979, 262 p.

374 Tuan, Yi-Fu: *Escapism*, Baltimore, John Hopkins Press, 1998, 264 p.

375 Rodaway, Paul: *Yi-Fu Tuan* In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*, Sage Publication, London, 2004, pp. 307.

376 Tuan, Yi-Fu: *Segmented Worlds&Self: A study of Group Life and Individual Consciousness*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1982, 222 p.

377 Tuan, Yi-Fu: *Dominance&Affection: The making of Pets*. New Haven, Yale University Press, 1984, 208 p.

378 Rodaway, Paul: *Yi-Fu Tuan*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 307.

perspektíva és Tuan álláspontja sok kritikát kapott, különösen egyedi írói hangjáért, továbbá az egyes kultúrákat túlzottan általánosnak tekintő, néha esszencialista jellege miatt, valamint politikai naivitásáért. A humanista megközelítést nagyrészt meghaladottnak bélyegezték, természetesen főként a kritikai társadalomelméletek képviselői. Ugyanakkor ezen eszmék, mint a feminizmus és a posztmodern stb. elhalványulása után is, Tuan szubjektív érzelmi és erkölcsi fontossága továbbra is érvényben maradt, különösen az egyes zöld mozgalmak eszméiben.³⁷⁹

„Tűnődtem Szókratész kijelentésén miszerint (...) „megvizsgálatlan életet nem érdemes élni” (...) ahogyan azt én csinálom, látszólag az „emberekről és környezetről”, mennyire rámutatott arra hogy miféle ember vagyok, hogy azon még én is csodálkoztam, vajon nem csak egy gátlástalanul hosszú önéletrajzot írtam? Apró jelöletlen lépések által, a vizsgálat önvizsgálattá vált. Megéri csinálni? Elvezet majd valakit a jó élethez? Vagy úgy lesz, ahogyan Saul Bellow hiszi, miszerint egy kívánságom egy halálom? Magam is ingadozom e két lehetőség között. Végül csak Szókratésszel tartok, már csak azért is, mert a meg nem vizsgált élet annyira hajlamos a kétségbeesésre, mint a megvizsgált; és ha a kétségbeesésben – esetenkénti kétségbeesés – az ember, én inkább nyitott szemmel szeretnék szembenézni vele, még akár látványyá is alakítom, minthogy vakon adjam fel, mintha a sors kíméletlen lenne.”³⁸⁰

2.2.4.3. Edward Relph helynélkülisége

Az 1970-es évek elején a geográfusok, mint Yi-Fu Tuan³⁸¹ vagy Anne Buttimer³⁸² egyre kevésbé elégedtek meg a *hely* vérszegény filozófiai és tapasztalati meghatározásával. Az ún. humanista geográfusok a helyre mint az emberi tapasztalat egyik legmeghatározóbb helyszínére tekintettek. Ezen megközelítések közül mindenképpen meghatározó volt Edward Relph *Hely és Helynélküliség* című könyve, amelynek komoly konceptuális és gyakorlati hatása van napjainkban is, a földrajzi diszciplínán kívül és belül egyaránt.

Az 1970-es évek elején Relph doktorandusz hallgató volt a Torontói Egyetemen, disszertációját a *Kanadai nemzeti identitás és a szimbolikus táj közötti kapcsolat a Kanadai Pajzson* címmel írta, elsősorban a természeti környezetre, különösen a tavakra és az erdőkre reflektálva. Dolgozata előrehaladtával ráérezte a hely precíz meghatározásának hiányára. A diszciplína egyik fogalmi pillérét, felületesnek és hiányosnak találta, különösen annak a mindennapi emberi életben játszott fontosságára való tekintettel. Relph korábbi kutatási

379 Rodaway, Paul: *Yi-Fu Tuan*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 309.

380 „I wonder about Socrates’... dictum ‘the unexamined life is not worth living’...my own type of work, ostensibly about ‘people and environment’, draws so much on the sort of person I am that I have wondered whether I have not written an unconscionably long autobiography. By tiny unmarked steps, examination turns into self-examination. It is worth doing? Will it lead one to the good life? Or will it, as Saul Bellow believes, make one wish one were dead? I oscillate between the two possibilities. In the end I come down on the side of Socrates, if only because the unexamined life is as prone to despair as the examined one; and if despair – occasional despair – is human, I would prefer to confront it with my eyes open, even convert it into spectacle, than submit to it blindly as though it were implacable fate.” In.: Tuan, Yi-Fu: *A Life of Learning*. Charles Homer Haskins Lecture for 1998, No paginaton.

381 Tuan, Yi-Fu: *Topophilia: A Study of Environmental Perceptions. Attitudes and Values*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1974.

382 Buttimer, Anne: *Grasping the Dynamism of Lifeworld*. *Annals of the Association of American Geographers*, 66, 1976, pp. 277–92.

tematikájának hangsúlya eltolódott a hely tágabb jellegének és jelentésének vizsgálata felé.³⁸³ 1976-ban adta ki, *Hely és helynélküliség*³⁸⁴ című könyvét ami a '73-as doktori dolgozatának átírata. Könyve elején kutatási módszerét „a hely fenomenológiájaként”,³⁸⁵ definiálta, ami megfogalmazása szerint az emberi tapasztalat értelmező tanulmánya, melynek célja, hogy megvizsgálja és tisztázza az emberi helyzeteket, eseményeket, jelentéseket, és tapasztalatokat, valamint azok ismereteit a mindennapi életben – jellemzően, észrevétlenül – a tudat szintje alatt. A fenomenológia módszerének erőssége, hogy arra kérdez rá ami egyértelmű, de nem megkérdozett, a nyilvánvaló felderítéséhez hátrébb lép a készen kapottól, annak attitűdjétől, feltételezéseitől, s Relph ezt kiválóan alkalmazhatónak találta a tudományos munka területén is.

Könyvében Relph, először kritikailag elemzte a helyet és annak jelentőségét, hogy minként alkotja az emberi élet és tapasztalat megkerülhetetlen dimenzióját. Ezt követően a tér fogalmát elemezte, illetve annak a helyhez történő viszonyát. Álláspontja szerint a tér nem üres semmi, konténer vagy izometrikus sík, ami csak tartja a helyeket. Kísérletet tett a tér tapasztalati megértésére. Elképzelése szerint számtalan típusú és intenzitású térbeli élmény létezhet. A térbeli tapasztalat módjait egyfelől ösztönösnek, testinek és közvetlennek azonosította –, ezek alapján meghatározta a gyakorlatias, a perceptuális és az egzisztenciális tér fogalmait. Másfelől, a térbeli tapasztalat módozatait agyi, ideális és fel nem foghatóként definiálta –, a tervezési tér, a kognitív tér, és az elvont tér fogalmaival.³⁸⁶

Relph hangsúlyozta, hogy a valóságban ezek a módok nem egymást kizáróak, hanem mind szerves részei az ember térbeli élményének, ahogyan az egyféle megélt, oszthatatlan egész. Példaként a kognitív térfelfogást említette, amelynek térképeken keresztüli értelmezése segíthet perceptuális tudásunknak, az viszont a térbeli találkozásainkat színesíti napról-napra, ahogy valós helyeken keresztül haladunk.³⁸⁷ Relph következtetése – bár a radikális gondolatnak számított a '70-es években – hogy a tér heterogén, amit a különböző megélt dimenziók táplálnak, ma sok tudós számára magától értetődőnek számít a térbeli vizsgálatokban (pl.: szent hely, gender tér, kommodifikáció tere stb.).³⁸⁸

Relph egyik kitűzött célja az volt a *Hely és helynélküliség*ben, hogy megőrizze fogalmi kapcsolatát a tér és a hely relációjában. Állítása szerint ezeket a fogalmakat korábban külön elemezték, vagy elkülönítve kezelték, valamint kevés információt közöltek arra vonatkozóan, hogy azok hogyan kapcsolódnak egzisztenciálisan és fogalmilag. A hely egyedi minősége annak hatalmában rejlett, hogy elrendelje és összpontosítsa az ember térbeli szándékait, térbeli tapasztalatokra és térbeli tevékenységekre vonatkozóan. Így Relph a teret és a helyet dialektikusan strukturálnak látta az emberi környezet tapasztalatában. Hiszen a tér megértése kapcsolódik ahhoz a helyhez, ahol élünk, ami viszont annak térbeli kontextusából származtatja jelentését. Relph kimerítő kutatásai a helyről abból a szilárd meggyőződéséből eredtek, hogy a helyek megértése hozzájárulhat a létező helyek fenntartásához és helyreállításához, valamint új helyek létrehozásához.³⁸⁹

383 Seamon, David & Sowers, Jacob: *Key Texts in Human Geography*. P. Hubbard, R. Kitchen, & G. Vallentine, (Eds.): London, Sage, 2008, pp. 43–51.

384 Relph, Edward: *Place and Placelessness*. London, Pion, 1976, 156 p.

385 Uo., 4–7.

386 Seamon, David & Sowers, Jacob: *Key Texts in Human Geography*. P. Hubbard, R. Kitchen, & G. Vallentine, (Eds.), London, Sage, 2008, pp. 44.

387 Uo., 44.

388 Uo., 44.

389 Relph, Edward: *Rational Landscapes and Humanistic Geography*. New York, Barnes and Noble, 1981. és Relph, Edward: *Modernity and the Reclamation of Place*. In D. Seamon, (Ed.): *Dwelling, Seeing, and Designing: Toward a Phenomenological Ecology*. Albany, NY, SUNY Press, 1993, pp. 25–40.

Mélységében elemezve, Relph az emberi *hely identitására* fókuszált. A hely identitása által, utalt annak „*tartós azonosságára és egységességére, amely lehetővé teszi, hogy a [hely] megkülönböztethető legyen a többitől*”.³⁹⁰ Relph szerint a tartós identitásnak három komponense van: a hely *fizikai környezete, elhelyezkedése; annak tevékenységei, helyzetei és eseményei;* valamint az egyéni és a csoportos *jelentések, melyeket az emberek tapasztalatai és szándékai teremtettek a hely tekintetében.* Ugyanakkor a helyek ekképpen történő azonosítása véleménye szerint sem elég sarkalatos, egzisztenciális e megadott hármason, mert a legtöbb hely lényegében „*a világról alkotott közvetlen tapasztalataink jelentős központja.*”³⁹¹

Így ahhoz, hogy a helyeket megértsük, szükségünk van egy olyan nyelvre, amelyen keresztül azonosítani tudjuk a meghatározott helyen lévő tapasztalataink jelentését és szándékát annak intenzitása tekintetében. Relph számára, ennek a megélt intenzitásnak a kulcspontra a hely identitása volt, amelyet ő a *bennelevés (insideness)* fogalmával határozott meg. A kötődés, a részvétel és az érintettség mértékével, ami egy adott helyen egy személy vagy csoport számára lehetséges.³⁹²

Koncepciójában feltárta a (lakott) hely struktúrájának lényegét, ahogy az az emberi életben megjelenik. Az érzetet, hogy valaki benne van a helyben, olyan jelentésekkel társította mint, hogy inkább itt van mint ott, inkább biztonságban van mint veszélyeztetve, inkább nyugalomban van, mint stresszben. Relph a *bennelevésben* egy személy, vagyis az adott helyhez történő identitás érzetét értette, annak intenzitását.

Más oldalról, egy személy elválasztódhat vagy elidegenedhet a helytől, ezt a módját a hely tapasztalatának *outsidenessnek*, azaz *kívüllevésnek* hívta. Ebben az esetben az emberek valamiféle megélt elkülönülést éreznek maguk és a világ között – mint például a honvágy érzése esetén. Következtetése, hogy a benne- és a kívüllevés alapvető dialektikát képez az emberi életben, azok különböző kombinációi és intenzitásuk révén. A különféle helyek különböző identitásokkal bírnak, a különféle egyének és csoportok számára, az emberi tapasztalat különféle minőségét alkalmazzák az érzéseknek, a hangulatoknak és a cselekvéseknek. A hely tapasztalatának legerősebb érzését Relph egzisztenciális bennelevésnek hívta – ami egy mély, öntudatlan belemerülés az adott helybe, szituációba. Ezt a tapasztalatot a legtöbb ember az otthon, vagy a saját közösségében, régióban levés érzetével azonosíthatja. Ennek ellenkezője – amit egzisztenciális kívülállásnak címkézett – az idegenszerűség s az elidegenedés, mint ahogyan azt az újonnan érkezők érzik gyakran. Vagy akik elkerültek születési helyükről, s visszatérve idegennek érzik magukat saját szülőhelyükön, ua. a hely már többé nem az, amit korábban ismertek. Relph *bennelevés (insideness)* és *kívüllevés (outsideness)* fogalmainak bevezetése talán a legeredetibb gondolatai voltak könyvében.

Továbbmenve a fenomenológiából és az egzisztencialista filozófiából kölcsönzött terminológiával, Relph a helyek *autentikus* és *inautentikus* tapasztalhatóságát elemezte. A hely autentikus érzete a „*Közvetlen és tényleges tapasztalata a helyek identitásának teljes komplexumukon – amely nem közvetített és torzult egy sor meglehetősen önkényes szociális és intellektuális divat*

390 “persistent sameness and unity which allows that [place] to be differentiated from others” In.: Relph, Edward: *Place and Placelessness*. London, Pion, 1976, pp. 45.

391 “significant centres of our immediate experiences of the world.” In.: Uo., 141.

392 Seamon, David & Sowers, Jacob: *Key Texts in Human Geography*. P. Hubbard, R. Kitchen, & G. Vallentine, (Eds.), London, Sage, 2008, pp. 48.

által, hogy milyenek kellene lennie a tapasztalatnak, és nem követ sztereotip konvenciókat.”³⁹³

Egyének és csoportok akár öntudatlanul vagy tudatosan is érzetét kelthetik a helynek. Relph azt állítja, hogy a modern korban az autentikus hely szellemét (hely érzetét) fokozatosan háttérbe szorította egy kevésbé autentikus hozzáállás, amit ő helynélküliségnek (*placelessness*)³⁹⁴ hívott: „a jellegzetes helyek alkalmi felszámolása és a standardizált tájak létrehozása, ami a hely jelentősége iránti érzéketlenségből ered.”³⁹⁵

Relph azt sugallja, hogy a helynélküliség általában a giccsből származik – a tömegtermékek és technikák kritikátlan elfogadásából –, egyedüli tekintettel a hatékonyságra, mint önmagáért való célra. Ezen két erő együttes hatása, olyan folyamatok során nyilvánvaló, mint a tömegkommunikáció, tömegkultúra és a központi hatalom, amely „aláassa mind az egyének és kultúrák helyeit, a világ különböző és jelentős helyeit anonim terekre és behelyettesíthető környezetre cseréli.”³⁹⁶

Relph könyvének megjelenése óta rengeteg tanulmány és gondolkodó a konceptuális perspektíva széles köréből – pozitivistáktól a neomarxistákon át a posztstrukturalistákig stb. – foglalkozott a helyek természetével, azok különböző megértési módjain keresztül. Művének legjellemzőbb kritikája, miszerint az esszencialista, nincs kapcsolatban a valódi (és a mai) helyekkel, és egyszerű dualizmusban konstruált, mely így redukálja és korlátozza befogadását.³⁹⁷

Összességében azonban Relph helyfenomenológiája továbbmutatott fogalmi és módszertani meghatározásában az általános és a speciális, az alapvető és az adott, a fogalmi és a megélt közötti kölcsönösségen. Új perspektívát és fogalmi kulcsokat adott a hely meghatározásához és megértésének módszeréhez a térbeli gondolkodásban.

2.2.4.4. Marc Augé nemhelyei

Marc Augé azonos című esszéje és könyve, a *Nem-helyek, Bevezetés szürmodernitás antropológiájába*,³⁹⁸ illetve az abban megalkotott kifejezés, *nem-hely(ek)*, széles körben terjedt el elsősorban a kultúratudományok fogalomkészletében. A mulandóság olyan helyeire utalva ezzel, melyek nem rendelkeznek elég jelentőséggel, hogy „helyeknek” tekintsük azokat. Példának az autópályákat, a szállodai szobákat, a repülőterek vagy a szupermarketek tereit hozhatnánk fel.

393 “a direct and genuine experience of the entire complex of the identity of places—not mediated and distorted through a series of quite arbitrary social and intellectual fashions about how that experience should be, nor following stereotyped conventions” In.: Relph, Edward: *Place and Placelessness*. London, Pion, 1976, pp. 64.

394 Vö.: Augé: *Non lieux* (nemhelyek).

395 “the casual eradication of distinctive places and the making of standardized landscapes that results from an insensitivity to the significance of place.” In.: Relph, Edward: *Place and Placelessness*. London, Pion, 1976, Preface.

396 “undermining of place for both individuals and cultures, and the casual replacement of the diverse and significant places of the world with anonymous spaces and exchangeable environments.” In.: Uo., 143.

397 Seamon, David & Sowers, Jacob: *Key Texts in Human Geography*. P. Hubbard, R. Kitchen, & G. Vallentine, (Eds.), London, Sage, 2008, pp. 49.

398 Augé, Marc: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Elmegegyakorlat Műcsarnok-könyvek 11., (Ford.: Fábér Ágoston), Műcsarnok, Bp., 2012, 72 p. (Marc Augé: *Non-Lieux. Introduction a une anthropologie de la surmodernité*, Éditions du Seuil, 1992)

Tudománytörténeti szempontból Augé karrierje három részre osztható, amely változások földrajzi fókuszában és elméleti fejlődésében is tetten érhetőek. Pályájának korai szakaszában elsősorban afrikai törzsekkel foglalkozott, majd európai és később globális kutatások következtek. Ezek az egymást követő szakaszok elsősorban nem az érdeklődés vagy a hangsúly szélesedését reprezentálják, hanem inkább az elméleti apparátus fejlődését, melynek hatására egyre nagyobb meggyőződéssel állítja, hogy a lokálist önmagában már nem lehet értelmezni, kivéve akkor, ha a bonyolult globális egész részeként tekintünk rá.

Augé karrierje egy sor hosszabb nyugat-afrikai kutatással kezdődött, ahol az Alladian népeket vizsgálta, Abidjantól nyugatra, Elefántcsontpartban, melyet e korból származó legjelentősebb művében, *Az Alladian parti népek: Alladian falvak szervezése és fejlődése*³⁹⁹ címűben foglalt össze, melyet több folytatás követett.⁴⁰⁰ Megalkotta az *ideo-logikus* kifejezést, hogy a kutatás tárgyát leírja, amit a társadalom reprezentációjának belső logikájaként definiált, hiszen azt a társadalom hozza létre magának magáról.

Pályájának második vagy európai szakasza három, egymással összefüggő könyvből áll: *Mozgás a Luxemburg-kertben; A metró etnológiája*, valamint *Az otthonok és paloták*.⁴⁰¹ Ezekben négy fő szempont érvényesül, melyek szerint elemzte Párizs kortárs társadalmát. A magány intenzitásának paradox növekedését a kommunikációs technológiák elterjedésével, azzal a furcsa felismeréssel, hogy a másik is egy „én.” A *nemhellyel* mint olyan ambivalens térrel foglalkozott, amely nem hordozza a helyek megszokott attribútumait, amelyek többek között nem ösztönözik az odatartozás érzetét, valamint az emlékek és a memória feledésbe merülésével és aberrációjá idézik elő. Ebben az időszakban hangsúlyozta az antropológusi munkában saját tapasztalatának fontosságát, különösen a nyelv és a tapasztalat közötti különbségből adódóan. Az utolsó vagy globális korszakában négy könyvet írt⁴⁰² melyek közül a *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába* messze a legismertebb. De a többivel együtt ezen művek is a korábbi gyakorlati munkáiból, antropológiai terepmunkája során tett megfigyelésekből létrehozott hosszabb elmélkedések eredményei, ún. „*etno-regények*”.

Augé szerint az idő és a tér is túlburjánzik, túlrad a korábbi kereteken, kiegészülve a mértéktelenség harmadik dimenziójával az egyénnel (egó). A realizmus és a szürrealizmus példájából kiindulva megfogalmazza a modernitás – szürmodernitás fogalompárját, ami a modernitás utáni kort jelöli. Állítása szerint a *Nem-helyek* egyre jobban uralják világunkat, nem rendelkeznek személyességgel, indentitással, s így képtelenek vagyunk kötődni (ilyenek a repülőterek, szupermarketek és a plázák stb.). A nem helyeket a személytelen, uniformizált információk, utasítások, eljárások (hirdetések, útlevél és jegy ellenőrzések) jellemzik, ahol az univerzális protokollok azzal a megnyugtató érzéssel töltenek el minket, hogy a dolgok maguktól történnek.⁴⁰³

399 Augé, Marc: *Le Rivage alladian: Organisation et évolution des villages alladian*. 1969.

400 Augé, Marc: *Théorie des pouvoirs et Idéologie: Études de cas en Côte d'Ivoire*. 1975.

401 *La Traversée du Luxembourg*, 1985; *Un Ethnologue dans le Métro*. 1986; *Domaines et Châteaux*. 1989.

402 Augé, Marc: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Elmegegyszerűlt Műcsarnok-könyvek 11., (Ford.: Fáber Ágoston), Műcsarnok, Bp., 2012, 72 p. (Marc Augé: *Non-Lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité*. Éditions du Seuil, 1992); *Le Sens des autres: Actualité de l'anthropologie*. 1994; *Pour une anthropologie des mondes contemporains*. 1994; *La Guerre des rêves: exercices d'ethno-fiction*. 1997.

403 Uo., 72 p.

A nem-hely és a helynélküliség fogalmai között könnyen találunk hasonlóságot akár egyezést, azonban Augé meghatározásának plasztikussága elmarad Relph *placelessness*jétől, attól nem állít többet, vagy mást, míg az tágabb környezetbe ágyazott. Esztétikai értelemben többek között nem hangsúlyozza az absztrakt uniformizált *nem-helyek* giccs jellegét. Azonban – ellentétben Relph munkájával –, elsősorban a bölcsész tudományok kutatói számára, meghatározó jelentőségű és ismertségű írássá vált, így jelentősen járult hozzá a globális terek és helyek gazdagabb ábrázolásához.

2.2.4.5. Denis Cosgrove és a földrajzi táj

„a környezetét szemlélő ember által egységes egészként érzékelt és értelmezett látvány, (...) a szemlélő által definiált gondolati képződmény. A szemlélő saját maga hozza létre a tájat (...) Gondolatban ugyanazt cselekszi, mint amit a tájképfestő tesz a vásznon.”

Drexler Dóra⁴⁰⁴

A tudományos karrierje több mint három évtizede során Denis Cosgrove-nál talán egyetlen más angolszász földrajztudós sem tett többet, hogy a „táj” újra/továbbra is központi helyet foglaljon el a diszciplináris térképen. A táj ideájáról az 1980-as években kezdett publikálni, ami mélyrehatóan alakította át a táj vizsgálatát a társadalomföldrajzban, elméletileg és empirikusan is megalapozott könyvek és cikkek sorozata révén.⁴⁰⁵ Az 1990-es években Cosgrove figyelme tovább mozdult a „térképezés” és a reprezentáció tágabb köre felé, de továbbra is kiemelt figyelmet fordított az empirikus – és különösen a történelmi – részletekre, miközben folytatta együttműködési törekvését olyan elméletekkel, elméleti tudományágakkal, mint a kulturális tanulmányok, a tájépítészet, a térképészettörténet és a képzőművészet. Cosgrove írásainak jelentős hatása volt a kortárs földrajzi gondolkodásra és vizsgálódásra annak ellenére, hogy legtöbb munkájának témája a reneszánsz és a felvilágosodás Európájának történelmi földrajza volt.⁴⁰⁶

Cosgrove igyekezett egy tágabb humántudományi hagyományban elhelyezni a földrajzot, ahol a kontextusnak meghatározó szerep jut.⁴⁰⁷ Az amerikai Alexander von Humboldt Földrajz professzori ösztöndíja alatt is (UCLA, 1999) a földrajz, a humán tudományok és a művészetek közötti közvetítőként aposztrofálta magát, mint a kulturális és a történelmi földrajz képviselője, aki párbeszédet folytatott a posztmodernnel és a posztstrukturista gondolkodással, aki többek között hathatósan kutatta a tudás és a hatalom imbrikációját.⁴⁰⁸ Ez a felvetés ugyanakkor egyáltalán nem új keletű, Alexander von Humboldt szerint a képzőművészet, a költészet és a természettudomány között „ősi szövetség” áll fenn. Az előbbiek ugyanis a teljességre

404 Drexler Dóra: *A tájképről – másképp. Javaslatok az integrált tájpolitika megvalósítására*. Falu Város Régió 3., 2006, pp. 37.

405 Cosgrove, Denis: *Social Formation and Symbolic Landscape*. London, Croom Helm, Madison, Wisconsin University Press, 1984/1998.

406 Lilley, Keith: *Denis Cosgrove*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 84.

407 Cosgrove, Denis: *Geography is everywhere: culture and symbolism in human landscapes*. In Gregory, D. and Walford, R. (Eds.) *Horizons in Human Geography*. London, Macmillan, 1989.

408 Lilley, Keith: *Denis Cosgrove*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004. pp. 84.

törekvő megismerés legfőbb ösztönzői: „A természet mindenütt, a Föld minden kis részletében a teljességet tükrözi vissza.”, illetve „A táj egy meghatározott vidék valamennyi tulajdonságát magában foglaló jellegét »Totalcharaktert« képviseli.” Következésképpen a táj esztétikai kategóriából a tudományos megismerés tárgyává válhat.⁴⁰⁹ De kortársai munkásságához viszonyítva is, Cosgrove írásai olyan geográfusokhoz köthetők – többek között –, mint Carl Sauer, JB Jackson és Yi-Fu Tuan.

Cosgrove legfontosabb állítása az, hogy a tér és a hely földrajzi koncepciója a táj motívumán keresztül vehet részt az intellektuális párbeszédben. Az angolszász történeti geográfusok általában a táj térképekből, dokumentumokból és terepmunkából történő újrakonstruálásával foglalkoztak, de 80-as években egy új és radikális módja jelent meg a táj láttatásának. Cosgrove első könyvében, a *Társadalmi formáció és szimbolikus tájban* felvázolt megközelítésével felismerte, hogy a „táj nem csupán a világ amit látunk, hanem egy konstrukció, a világ kompozíciója”, röviden „egy ideológiai koncepció”.⁴¹⁰ Azaz a táj egyféle „látásmód”, melyben „az európaiak magukról és kapcsolataikról reprezentálták maguk és mások számára a világot.”⁴¹¹

„elődleges szándék (...) hogy elősegítsük a táj-tanulmányokat, különösen a geográfiában, olyan új speciális irányok felé, amelyek megtalálják a táj-értelmezések helyét a kritikus historiográfián belül, hogy elméletbe foglalják a táj eszméjét egy szélesebb marxista társadalmi és kulturális megértésben, és hogy kitágítsák a táj eszközkészleteit a látottakon túlra (...) a tervezés és az ízlés fennálló szűk fókuszára.”⁴¹²

A könyv középpontjában Cosgrovenak az olasz reneszánsz iránti érdeklődése állt. Itt találta meg a gyökereit a nyugati táj eszméjének, azaz a táj reprezentációinak és elképzelések új módjaival foglalkozott, hogy hogyan lássuk a földet. Cosgrove tája, mint „a látás módjának” eszméje, egyre befolyásosabbá vált a földrajzi és interdiszciplináris diskurzusban. A *Kilátás, perspektíva és a táj eszméjének fejlődése*⁴¹³ és a *Tájkép Ikonográfiája* című cikkgyűjteményében (Cosgrove és Daniels szerk.)⁴¹⁴ megerősítette a *Társadalmi formáció* üzenetét: „a táj az a 'látásmód' volt, ami burzsoá, individualista hatalomgyakorláshoz kapcsolódott.” Egyidejűleg hangsúlyozta, hogy alapvetően a reneszánsz humanizmussal és a térképezés, a vetületkészítés,

409 Probáld Ferenc: *A megismerés útjai: művészet és tudomány szerepe a földrajzi tájfogalom történetében.* Ponticulus Hungaricus. XV. évfolyam 9. szám, 2011. szeptember.

<http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/probald-taj.html> (2012. május)

410 „Landscape is not merely the world we see, it is a construction, a composition of the world”; in short, “an ideological concept.” In.: Cosgrove, Denis: *Social Formation and Symbolic Landscape.* London, Croom Helm, Madison, Wisconsin University Press, 1984/1998, pp. 13, 15.

411 „Landscape is a way of seeing” – a means by which „Europeans have represented to themselves and to others the world about them and their relationships with it.” In.: Uo., pp. 1.

412 „prime intention... to press landscape studies, especially in Geography, towards what seemed to be specific new directions: to locate landscape interpretation within a critical historiography, to theorize the idea of landscape within a broadly Marxian understanding of culture and society, and thus to extend the treatment of landscape beyond what seemed ... a prevailing narrow focus on design and taste.” In.: Cosgrove, Denis: *Social Formation and Symbolic Landscape.* London, Croom Helm, Madison, Wisconsin University Press, 1998. xiii.

413 Cosgrove, Denis: *Prospect perspective and the evolution of the landscape idea.* Transactions of the Institute of British Geographers 10., 1985, pp. 45–62.

414 Cosgrove, Denis and Daniels, Stephen (Eds.): *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments.* Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 319 p.

a földmérés és a kozmológia terén lezajlott tudományos haladással állt kapcsolatban. A táj mint „látásmód” így „a világ kompozíciója és szerkezete”, amit „ki lehetett sajátítani egy önálló, individuális néző által, akinek a tér összetételén keresztül és a geometria bizonyossága szerint a rend és a kontroll illúzióját ígérte.”⁴¹⁵ A táj tulajdon volt, tulajdonosuk által szemlélte; rögzítve és kontrollálva a földet a reprezentációin – a térképeken vagy tájképeken – keresztül, alakítva azt valóságban a tervezést és az építészetet használva. A táj tehát egyáltalán nem semleges és tehetetlen, társadalmi és kulturális jelentéssel és szimbolikával bír – egyféle „ikonográfia”. Cosgrove „tájikonográfiája” legmaradandóbb és legünnepeltebb aspektusa munkásságának.⁴¹⁶ A *Táj ikonográfiájának* szerkesztői bevezetőjében Cosgrove és Daniels a tájra mint kulturális képre, a reprezentáció egy festői módjára tekintett, ami strukturálja és szimbolizálja környezetünket.⁴¹⁷ A materiális táj megértéséhez annak képes és verbális reprezentációinak megértése és használata szükséges, de fontos azt is felismerni, hogy az ilyen képek egyben alkotói is magának a „tájnak”, azaz „alkotó képei voltak jelentéseinek vagy értelmezéseinek.”⁴¹⁸ Elképzelése pontosítása érdekében az ikonográfia eszméjét tökéletesítette, amely „igyekezett felismerni a műalkotásban rejtőző értelmet, beállítva azt annak a történelmi kontextusába és elemezve az eszméket, melyeket érintett ábrázolásuk során.”⁴¹⁹ Ez a megközelítés sokat köszönhet Ernst Cassirer és Erwin Panofsky művészettörténészek ikonográfiai munkáinak. A *Táj ikonográfiájának* jelentősége, hogy új távlatokat nyitott a táj megértéséhez – mind az „elképzelt” térképek, az irodalom és a művészetek tájai, mind a „materiális” tájkép esetében.

Cosgrovenak kulcsfontosságú szerepe volt a földrajzi gondolkodásban azáltal, hogy egyedi módon vetett számot a táj megismerésének és megértésének lehetőségeivel. A tér és hely irányából a tájhoz való megközelítése felnyitott tágabb fogalmi kérdéseket, különösen a szubjektivitás, a reprezentáció és a hatalom terén. Ezen fogalmak Cosgrove korábbi munkáiban is jelen voltak, de a 80-as és 90-es évek „új” kulturális földrajzi szövegei még közelebb hozták a kritikus társadalmi és kulturális elméletekhez, ahol többek között „a földrajzi reprezentáció krízisét” fejtette ki, hangsúlyozva, hogy „a reprezentáció valódi struktúrái a morális és politikai diskurzusban vesznek részt.”⁴²⁰ Ebben a geográfusok uralkodó, különös látásmódját elemezte a világról, amely megállapítása szerint alapvetően hímnemű, polgári és néha imperialista szemléletű.⁴²¹

415 “As a way of seeing” landscape is thus “may be appropriated by a detached, individual spectator to whom an illusion of order and control is offered through the composition of space according to the certainties of geometry.” In.: Cosgrove, Denis: *Prospect perspective and the evolution of the landscape idea*, Transactions of the Institute of British Geographers 10., 1985, pp. 55.

416 Lilley, Keith: *Denis Cosgrove*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 85–86.

417 Cosgrove, Denis and Daniels, Stephen (Eds.): *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988, pp. 1.

418 “constituent images of its meaning or meanings.” In.: Cosgrove, Denis and Daniels, Stephen (Eds.): *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988, pp. 1.

419 “sought to probe meaning in a work of art by setting it in its historical context and ... analyse the ideas implicated in its imagery.” In.: Cosgrove, Denis and Daniels, Stephen (Eds.): *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988, pp. 1.

420 “the very structures of representation are implicated in moral and political discourse.” Cosgrove, Denis and Domosh, M.: *Author and authority: writing the new cultural geography*. In J. Duncan and D. Ley (Eds.): *Place/Culture/Representation*. London, Routledge, 1993, pp. 30.

421 Vö.: Said.

Életművének utolsó szakaszában Cosgrove a reprezentáció kérdéseire összpontosított, különösen a térképezésre.⁴²² A *Térképezés* című kötete szerkesztői bevezetőjében tárgyalta „a kulturális elkötelezettség komplex gyarapodását a világgal, amit megtart és körülvesz a térkép szerzősége”, egyben megkérdőjelezte, hogy térképet „lehet-e úgy tekinteni, mint egy zsanért, amely körül a jelentés teljes rendszere forog körbe.”⁴²³

Anyolcvanas évek végétől a kritikai társadalomtudományok és a kritikai társadalomföldrajz határainak megfogalmazódásának hatására egyre többen⁴²⁴ és egyre tudatosabban foglalkoztak a földrajz történelmével és annak esetlegesen pejoratív szerepével a világ bemutatásában és alakításában.⁴²⁵ Cosgrove tájéskézése, mint egyfajta „látásmód” és egyben egy ideológiai ábrázolásmód (reprezentáció módja) fontos referenciapontokat jelölt ki az „új” kulturális földrajzban.⁴²⁶ Ennek hatására, bár Cosgroveot az új kulturális földrajz az egyik legfontosabb gyakorlójaként azonosították, nem minden érintett értett egyet annak meghatározásaival, különösen elvont elméleti dominanciájával. Kritikusai szerint az új kulturális földrajz pusztán a szöveg, a kép és a metaforikus kapcsolata, a táj továbbra is alapvetően instabil és csúszós fogalom.⁴²⁷

Cosgrove megközelítése a tájhoz nem csak önmagában eredeti és újszerű, de jelenetős lépés e fogalom rehabilitációjában is. Továbbá hatásosan befolyásolta a társadalomtudósok megközelítését a térhez és a helyhez általában, s katalizátora a diszciplináris változásoknak a kulturális és történelmi földrajzban.

422 Cosgrove, Denis: *Mapping meanings*. In.: Cosgrove, Denis (Ed.) *Mappings*. London, Reaktion, 1999, pp. 1–23.

423 “complex accretion of cultural engagements with the world that surround and underpin the authoring of a map” (...) “may be regarded as a hinge around which pivot whole systems of meaning.” In.: Cosgrove, Denis: *Mappings*. London, Reaktion, 1999, pp. 9. Vö.: Brian Harley: *Térkép dekonstrukciója*.

424 Lásd.: Livingstone, 1992, Driver, 2001., Peter Jakson, 1989, Susan Smith, 1989 munkái a fajok és a rasszizmus leírásáról, James és Nancy Duncan, 1990 elemzése a tájról, mint szövegről, és Derek Gregory elemzését a földrajzi ismeretek eredményeit illetően, Gregory, 1994.

425 Vö.: Kolonializmus.

426 Lilley, Keith: *Denis Cosgrove*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 86–88.

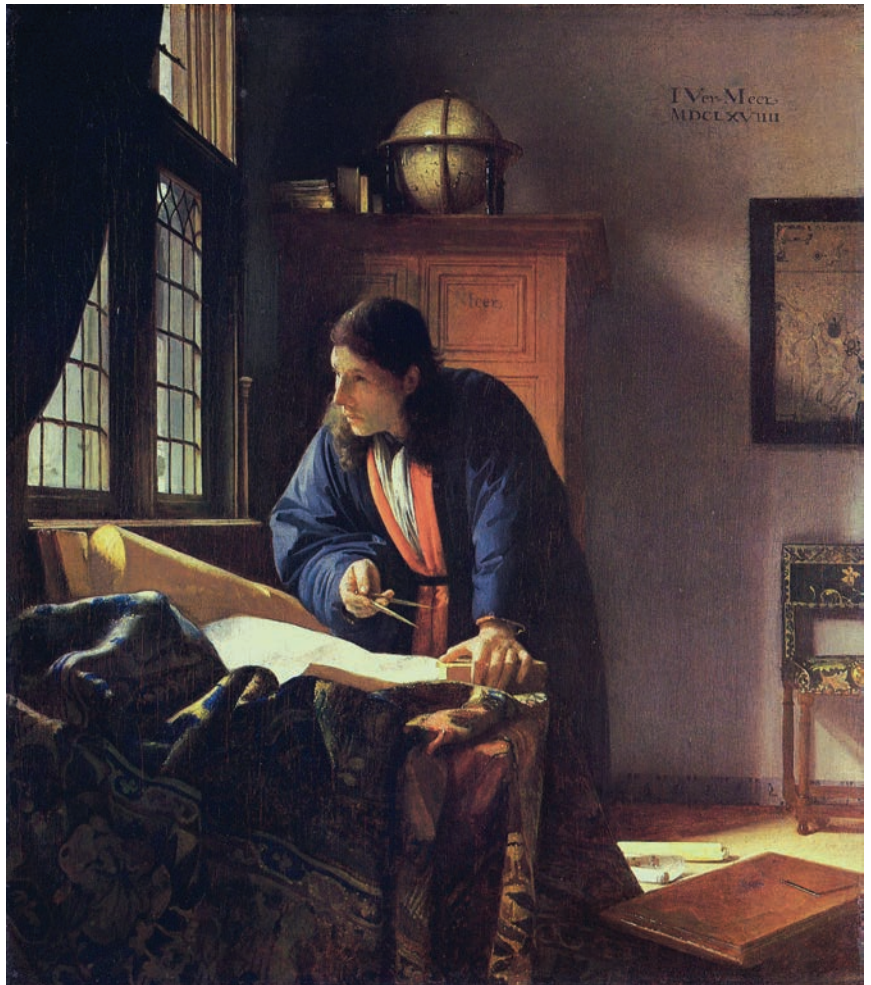
427 Lásd.: a fejezet bevezetőjét, vgy többek között: Muir, D: *Approach to Landscape*. Basingstoke, Macmillan, 1999.

3. A térbeli fordulat

3.1. Diszciplináris meghatározás

„Minden társadalomtudományban helyet kell adni az emberiség egyre erőteljesebb földrajzi koncepciójának.”⁴²⁸

Fernand Braudel, 1969

3. ábra: Johannes Vermeer: Geográfus, olaj, vászon, 52×45.5 cm, 1668–1669.

Az elmúlt két évtizedben a humán- és társadalomtudományok teljes spektrumában, tanúi lehettünk egy jelentősebb elmozdulásnak a strukturális magyarázatoktól és a nagy narratíváktól – melyek jellemzően uralták a huszadik századi tudományt – az általános elméletek és módszeres tanulmányok hangsúlyától, egy kulturálisan és földrajzilag árnyalt kutatás felé. Érzékenyen a specifikusság és az eltérések, a különbségek irányába, az esemény és a lokális/helyi kontingenciája felé, változóan nevezve azt a társadalomtudományok „térbeli vagy „kulturális fordulatának”. A földrajz, amely visszatérő identitásválságtól szenvedett a tudományosság korában, mint alapvető hivatkozási pont tört előre ebben a diszciplináris konvergenciában.⁴²⁹

428 Braudel, Fernand: *Ecrits sur l'Histoire*. Flammarion, 1969, 314 p.

429 Cosgrove, Denis: *Landscape and Landschaft. Lecture delivered at the "Spatial Turn in History" Symposium*. (German Historical Institute, February 19, 2004), GHI Bulletin No. 35 (FALL 2004), pp. 57-58.

„A földrajz (...) különböző időkben és helyeken, különböző embereknek, különböző dolgokat jelentett.”⁴³⁰

David Livingstone

Jacques Lény a kritikai geográfia jeles képviselője, a földrajzi/térbeli fordulat létrejöttét és annak térbeli expanzióját többszöri, egymást követő fordulatban látta. Ennek az első eleme a tudományágakon belül végbement paradigmaváltás, melynek eredménye a *tudományos pluralitás*. A földrajz speciális volta – *természeti és társadalmi, egzakt és elbeszélő* jellege – miatt igencsak érthető, hogy felmerült annak az igénye, hogy szerteágazó új szemléletű megközelítéseit egy ilyen paradigma egybefonja. A második tényező a tér kérdésének előtérbe kerülése az alapvetően nem térszempontú tudományágokban, míg az ebből következő harmadik a földrajz eredményei és szemléletmódja felé fordulás.⁴³¹

A köznapi párbeszédben a tér és a hely szinonimájaként gyakran említik a régiót, területet és a tájat. A geográfusok számára azonban ezek az ikerfogalmak biztosították az építőköveit a földrajz szellemi (és diszciplináris) vállalkozásának, amely több évszázados múltra nyúlik vissza.⁴³² Mégis, mint Livingstone sejteti, a tér, a hely és a táj teoretikus specifikációja továbbra is vita kérdése maradt, s sokáig igen messze volt a „földrajzi képzelet” újonnan kialakult útjaitól. Köznapi használatban a teret az euklideszi geometria (x, y és z dimenziója) írja le; ezen keresztül érthetőek meg a kutatások analitikai céljaink, vizsgálódásaink eléréséhez „a statikusság abszolút konténerre, a mozgó tárgyak és a viselkedés dinamikus áramlásán keresztül”.⁴³³ A tér karteziánus és abszolút maradt a modernitás elméleti diskurzusaiban. A teret és az időt, objektív jelenségként kezelték, annak tartalmától független létezőként. Ebben az értelemben a térre mint egy konténerre tekintettek, amely hatással volt a benne lévő tárgyra, de azok nem hatottak rá vissza. A tér ezen módon jól korrelált a modern Európában kialakuló nemzetállamok területi követelményeivel, mint ahogy az állami bürokrácia, az ipari termelés és a modern városi társadalmi élet kategorikus, adminisztratív és szervezeti struktúrájával. Az abszolút térben való hitben alapvető volt a bizalom, a lineáris perspektíva képi igényeinek is tökéletesen megfelelt. Tisztán képviselte az anyagi teret, a tudományos pontosságában és objektivitásában, mind a topográfiai és a tematikus térképeken. Az abszolút vagy „empirikus-fizikai” koncepció szerint a teret fel lehet fogni az emberi léten kívül; az nem feltétlenül aktív szereplője a társadalmi élet alakításának – mintegy háttérnek tekinthető –, amellyel szemben pl. az emberi viselkedés hasznavehetetlen.⁴³⁴

430 “Geography (...) has meant different things to different people at different times and in different places.” (Livingstone, David: *The Geographical Tradition*, Oxford, Blackwell, 1992, pp. 7.) In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 3.

431 Gelléri Gábor: *A földrajzosok már a spájzban vannak. Földrajzi fordulat?* Jacques Lény: *Le tournant géographique. Penser l'espace pour lire le monde. (A földrajzi fordulat. Térben gondolkodás a világ olvasására.* Berlin, Paris, 1999, 400 p.), TÉT XVI. évf., 2002/3, pp. 193.

432 Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 3.

433 “an absolute container of static, though movable, objects and dynamic flows of behaviour” (Gleeson, Brendan.: *A Geography For Disabled People?* Transactions Of The Institute Of British Geographers, 21., 1996, pp. 390. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 4.

434 Torsten Hägerstrand idő-tér modellezésben van kifejtve komplexebben, (Lásd.: *Időföldrajz de pl.: Torsten Hägerstrand: Lund studies in geography: The propagation of innovation waves.* 1952., a világon elsőként átfogó modellszintű magyarázatot adott az intézményi innovációs központokból történő áramlásokra és azok

Ennek hatására fokozatos szemléletbeli változás állt be. A teret egyre inkább úgy tekintették, mint hiányzó önálló létezőt; ami más folyamatok és jelenségek függvényében jön létre. Így minden tér függ a konkrét tárgyaktól és folyamatoktól, amelyeken keresztül az felépített és reprezentált. A tér kérdései inkább episztemológiaivá váltak, mint ontológiaivá.⁴³⁵

A „piazza” (közterület) olasz szót például a legjobban, mint egy sor társadalmi konvenció, vágy és emlék, a politikai gyakorlat és speciális előadások terméke lehet megérteni, melynek építészeti megvalósítása a városi formában másodlagos. Ezeknek a folyamatoknak és gyakorlatoknak inkább a terméke, mint azok konténera. A fogalmi, módszertani és reprezentációs következmények hatása a földrajzi tudományra nyilvánvalóan óriási volt. Elősegítette a korábban önálló, referenciálisan zártabb diszciplína szellemi érintkezését az egyéb természet-, társadalom és humántudományokkal.

„A földrajzi képzelet túlságosan elterjedt és meghatározó a szellemi életben, hogy kizárólag a geográfusok számára hagyjuk meg.”⁴³⁶

David Harvey

Az angol teoretikus, Harvey idézete mutatja diszciplináris (geográfusi) elfogultságát, egyben jelzi, hogy az utóbbi három évtized szemléletében a térbeli képzelet, azaz a földrajzi gondolkodás dinamikusan fejlődő, interdiszciplináris nézőponttá vált elsősorban a társadalom- és kultúratudományok terén. A térbeli tudományos szemlélet emelkedése ugyanakkor több diszciplínán ívelt át. A tér és a hely fogalmi a kritikai gondolkodás központjába kerültek, így a földrajzi gondolkodás által elősegítve a transzdiszciplináris vizsgálatokat, s egy gazdagabb kontextusba helyezve a társadalmi kapcsolatok és a kultúra folyamatainak megértését. Az biztos, hogy a különböző diszciplínák a saját szabályaikhoz igazították a földrajzi szemléletet, így sajátos feltételezésekben, paradigmákban, alkalmazásokban és példákban mutatkozott meg a térbeliség jelentése. A térbeli fordulat legdominánsabban a társadalomtudományok és a bölcsészettudományok körében bontakozott ki. Ennek szemlélete, és maga a tér kutatása is, ablakként szolgálhat a különböző tudományágak számára, hogy megvilágítson, inspiráljon és újradefiniáljon határterületeket.⁴³⁷ A jelentős módszertani megújulás hatására a teret vizsgálati tárgyának tekintő, a térszemléletet expanzióját nyújtó diszciplínák, így a geográfia és társdiszciplínái – többek között a térképészet, a politika- és a kultúrföldrajz, a szociológia, de a kultúrantropológia szintén –, maguk is többszörösen átalakultak, módosultak. Sőt Lévy szerint a földrajztudomány esetében nem visszatérő, megújuló, hanem új diszciplínáról

földrajzi elhelyezkedésére. In.: Enyedi György: *Torsten Hägerstrand*. Földrajzi Értesítő 54 évf., 2004/3-4. szám, pp. 353–354.

435 Cosgrove, Denis: *Landscape and Landschaft. Lecture delivered at the “Spatial Turn in History” Symposium*. (German Historical Institute, February 19, 2004), GHI Bulletin No. 35. (FALL 2004), pp. 58.; David Harvey: *Spaces of Hope*. Edinburgh University Press, 2000).

436 „*The geographical imagination is far too pervasive and important a fact of intellectual life to be left alone to geographers.*” In.: Harvey, David: *Geographical knowledge in the eye of power: reflections on Derek Gregory’s Geographical Imaginations*, Annals of the Association of American Geographers, Routledge, Volume 85., Issue 1., 1995, pp. 160.

437 Warf, Barney and Arias, Santa *The Spatial Turn: Routledge studies in human geography*, 2009, Routledge, New York, pp 2.

beszélhetünk,⁴³⁸ melyet a földrajz episztemológiai forradalmának nevezett.⁴³⁹ A folyamat legmarkánsabb változása, hogy már nem csak a tér objektív leképezése, inkább annak percepciója, reprezentációja és (társadalmi) komplexitása vált kutatásuk tárgyává, melyben nemcsak a módszer, de maga a szemlélet is megváltozott.

A térbeli fordulat előzményei természetesen sokkal összetettebbek, a geográfián kívül és belül egyaránt történtek, és előzményei jóval korábbra nyúltak vissza. A XIX. században a tér alárendeltté vált az idővel szemben, a nagy ipari forradalomban a jelenségeket a historizmus⁴⁴⁰ lencséjén keresztül vizsgálták. A fejlődést jellegzetesen vonalszerű, időleges állomásokkal és marginalizált térrel pozicionálták. A múlt progresszív és kérélhetetlen felemelkedést mutatott a vadságból a civilizációba, az egyszerűségből a komplexitásba, a primitívségből a civilizációba és a sötétségből a fénybe.⁴⁴¹ Így „a társadalmi élet és elmélet, a túlfejlett történelmi kontextualizálásnak köszönhetően elárasztotta és periferizálta a földrajzi és térbeli képzeletet”.⁴⁴² A fejlődés ily nagy ívű gondolatát alaposan megtépázta a huszadik század, a világháborúk, a totalitárius rendszerek és népiértő politikák által okozott atrocitások kifejezetten nem az emberiség (erkölcsi) fejlődéséről tanúskodtak.⁴⁴³

Hegel és Marx meghatározó teleologikus elméleteket kínáltak, de kevés figyelmet fordítottak a tér, az emberi tudat, illetve a társadalmi élet kontingenciájára. Hasonlóan kizárólag történeti vonalon, az evolúció elméletének leegyszerűsített, lineáris nézőpontját képviselte a társadalmi darwinizmus filetikus gradualizmusa, egyedüli törvényként hirdetve Herbert Spencer közismert tételét, mely szerint az egyén, de a társadalmi fejlettség is a *rátermettebb túlélésén*⁴⁴⁴ múlik. Ehhez kapcsolódóan az Orientalisták,^{445, 446} akik a Nyugat földrajzi képzeletét oly módon gondolták felépíteni, hogy az adott hely Európához mért távolságát egyenlővé tették a primitívebb fejlettségi szinttel, aszerint csoportosítva a rasszokat a kontinenseken, hogy hierarchikusan milyen mértékben feltételezhető az időbeli előrehaladás. Ily módon a historizmus a teret az imperializmus szolgálatában állította: *Európa mögöttit vagy, Európa előttit jelentett.*⁴⁴⁷ Mindezen – az idő linearitásában artikulálódó – irányzatok meghiúsították a társadalmi változások bármilyen mértékű lehetőségének megértését, események sorozatára korlátozva a múltat.⁴⁴⁸

438 Vö.: Kritikai földrajz, radikális földrajz, posztmodern földrajz.

439 Lévy, Jacques: *A helyek szelleme – Gyásmunka*. In: Benda Gyula – Szekeres András: *Tér és történelem*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2002. pp. 36.

440 Vö.: Popper, Karl Raimund: *A historicizmus nyomorúsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996, 196 p.

441 Warf, Barney and Arias, Santa: *The Spatial Turn: Routledge studies in human geography*. Routledge, New York USA, 2009, pp. 2.

442 Soja, Edward: *Postmodern geographies and the critique of historicism*. In.: J. Jones, W. Natter and T. Schatzki (Eds.): *Postmodern Contentions*. New York, NY, Guilford, 1993., pp. 140.

443 Augé, Marc: *Nem-helyek*. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába, Műcsarnok, Bp., 2012, pp. 17.

444 „survival of the fittest”

445 Said, Edward W.: *Orientalizmus*. (Ford.: Péri Benedek), Európa, Budapest, 2000, 672 p.

446 Vö.: Posztkolonializmus.

447 McGrane, B.: *Beyond Anthropology: Society and the Other*. New York, NY, Columbia University Press, 1983, pp. 94.

448 Warf, Barney and Arias, Santa: *The Spatial Turn: Routledge studies in human geography*. Routledge, New York USA, 2009, pp 2.

A társadalomtudományokat sokáig hátráltatta, hogy nem tudtak egzakt és eredeti magyarázóeszközökkel előállni, korábban jellemzően a természettudományok, különösképp az élettudományok elméleti módszereiből merítettek. A társadalom- és természetkutatás *térszemléletének* újra helyzetbe kerüléséhez, a regionalizmus és a társadalomföldrajz szemléletének megjelenésére volt szükség.

A földrajzi szemlélet, térfelfogás, de az egész geográfia helyzete specifikus, minthogy egyszerre van jelen természeti és társadalmi nézőpont, egzaktuság és elbeszélés ugyanazon(?) területen/diszciplínán belül. Talán eklekticizmusának köszönhetően, egyrésztől alkalmasnak tűnt, hogy egybefogja a társadalmi és természeti térkonceptiók dichotómiáját, más oldalról egyben hátráltatta (konzervatív) tudományos elismertségét. A földrajz huszadik századi megítélése a szélsőségek között mozgott, különösen a második világháború után, a tér/terület szó veszélyesnek tűnhetett a náci múlttal görcsösen szakítani kívánó Európa számára, hiszen az élettér baljóslatú fogalmát idézte meg.⁴⁴⁹ Nem véletlen, hogy e dolgozat bevezetőjében a Foucault-i interjúban is felmerül a földrajz mint a hatalom/tudás instrumentuma, „*A Geográfia a Hadsereg árnyékában nőtt fel.*”⁴⁵⁰ Az kétségtelen, hogy a napjainkban már Magyarországon is kiépült területi/települési tervező infrastruktúrák, urbanisztikai és területfejlesztési szakemberek eredményei eszközei lehetnek a hatalomnak, részei jobb esetben a politikai tudás *alkalmazásnak*, s nem a *tudásalkotásnak*. Így továbbra is kurrens a tér tervezésének és hegemoniájának szerepe. Ahogyan Lefebvre téziseiben a hegemonia térbeli hatása az intézményrendszeren keresztül (állam és közigazgatás, politikai szervezetek), valamint az eszméken át (értelmiség, szakembergárda) jut érvényre. Az állam térszervezésével megerősíti pozícióit, a társadalmat a tudás és technológia eszközeivel, racionális elveken keresztül szervezi a politikai-ideológiai végrehajtást.⁴⁵¹

Így e diszciplínáról alkotott vélemények spektruma roppant széles. Egészen azon nézőponttól, mely szerint nem képes magyarázatokat adni a folyamatokra, csak bemutatja azokat – így kérdéses tudomány volta –, valamint jelentős elméleteit más tudományterületektől importálja, egészen a jelenlegi multidiszciplináris együttműködés *szemléletadó* tudományágáig terjed.

3.2. Összegzés – a térbeliség tudományos előzményei a XX. században

A társadalomföldrajz, vagy emberföldrajz önálló tudománnyá formálódását *Friedrich Ratzel* német és *Paul Vidal de la Blache* francia geográfus munkásságához köthetjük, a tizenkilencedik század végére tehető, míg dinamikus fejlődését a huszadik század első évtizedeire teszik. Elmondható, hogy ez a folyamat nem csak külföldön, döntően a német, az angolszász és a francia tudományterületeken, de többek között Teleki Pálnak köszönhetően Magyarországon is meghatározó volt. A térbeli fordulat kialakulásának első mozzanatai – két alapvetően egymástól független iskolát megnevezve – is erre az időszakra estek.

449 Schlögel, Karl: *Reading Urban Culture in Eastern Europe – Methodological and Personal Approaches. Előadás a Comparative Urban Studies Interdisciplinary Exchange című konferencián.* CEU, Budapest, 2007. május 31.
In: Gyáni Gábor: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk*, Július 2007, XVIII. évfolyam 7. szám.

450 Michel Foucault: *Questions on Geography, Interviewers: the editors of the journal Hérodote.* (Translated by Colin Gordon), In.: Michel Foucault: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977.* (Colin Gordon, Ed.), New York, Pantheon, 1980, pp. 69. („geography grew up in the shadow of the military”)

451 Benedek József: *A földrajz térszemléletének hullámai.* *Tér és Társadalom* 16. évf., 2002/2., pp. 30.

A francia regionalizmusban kiemelkedő szerepet játszó Vidal de la Blache vezetésével a francia társadalomföldrajz intézményesült, egyetemi tanszéket és önálló szaklapot indított. A regionalizmus ugyanakkor széleskörű tudományos és társadalmi vitát is eredményezett, melyben az ország közigazgatási (újra)felosztása kapcsán, kritikus szemléletű szempontrendszernek megfelelően kellett megvizsgálni a földrajzi, területi alapegységeket. Szakított a Ratzeli és Ritteri,⁴⁵² pusztán földrajzi, geodeterminizmus adta szemléletmóddal, s egyre komplexebb és organikusabb társadalmi és természeti egységként belüli integrációban jelent meg a régió.⁴⁵³ A *milió* fogalmát a társadalom, illetve az ember/természet viszony alternatívájaként használta, egyfajta adaptív organicizmus paradigmát valló nézetében.⁴⁵⁴ Az organicista metafora – mely a társadalmat egyféle élőlényként kezeli –, nem új keletű. Az élettelen tudományok fejlődésére a tizenhetedik, az élőkére pedig a tizennyolcadik századtól fogva alkalmazzák. Kritikusai szerint Vidal modellje túlzottan és eleve zárt, természetessé teszi a társadalmi teret, természeti produktummá alakítja, ezáltal azonban mozdíthatatlanná, változtathatatlanná és megvitathatatlanná is teszi. Többek között olyan társadalmi folyamatok iránti érzéketlensége miatt bírálták, mint a politikum.⁴⁵⁵

Vidal öröksége azonban nem csak a posibilista⁴⁵⁶ humángeográfia francia intézményesülése és a francia megyék, régiók meghatározásában létrejövő tudományközi diskurzus, hanem az ún. *Annales-iskola* is, mely az interdiszciplináris tudományos gondolkodás francia példája. Az *Annales-iskola*ban – mely az *Annales d'histoire économique et sociale*⁴⁵⁷ című folyóirat kiadásával indult – négy generációt különböztetünk meg.⁴⁵⁸ Az első generációt Marc Bloch és Lucien Febvre képviselték, akik mind a ketten a francia elitképzés helyszínén, a párizsi École Normale Supérieure-ben tanultak, ahol többek között a geográfus Paul Vidal de la Blache, a művészettörténész Émile Mâle is tanított, de ugyancsak az iskolához kötődő szociológus Emile Durkheim és lapja, a *L'Année Sociologique*⁴⁵⁹ is, melynek szellemisége komoly hatással volt valamennyiük munkásságukra.⁴⁶⁰ Többek között Durkheim nevéhez köthető, a földfelszín alakító társadalmi tevékenység fogalomköre is. Így az *Annales-iskola* a vidali humángeográfia, durkheimi szociológia, a maussi antropológia, a febvrei és blochi történelem tudományos

452 Hegel materialista-determinizmusa során megfogalmazó és sokáig uralkodó módszert, mely a természetnek rendelte alá a társadalmi viszonyokat, így többek között a természet meghatározza egy adott nép szellemét és kultúráját is, s ezt a gondolatot Carl Ritter alkalmazta geográfiájában.

453 Vidal un. Pays-ekből (kishaza) hozta létre a szervesen felépülő régióit.

454 Lévy, Jacques: *A helyek szelleme*. In.: Benda Gyula – Szekeres András: *Tér és történelem*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2002, pp. 25.

455 Uo., 26.

456 Possibilisták szerint az emberi közösségek lehetőségek halmazából választanak. Vidal elméletét a későbbi *Annales*-tag Bernard Lepetit fejlesztett tovább dinamikus modelljéhez, melyben a jelen egyszerre determinált és kiszámíthatatlan – a közösségek előtt múlt lenyomatai alapján kínálnak lehetőségek, melyek közül jelenbeli rendszereknek megfelelően választanak.

457 Első száma 1929. január 15-én jelent meg.

458 Az első generációt Marc Bloch, Lucien Febvre; a másodikat Fernand Braudel, Ernest Labrousse, Pierre Goubert, Georges Duby, Jacques Le Goff, Pierre Chaunu, a harmadikat Emmanuel Le Roy Ladurie, Marc Ferro, Pierre Nora, Philippe Ariès, míg a negyedik generációt Roger Chartier, Jacques Revel, André Burguière, Bernard Lepetit képviselte.

459 *L'Année Sociologique* egy szociológiai folyóirat, melyet Émile Durkheim alapított (1898) és szerkesztett. 1925-ig folyamatosan publikálták, majd *Annales Sociologiques* néven indították újra 1934 és 1942 között.

460 Tózsza Rigó Attila: *Annales-iskola*. Klio – Történelmi folyóirat, 1999/1. 8. évfolyam. <http://www.c3.hu/~klio/klio991/klio006.htm> (2012.12.20)

pluralitásának metszéspontjában artikulálódott.⁴⁶¹ Ennek köszönhetően az iskola tagjainak diszciplináris irányultsága és nézetei is igen széles spektrumban helyezhetőek el. Például a tér vizsgálati irányultságának változásait elemezve érdekes, hogy Fernand Braudel *Mediterráneum* című művében nem mestere posibilizmusát követte, hanem ezzel szembenálló, egyféle továbbfejlesztett ratzeli földrajzi-determinizmust alkalmazott. Csak az őt követő Bernard Lepetit tért vissza a mérsékelt possibilista modellhez, megalkotva ezzel a *dinamikus modellt*, ami még továbbra is egyféle okozati-determinisztikus modell, mely az eseményeket főként leíró jelleggel ábrázolja, s a teret abszolútnak tekinti.

A térbeli fordulat másik – angolszász, szociológiai – előzményekéne a *Chicagói Iskolát* tekintik, melynek jelentősebb képviselői Robert E. Park, Ernest W. Burgess és Louis Wirth. Mindennapi társadalmi jelenségeket vizsgáltak, többek között migrációs folyamatokat és mintákat, etnikai konfliktusokat, a család szerepének változását, a személyiségformálódást, a bűnözést, a prostitúciót, de olyan új jelenségeket is, mint a filmek, a rádió és a sajtó stb.⁴⁶² Az alapvetően szociális beállítottságú kutatók az elméleti kérdéseken túl a gyakorlatban is foglalkoztak a felmerült problémákkal. Közvetlenül megjelenésük helyén, a *terepen* kutatták a jelenségeket, melyhez alapvető kutatási eszközük a *térképezés* volt. Ponttérképeken projektálták a város társadalmi struktúráját, mely az egyes tematikus térképek egymásra helyezése által vált láthatóvá, kutathatóvá. Chicago a századfordulón lezajló urbanizáció hatására a világ egyik leggyorsabban növekvő városaként – kevesebb, mint hatvan év alatt több mint, tízszeresére, 300 ezerről 3 millióra növelte lakosságát – roppant izgalmas helyszíne lett az éppen megfogalmazódó városkutatásnak. Park, Burgess és Wirth 1925-ben kiadott könyvükben, *A városban*⁴⁶³ határozták meg kutatási módszerként a humánökológia alapjait. A városi különbségek kialakulását egy olyan természetes folyamatnak tekintették, amely az eltérő szükségleteken alapult, így a humánökológiai megközelítés alapja – Ernst Haeckel német biológus által megfogalmazott – a biológiai ökológia. Az élőlények és környezetük közötti szoros kapcsolatiságot azt indokolja, hogy azok csak a környezetükkel való kölcsönhatásban vizsgálhatóak.⁴⁶⁴ Az *eltérő szükségletek* olyan *térbeli* egységeket hoznak létre, amelyek egyben *társadalmi* egységek is. Ezeket nevezték *természetes övezeteknek*, melyekben a különböző társadalmi csoportok az előnyösebb kerületekben található lakásokért, területekért „harcoltak”. Szemléletükben jelentős helyet foglalt el a társadalmi és a konkrét fizikai tér – *helyközpontú*⁴⁶⁵ – vizsgálata is, azok kölcsönös egymásrahatása. A hatvanas évekre a humánökológia egyre korlátozottabb mértékben tudott magyarázatot adni a gyorsuló globalizáció adta, új komplex jelenségekre. A helyet továbbra is mértani és topológiai távolságokkal kifejezve, térbeli modellekkel szemléltetve, egyszerű modellekben ismertették, térbeli kutatásaik továbbra is elhanyagolták az emberi és társadalmi tényezőt, melyeket csupán a tér részelemeiként kezeltek.

461 Benda Gyula – Szekeres András: *Tér és történelem*, L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2002, pp 8.

462 Csizmady Adrienne: *A térinformatika a társadalomtudományban*: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_16_Csizmady_Adrienne_Terinformatika_a_tarsadalomtudomanyban_cimu_targyhoz_digitalis_tankonyv_fejl/ch02s02.html

463 Park, R. E. és Burgess, E. W.: *The City*. Chicago, 1925.

464 Csizmady Adrienne: *A térinformatika a társadalomtudományban*.

465 A Chicagói Iskolára nem tér (space), hanem a helyközpontú (place) gondolkodás jellemző. A tér középpontba állítása csak a 20. század második felében jelenik meg a városzociológiában. In.: Boros L.: *Az „új városzociológia” születése*. Jancsák Cs. – Pászka I. – Nagy G. D. (Szerk.): *Állandó párbeszédben*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2010, pp. 64–76.

A nyelvészetben és a kulturális antropológiában az ötvenes-hatvanas években végbemenő *strukturalista*, majd *kognitív fordulat* is a térérzékelés vizsgálatának felértékelődéséhez vezetett. A szemlélet egyik, térrel foglalkozó meghatározó műve Edward T. Hall *Rejtett dimenziókja*,⁴⁶⁶ amely megfogalmazza a *proxemika* kifejezést, ezt használja a különböző emberi kultúrák és közösségek tér- és időhasználatának egymással összefüggő feltérképezésére. Hasonlóan a francia dinamikus modellhez, megállapítja, hogy az ember és környezete kölcsönösen alakítják egymást. Az ember megteremti kultúráját, közben háziasítja magát is, a kultúra nyelvén keresztül ismeri meg a valóságot, így a térre vonatkozó elképzeléseink elsősorban nem az objektív valóságon, hanem annak szubjektív észlelésén nyugszanak.

Hasonlóképpen, a hatvanas években kibontakozó – Yi-Fu Tuan által képviselt – humanisztikus földrajz, a fenomenológia gondolatai alapján a szubjektív értelmezéseket igyekezett feltárni. Ennek során az emberi döntések, érzések is megjelentek a vizsgálatokban, míg ennél a paradigmánál módszertanilag a mentális térképezést érdemes megemlíteni.

A térképek és a térképkészítők szemlélete jelentősen megváltozott az elmúlt kétezer évben, a Ptolemaiosz *Geographia*-jában leírt világtérképéhez viszonyítva. A kora középkori *Orbis Terrarum* világtérképek a metafizikus jegyeken túl természetföldrajzi elemeket is tartalmaztak. Vermeer geográfusa, a realista tudós szilárd matematikai, fizikai adatokat leíró képét reprezentálja. A változás ma már mindenki számára hozzáférhető műholdas térképek precíz technikai képeiben és átláthatatlan adataiban csúcsonyul ki. A fizikai valóságot reprezentáló kvantitatív adathalmazt a kognitív megfigyelés, a mentális térképezés teheti teljesebbé. Szintén Chicago a kiindulópontja az ún. *kognitív fordulatnak*, mely a korábban prosperáló tudományos kvantitatív szemlélet – mely különösen meghatározó volt a geográfia, de a közgazdaságtan és a térképészet területén is – váltotta fel. Kiemelkedő módszere a mentális térképezés,⁴⁶⁷ egy interdiszciplináris módszer, amely az 1960-as évektől jelent meg a humángeográfia, a pszichológia, a nyelvészet és a szociológia határterületén. Alapja az a felismerés, hogy a térre vonatkozó elképzeléseink elsősorban nem az objektív valóságon, hanem annak szubjektív észlelésén nyugszanak. Többek között meghatározó előzménye Kevin Lynch építész munkája, *A város képe*,⁴⁶⁸ melyben az emberek városokban történő tájékozódásával foglalkozott. A geográfus Roger Downs⁴⁶⁹ önálló, majd a pszichológus David Stea-vel közösen szerkesztett szöveggyűjteményei⁴⁷⁰ a mentális térképezés terén meghatározó hatású forrásmunkák lettek, melyet számos interdiszciplináris kutatás és tudományos munka követett. A mentális térképezés alapvető jelentősége, hogy általa a társadalmi térfolyamatok háttérben álló, más módszerekkel nem, vagy csak bizonytalanul feltárható mozzanatokról kaphatunk információkat. A földrajzi determinizmust és pozitvizmust meghaladó kvantitatív nézőpont legjellemzőbb hiányossága kritikusai szerint a túláltalánosítás, valamint, hogy a teret

466 Hall, Edward T.: *Rejtett dimenziók*. Gondolat, Bp., 1987, 272 p.

467 „Mentális vagy kognitív térkép, mindazon tudati tulajdonságunk, amely képessé tesz bennünket arra, hogy a térre vonatkozó információkat gyűjtsük, rendszerezzük, raktározzuk, előhívjuk és átdolgozzuk.” Roger M. Downs, David Stea (1977).

468 Lynch, Kevin: *The Image of the City*. Cambridge MA, MIT Press, 1960.

469 Downs, Roger M.: *Geographic Space Perception: Past Approaches and Future Prospects*. In: *Progress in Geography* 2., 1970.

470 Downs, Robert M. & Stea, David: *Cognitive Maps and Spatial Behavior: Process and Products*. In: Robert M. Downs, David Stea (Ed.): *Image and Environments*. Chicago, Aldine Publishing, 1973; és a Downs, Roger M. és David Stea: *Maps in Minds. Reflections on Cognitive Mapping*. New York, Harper & Row, 1977.

egyszerű tartályként kezeli, melyben díszletszerűen történnek meg a társadalmi események, annak alakulására az ember és a társadalom nincs hatással. A módszer legnagyobb hátránya a felmérések alapjául szolgáló rajzok értékelése, a teljesen egzakt mérhetőség hiánya, ugyanis a térkép minősége nagyban függ az egyén rajzkészségétől, így gyakran nem dönthető el, hogy az eltérések mennyiben a rajzi hiányosságok következményei, és mennyiben fakadnak a tudatunkban keletkezett kognitív térképek különbségeiből. De az ún. tudományos térképek objektivitása is számos ponton vitatható, s nem csak a térképet készítő egyén, annak földrajzi helyzete vagy a térképen használt ábrázolási rendszer torzításai miatt.⁴⁷¹ A térbeli vizsgálódás szempontjából a paradigma legfontosabb hozadéka, hogy a konkrét teret egy absztrakt tér váltotta fel. Az emberi magatartás közvetlen módon felelőssé vált a térhatású folyamatokért, így egyértelmű a szakítás a térbeli-pozitivisták tárgyalásmóddal. A hangsúly nem annyira a magyarázatra, mint inkább a megértésre, az empátiára tevődött át.⁴⁷² Így átmeneti szakaszt képezett a klasszikus térszemlélet és a modern mennyiségi szemléletekre jellemző kívülálló pozíció, egy dualisztikus jellegű insider-outsider pozíció között, azaz a teret már nem csupán kívülállónak, geometriai, objektivitás látszatát keltő távolságból szemlélte, hanem bevonta az alkotó, cselekvő humán alanyok perspektíváját is, az úgynevezett percepciók terek formájába.⁴⁷³ A földrajzi determinizmust és pozitvizmust meghaladó kvantitatív nézőpont, kritikusai szerinti legjellemzőbb hiányossága a túláltalánosítás, valamint, hogy a teret még mindig egyszerű tartályként kezeli, melyben – díszletszerűen – történnek meg a társadalmi események, annak alakulására az ember és a társadalom nincs hatással.

A hetvenes években, különösen az ún. nyugati marxista, neomarxista gondolkodók körében egyre népszerűbbé vált a tér szempontjának bevonása kutatásaikba. A pozitivisták kvantitatív eljárásokon alapuló paradigmáktól történő fokozatos eltávolodás, illetve a szociális elméletek irányába történő közeledés volt jellemző. Korábban a társadalomtudományokban lezajlott fenomenológiai és behaviorista megközelítéseket idealista, naiv empirikus kutatásként aposztrofálták, elvetették a pozitvizmust és annak módszereit, mivel érzéketlennek tartották a kapitalizmus hatalmának és sajátosságainak bemutatására. Hiányolták a világ megváltoztatásának igényét és célját kutatásaikban.

Henri Lefebvre (*A tér termelése*, 1974)⁴⁷⁴ és Michel Foucault (*A tudományok archeológiájáról*, 1972)⁴⁷⁵ és a *Földrajzi kérdések*, 1980)⁴⁷⁶ munkái döntő fontosságúak voltak, a térbeli fordulat szempontjából. Tételeikben a tér szervezése központi eleme volt a kapitalizmus felépítésének és működésének. Az angolszász nyelvterületen többek között David Harvey, Edward Soja és Manuel Castells vizsgálták hasonló perspektívából a tér és a társadalom kapcsolatát. A hatvanas, hetvenes években Lefebvre megteremtette a *tér társadalmi termelésének fogalmát*, elutasította azt a felfogást, amely a teret, térbeliséget valamiféle objektív valóságként értelmezi, s helyette

471 Vö.: 1.1. alfejezet (*A tudományos fordulatokról.*), és Denis Cosgrove.

472 Benedek József: *A földrajz térszemléletének hullámai*. Tér és Társadalom 16. évf., 2002/2., pp. 27.

473 Buttner, Anne: *Geography and the human spirit*. Baltimore, Md, USA. The Johns Hopkins University Press, 1993. In.: Benedek József: *A földrajz térszemléletének hullámai*. Tér és Társadalom 16. évf., 2002/2., pp. 28.

474 La production de l'espace, Anthropos, Paris, 1974, Angolul: *The Production of Space*. (Trans.: Donald Nicholson-Smith), Oxford, Basil Blackwell, 1991.

475 Foucault, Michel: *A tudományok archeológiájáról*. (Ford: Sutyák Tibor). In.: Uő.: *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk, Debrecen, 2000, pp. 169-201.

476 Foucault, Michel: *The Archaeology of Knowledge*. New York, NY, Pantheon, 1972, és Foucault, Michel: *Questions on geography*. In.: C. Gordon (Ed.): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings*, 1972-1977, London, Harvester Wheatsheaf, 1980, pp. 63-77.

társadalmi konstrukcióként tekintettek rá, szerinte a térbeliség a termelés társadalmi viszonyait tükrözi vissza. A folyamat már nem tisztán térbeli, hanem elsősorban szociális lett.

„A (társadalmi)tér nem egy dolog, a többi között, és nem egy termék az egyéb termékek közt: inkább a termelt dolgokat foglalja magába, tartalmazza ezek kapcsolatait együttlétükben és egyidejűségükben, relatív rendezettségükben, és/vagy rendezetlenségükben”.⁴⁷⁷ Lefebvre szerint tehát nem a tér ontológiai kategóriája, hanem a térbeliség mint minden létező dolog alaptulajdonsága a központi fogalom. A kérdés az, hogy milyen jelentősége van a térnek, és nem az, hogy mi a tér. „Nem azt kell kérdeznünk, hogy mi a tér, hanem azt, hogy hogyan megy végbe a tér termelése és használata a különböző cselekvések révén?”⁴⁷⁸ – kérdezi Harvey – aki továbbítte Lefebvre gondolatait a tér teremtéséről –, szerinte a teret folyamatosan újrakonstruálják a kapitalizmus továbbélésének, erősödésnek érdekében. Így megdöntötte Marx tételét a kapitalizmus kényszerű bukása, illetve a kommunizmus bekövetkezését illetően. Edward William Soja, a *tér és a társadalom dialektikáját* – később trialektikájában – fogalmazta meg, s azt kutatta, hogyan hat vissza a tér az őt formáló folyamatokra. Soja fogalmazta meg a térszemlélet expanzióját, megnevezve konkrétan a *térbeli fordulatot*.⁴⁷⁹

Castells megalkotta a hálózati társadalom koncepcióját, Marxi alapokra építve állította, hogy a társadalom differenciálódását a termelési mód határozza meg, s ennek köszönhetően ma egy ún. *információ(s!)* termelési mód/kapitalizmus van érvényben, amely különbözik minden korábbi rendszertől. A hálózatok által létrejött az *áramlások tere*, amely párhuzamosan létezik a valós helyek terével, és amelyben a globális elit jelenléte és szándékai a meghatározóak.⁴⁸⁰

Anthony Giddens 1984-ben közölt struktúraelméletében⁴⁸¹ abból indult ki, hogy a társadalomtudományok, a földrajz kivételével nem tulajdonítottak fontosságot a társadalmi rendszerek *idő- és tértengelyek* mentén végbemenő konstrukciójának, így Giddens az interakciók térbeli és időbeli elhelyezkedésére, illetve azok metszéspontjára koncentrált. Szerinte minden interakció egy bizonyos ideig tart és egy bizonyos helyen, térben történik.^{482,483} Az 1980-as évektől kezdődő kulturális fordulat során elvették a korábbi neomarxista, korai feminista vagy a pozitivisták-quantitatív és strukturalista szemléletmódot, hangsúlyozva, hogy azok kategóriái a modernista gondolkodás sajátosságait tükrözik, túlságosan determinisztikusak, s nem eldönthető az egyének és/vagy a makrostruktúrák, csoportok szerepe/hatása a társadalmi folyamatokban. Továbbá kérdéses a társadalmi osztályok sikeres alkalmazhatósága a kortárs társadalomban, kritizálták azokat túlságosan merev paradigmáik miatt. Ezek az úgynevezett

477 “(Social) space is not a thing among other things, nor a product among other products: rather, it subsumes things produced, and encompasses their interrelationships in their coexistence and simultaneity — their (relative) order and/or (relative) disorder.” In.: Lefebvre, Henri: *Production of Space*. (Translated by Donald Nicholson-Smith), Blackwell, London/Oxford, 1991 (1974), pp. 73.

478 “The question “What is space?” [must] ... be replaced by the question “how is it that distinctive human practices create and make use of distinctive space[s]?” In.: Harvey, David: *Social Justice and the City*. (geographies of justice and social transformation), Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, MD USA 1973, pp. 14-15.

479 Soja W. Edward: *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Verso, London, UK, 1989, 266 p.

480 Boros Lajos: Az „új városszociológia” születése. Jancsák Cs. – Pászka I. – Nagy G. D. (Szerk.): *Állandó párbeszédben*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2010, pp. 64–76.

481 Giddens, Anthony: *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Univ. California Press, 1984, 403 p.

482 Giddens, Anthony: *Time, Space and Regionalisation*. Gregory, D. – Urry, J. (Eds.): *Social Relations and Spatial Structures*. MacMillan, London, 1997, pp. 265-295.

483 Benedek József: *A földrajz térszemléletének hullámai*. *Tér és Társadalom* 16. évf. 2002/2, pp. 31.

reprezentációs fordulathoz vezettek, amely a tér és a hely ábrázolását, illetve az ábrázolás és a „valóság” közötti kölcsönhatást helyezte a földrajzi gondolkodás középpontjába.⁴⁸⁴ A modernizmus fogalmai és megközelítései – a korábban biztosnak tekintett kategóriák – érvényüket veszítették, vagy éppen soha nem is voltak érvényesek, előtérbe kerültek olyan fogalmi megközelítések, mint az egyén és a *kontextus*.

Az utóbbi idők irodalmi és kulturális, szociológiai, politikatudományi, antropológiai, történelmi és művészettörténeti tanulmányainak orientációja is egyre inkább térszemléletűvé vált. Különböző szempontokból állítják, hogy a tér egy társadalmi konstrukció, a társadalmi és a kulturális jelenségek lényegi megértése a tér mint társadalmi konstrukció szempontjából lehetséges. A szemléletváltás néha csupán szemantikai, azaz terminológiai és metaforikus alapú, amely a „tér”, „hely”, „táj” és a „térképezés” fogalmak használatával függ össze, így jelölve ki földrajzi dimenziókat, mint a kulturális termelés lényeges szempontjait. Azonban, a térbeli fordulat ennél sokkal lényegesebb folyamat, amely magában foglalja a térbeliség fogalmának és jelentőségének újraértelmezését, hogy olyan új perspektívát nyújtson, melyben a tér minden apró részében ugyanolyan fontos elem, mint az idő, az abban kibontakozó emberi dolgok. Természetesen nem azon egyszerű oknál fogva releváns, hogy minden térben történik, hanem azért, mert kulcsfontosságú tudni, hogy *ahol* a dolgok történnek *hogyan* és *miért* történnek. A tér és a hely fogalma a kritikai gondolkodás központjába került, így a földrajzi gondolkodás vitathatatlanul fontos szerepet játszott az interdiszciplináris vizsgálatok megkönnyítésében, s egy gazdagabb kontextusba helyezte a társadalmi kapcsolatok és a kultúra folyamatainak megértését.⁴⁸⁵

„A természet- és társadalomtudományokban széles körben elterjedt 'térbeli fordulat' kialakulása összefügg a természetelvű és egyetemes magyarázatokkal, s az egyoldalú történeti narratívákkal szembeni poszt-strukturalista kétellyel, így azzal a felismeréssel is, hogy a pozícióknak és a kontextusnak központi, megkerülhetetlen szerepe van mindenfajta tudás létrehozásában.”⁴⁸⁶

Denis Cosgrave

484 Boros Lajos: *Posztstrukturalista elméletek: kihívások és lehetőségek a településföldrajz számára*. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (Szerk.): *A településföldrajz aktuális kérdései*. VI. Településföldrajzi Konferencia. Savaria University Press, Szombathely, 2010, pp. 395.

485 Warf, Barney and Arias, Santa: *The Spatial Turn: Routledge studies in human geography*. Routledge, New York USA, 2009, pp. 1.

486 *“A widely acknowledged 'spatial turn' across arts and sciences corresponds to post-structuralist agnosticism about both naturalistic and universal explanations and about single-voiced historical narratives, and to the concomitant recognition that position and context are centrally and inescapably implicated in all constructions of knowledge”*. In.: Cosgrave, Denis: *Mappings*. London, Reaktion Books, 1999, pp. 7.

4. Az emlékezet és a kollektív emlékezet fogalmi alapjai elé

A disszertációmban kijelölt tematika, illetve maga az emlékmű műfaja megkívánja, hogy az emlékezés és az emlékművek fogalmi alakulását alapvetően bemutassam, különösen, hogy olyan markáns állításokat fogalmaztak meg e témában a huszadik században, melyek a tér/hely fogalompárhoz hasonlatosan, nagyívű interdiszciplináris gondolatokat hordoztak. Sőt az idő és tér dichotómiájához hasonlóan itt is több kapcsolódási pontot találunk. De talán nem vezet minket messzire, ha az emlékműveket alapvetően az idő és a tér/hely metszéspontjára helyezzük, miszerint az emlékezést, az emlékezés aktusát és a történelmet az idő fogja össze, míg a korábban tárgyalt tér és hely, valamint ennek filozófiai, geográfiaelméleti alapjai a térbeliség spektrumához kapcsolódnak. Ugyanakkor dolgozatom keretei miatt, nem térhetek ki az emlékművek történeti evolúciójára.

4.1. Az emlékezet és a kollektív emlékezet fogalmi alapjai

„Emlékezet, történelem: távolról sem szinonimák, s rá kell ébrednünk, hogy szembeállítja őket minden. Az emlékezet maga az élet, melyet élő csoportok hordoznak, s ekképpen folyamatos fejlődésben áll, kitéve az emlékezés és a felejtés dialektikájának, nem törődve szükségszerű deformációjával, védtelen minden használat és manipuláció ellen, hajlamos hosszú rejtőzködésre és hirtelen új életre kelésre. A történelem mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nincs. Az emlékezet mindig időszerű jelenség, megélt kötődés az örök jelenhez; a történelem a múlt megjelenítése.”⁴⁸⁷

Pierre Nora

Az alábbi fejezetben az emlékezést és a társadalmi emlékezet feltáró kurrens elméleteket ismertetem, alapvetően Maurice Halbwachs, Pierre Nora és Jan Assmann a kollektív és a kulturális emlékezetről⁴⁸⁸ írt nagy hatású művei alapján.

Az emlékezés kultúrájának – sok máshoz hasonlóan – görög/római gyökerei vannak a nyugati hagyományban. Az emlékezőképesség művészetét⁴⁸⁹ (ars memoriae) a retorika öt területének egyikeként határozták meg a görögök, mely alapvetően az emlékezet erősítését szolgálta a mesterséges emlékezet alapjaként, ami az individuuum elméjére tartozott. Ugyanakkor az emlékezés kultúrája – ami a múlthoz fűzött viszony – társadalmi kötelezettségek betartása körül forog, egy emlékezetközösség, azaz egy csoport ügye, ahol az a csoport identitásának része. Az emlékezés kultúrája a közösgyalapító emlékezettel függ össze, egyetemes jelenség,

487 Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája*. (Fordította: K. Horváth Zsolt.) In.: *Aetas* (1999/ 3. sz.) pp. 142–157. (Elektronikus formában: http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm)

488 Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2004, 314 p.; Halbwachs, Maurice: *Az emlékezet társadalmi keretei*. In.: Ferge Zsuzsa (Szerk.): *A francia szociológia. Közgazdasági és Jogí Könyvkiadó, Budapest, 1971*; Halbwachs, Maurice: *Kollektív emlékezet, 2000*, In.: Felkai Gábor & Némedi Dénes & Somlai Péter (Szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Új Mandátum, 2000; Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája*. (Fordította: K. Horváth Zsolt.), In.: *Aetas* (1999/3. szám), pp. 142–157. (Elektronikus formában: http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm)

489 Egyes nézetek szerint a görög költő, Szimonidész (Kr.e. 556-468) fogalmazta meg.

minden társadalmi csoportosulásban kimutatható. Tehát az emlékezés művészete a tanuláshoz járul hozzá, míg az emlékezés kultúrája a múlthoz való viszony formáin, annak rekonstruálásán nyugszik.

A *kollektív emlékezet*⁴⁹⁰ fogalmát Maurice Halbwachs vezette be '20-as évek elején.⁴⁹¹ Halbwachs, Henri Bergson filozófustól – akinek a filozófiájában az *emlékezet* központi helyet foglalt el – és Emile Durkheimtől – aki a *kollektív tudat* fogalmával foglalkozott – tanult. De Halbwachs kollégája, Marc Bloch történész is először 1925-ben alkalmazta a kollektív emlékezet fogalmát,⁴⁹² Aby Warburg művészettörténész a *társadalmi emlékezet* kifejezést használta, amikor a képzőművészeti alkotásokat a történelem ereklyetartóiként értelmezte. Sőt, Walter Benjamin, aki konkrétan nem használta a fogalmat, de az anyagi világot fölhalmozott történelemnek tekintette, éleslátóan hangsúlyozta a múltnak a fogyasztói kultúra termékein hagyott nyomait, valamint a fogyasztói kultúra és a történetiség kapcsolatát is.⁴⁹³

Halbwachs az emlékezetet társadalmi jelenségként aposztrofálta, állítása szerint a társadalmi emlékezet nélkül az egyéni emlékezet sem alakul ki, az a szocializálódás folyamata révén artikulálódik. Az egyén az, aki emlékezőképességgel rendelkezik, de az emlékezőképesség mégis kollektív produktum; ugyanakkor a kollektívumok nem rendelkeznek emlékezettel, de befolyásolják egyes tagjaik emlékezetét. A legszemélyesebb emlékek is társadalmi csoportokon belül zajló kommunikációk és interakciók során keletkeznek. Tehát Halbwachs szerint az emlékezet olyan aggregátum, amely az egyén különféle emlékezetekben való részvételének eredménye, de minden emlékezés önálló rendszert alkot, amelynek elemei kölcsönösen alátámasztják és befolyásolják egymást. Így fontos számára az egyéni és a kollektív emlékezés elkülönítése. Az egyéni emlékezet a különféle csoportokhoz kötődő kollektív emlékezetek és ezek sajátos kapcsolódásának a színtere. Az ember egyszerre több társadalmi csoport, többféle kollektívum emlékezetének hordozója.

Az emlékezéshez az eszméknek érzékelhető konkrét alakot kell öltetniük az elfogadáshoz, hogy létrejöhessenek az emlékezés alakzatai. Assmann szerint az emlékezet tárgyai konkrét időhöz, térhez és csoporthoz kötődnek. Saját hordozóihoz tapadnak, önazonosság tekintetében kapcsolódnak valamilyen valóságos csoport álláspontjához, sajátosságuk és a tartósságuk szerint: egy csoport megszűnhet csoportként létezni belső meghatározó változásának hatására, így minden csoport a változások ellen, a tartósságra törekszik.

A kollektív emlékezet további jellemezője a rekonstruktív jelleg. Az emlékezetben csak az marad meg, amit a társadalom a maga mindenkori vonatkoztatási keretei közt rekonstruálni képes. Másképpen fogalmazva – Halbwachs szerint – az *merül feledésbe*, amelynek a jelenben nincsen vonatkoztatási kerete, így az emlékezet legfontosabb fogalompárja a *felejtés*. Így a jelennel a múlt újjászervezése is végbemegy, az új csak a rekonstruált múlt alakjában léphet fel. Tehát a kollektív emlékezet nemcsak a múltat rekonstruálja, egyben a jövőt is befolyásolja.

490 Halbwachs, Maurice: *Az emlékezet társadalmi keretei*. In.: Ferge Zsuzsa (Szerk.): *A francia szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971*, és Halbwachs, Maurice: *Kollektív emlékezet*, In.: Felkai Gábor & Némedi Dénes & Somlai Péter (Szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Olvasókönyv a szociológia történetéhez. Új Mandátum, Budapest, 2000.*

491 Halbwachs, Maurice: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, 1925.

492 Bloch, Marc: *Memoire collective? Tradition, et coutume: a propos dans livre*. In.: *Rev. Synth.* 40., 1925.

493 K. Olick, Jeffrey és Robbin, Joyce: *A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig*. (Fordította: Kulcsár Dalma), *Replika* 37., (1999. szeptember), pp. 20.

Halbwachs és Pierre Nora szerint⁴⁹⁴ a történelem a kollektív emlékezettel ellentétesen működik, ugyanis a kollektív emlékezet a hasonlóságot és a folytonosságot tartja szem előtt, míg a történelem a különbségeket és a folytonosság szakadásait figyeli. A kollektív emlékezet a csoportot belülről figyeli és a többi csoportemlékezettől való különbözőségét hangsúlyozza, míg a történelem elsimítva az eltéréseket, egynemű történeti térben szervezi újra őket, ahol minden mindennel összevethető. Számtalan kollektív emlékeet létezik, de csak egy történelem. A történelem kritikaibb, kevesebb kapoccsal kötődik elbeszélése tárgyához, az emlékezet ellenben személyes térbe helyezi az emlékeket, a történelem tényeihez már nem fűződnek személyes identitások vagy emlékek. „Az emlékezet szentségbe ágyazza az emléket, a történelem kiszorítja, folytonosan prózaivá teszi azt.”⁴⁹⁵ A történelmi idő absztrakt mesterséges tartamokkal van teli, melyet már senki sem élt át, ezért a valóságon kívül van. Nora hozzáteszi, hogy a múlt felgyorsult, minden ami elmúlt, a korábbinál egyre gyorsabban válik történelemmé, az emlékezet egyre rövidebb ideig tartja azt meg élőként. Az emlékezetnek helyei artikulálódnak, de nem a fejünkben, hanem egyre jobban tárgyasulnak, rítusok fonódnak köréjük.

Assmann a múlt társadalmi-konstruktivista elképzelését veszi át Halbwachstól. A múlt véleménye szerint társadalmi képződmény, amelynek jellege a mindenkori jelen értelmi szükségleteitől és vonatkoztatási kereteitől függ, így a múlt kulturálisan teremtett. Az emlékezés szoros viszonyban van az identitással, és ily módon a hagyományteremtéssel. Ez a három legfontosabb fogalom, amelyek a közös tapasztalatok, emlékek és az ezeket felidéző szimbólumok alapján közös cselekvési teret alakítanak ki. E közös szabályok és értékek teszik lehetővé, hogy egy közösség közös öntudatát megfogalmazva „Mi”-t mondjon.

Assmann szerint négyféle emlékezet van. A *mimetikus* emlékezet, vagy *utánzó* emlékezet a tanulás formája. E mellett létezik a *tárgyak emlékezete*, melyek az ember képét tükrözik, az elmúlt korokból fennmaradt tárgyak segítenek emlékezni az elmúlt korok embereire, cselekedeteire. A kollektív emlékezet gyűjtőfogalmában megkülönböztet *kommunikatív* és *kulturális* emlékezetet. A *kommunikatív emlékezet* a közelmúlt történetén keresztül, informális, vagy kevésbé formált, köznapi érintkezésben alakul ki, a kommunikáció révén kialakuló emlékezet. Jellemző példája a nemzedékek emlékezete, melyek váltják egymást, de általában maximum nyolcvan évet képesek átfogni, így a kommunikatív emlékezet csak korlátozottan képes tárolni az emlékeket. Ezen belül megkülönböztet egy negyven éves időszakot, azaz egy fordulópontot, ami a felnőtt lakosság felnőttkori emlékeinek ciklikus eltűnését jelzi. Ez a közvetlen tapasztalati emlékezés, az úgynevezett „*oral history*” ciklusa, az élőszóban történő megkérdezés és a személyes tapasztalás, a szájhagyomány kerete. Állítása szerint az eleven emlékezés még írásos társadalmakban sem terjed a korábban említett nyolcvan évnél távolabbi múltba, utána már a hivatalos hagyomány következik (tankönyvek, emlékművek), ami később történelemmé egyszerűsödik.

A *hagyomány* különbözik a kollektív emlékezettől, az emlékezet és a történelem között foglal helyet, a folyamatos egymásba fonódás révén nehezen húzható határ a három között. A hagyomány fogalma az emlékezés kultúrájával szemben elfedi azt a radikális törést, ami múlt és jelen között van, a hagyomány a folytonosság fenntartása miatt jött létre, az emlékezés viszont tudatosítja azt, hogy nincs már köztük valami. A történelem a hagyomány megszűnésével veszi kezdetét, ahol elhal a társadalmi emlékezet.

494 Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája*. (Fordította: K. Horváth Zsolt) In.: *Aetas* (1999/3. sz.), pp. 142–157. (Elektronikus formában: http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm).

495 Uo., 144.

A *kulturális emlékezet* gyakran épít az írásbeliségre, míg valamivel több köze van a kommunikatív emlékezetnek a szóbeliséghez, de nincsen éles határvonal, mint ahogy a primitív társadalmakban a táncok, játékok, maszkok, rítusok, képek stb. is lehetnek közvetítő eszközök. A *kulturális emlékezetet* a mitikus őstörténet, a hétköznapiakon túli ünnepi emlékezés terepe. A múlt abszolút eseményeit tartalmazzák ismétlődő ceremoniális ünnepek formájában, rögzített, szimbolikus csatornákon keresztül arra felhatalmazott hordozók képviselőjében. A múltból csak a jelenben fontos dolgok öröklődnek át, azokat ültetik mitológiákba. Ünnepeket szerveznek, legyen az vallási vagy nemzeti, hogy a múltat jelenvalóvá tegyék. Ez nem magától terjed, hanem gondosan irányítják. Ha pedig irányítják, akkor valaki ellenőrzi ezt az irányítást, azaz lesznek felhatalmazott, hozzáértő emlékezetformálók. Az *emlékezet* és *hagyomány* közötti különbség összevethető a *kulturális* és a *kommunikatív emlékezet* közötti különbséggel. Kezdetben múlt és jelen egyé fonódik a csoporttudatban, majd ahogyan a csoport rögzíti hagyományait, kijelöli tanításait, annak hordozóit, elsődlegesen a múlt felé fordul, hordozóival jellemzően annak megőrzésével foglalkozik (lásd. papok). A társadalom változásával az emlékek elfelejtődnek, a szövegek elveszítik közérthetőségüket, magyarázatra szorulnak, s ekkor a *kommunikatív emlékezést* a *szervezett (kulturális) emlékezés* váltja fel. A szövegek értelmezését a hordozók vállalják magukra, akik rögzítik a dogmákat a független interpretációk lehetséges kiküszöbölésére.

A *rítus* és az *ünnep* a kulturális emlékezet elsődleges szerveződésmódjai. Egy társadalom életében a köz- és ünnepnapok ritmusa váltakozik. Az ünnepek és rítusok visszatérései biztosítják az identitásbiztosító tudás közvetítését, a rituális ismétlés pedig garantálja a csoport összetartozását. Assmann szerint a kulturális emlékezet működéséhez három feltétel szükséges, hogy az identitásfenntartó lehessen. Alapeleme a *tárolhatóság*, második eleme annak *előhívhatósága* – például rituálék formájában, – s a harmadik feltétele a *közölhetőség*. A közösség a rituálékon, ünnepeken való személyes részvétele révén veszi ki részét a kulturális emlékezésből, ezek biztosítják az identitásformáló tudás továbbadását.

A kulturális emlékezetben Assmann megkülönböztet „hideg” és „forró” emlékezést. Ezen fogalmak meghatározását Claude Lévi-Strauss francia szociológus vezette be, ahol a hidegnek nevezett társadalom intézményei révén hártja el a történelmi tényezők hatásait, egyensúlyra és folytonosságra, struktúrája fenntartására törekedve. A forró emlékezetű társadalmakat a változás igénye jellemzi, akik bensővé tették történelmüket, hogy az fejlődésük motorja legyen. A hideg Lévi-Straussnál jellemzően pozitív teljesítményt jelöl, egyfajta bölcsességet. A hideg és forró társadalmak tehát Lévi-Straussnál a civilizációs folyamat ideál-tipikus pólusai. Assmann véleménye szerint viszont ez nem ilyen tisztán működik, érdemesebb a hideg-forró fogalompárt kulturális alternatívaként, illetve emlékezéspolitikai stratégiaként kezelni, amelyek minden korban adottak voltak. A társadalmak és kultúrák nem teljes egészében hidegek vagy forrók, lehetnek benne hideg és forró elemek, az emlékezést gátló tényezők a hideg emlékezést szolgálják és a változás befagyasztására törekszenek, az írás és az uralom intézményei a történelem befagyasztásának eszközei. A serkentő tényezők pedig a forró változatot szolgálják. Itt az egyszeri, a különös, a forgandóság, a növekedés, a züllés, a romlás, a hanyatlás, a változékonyság az, ami jelentőséggel bír.

Az emlékezés egyik serkentője a *hatalom*. A hatalomnak eredetre, származásra van szüksége, de nemcsak a múltat akarja birtokolni, hanem a jövőt is, azzal, hogy igényt tart az eredetre történő emlékezésre. Így a hatalom visszatekintve is legitimálja magát, előretekintve pedig

megörökíti önmagát, mint például az egyiptomi piramisok, vagy királylisták példája is mutatja. Assmann a megalapozó történeteket nevezi *mítosznak*, melyet a történelemmel állít szembe – hasonlóan Halbwachs és Nora (kulturális) emlékezet és a történelem ellenpárba állításával – amihez az értéktelített szándékosság (mítosz) és szándékmentes objektivitás (történelem) ellentétpárja kapcsolódik. Így a mítoszok a világ keletkezésén túl azokról a mechanizmusokról, rítusokról szólnak, amelyek távol tartanak minket a változástól. Ebből a szempontból az egyiptomi királylisták a tájékozódás és az ellenőrzés eszközei, olyan dokumentumok, melyek az ókori keleten a történelem berekesztését és jelentéstől való megfosztását szolgálták.

De a hatalom nem csak az emlékezést akarja ellenőrizni, hanem a felejtést is koordinálni kívánja. Lévi-Strauss szerint a politikai egyenlőtlenség felforrósít, a forró kultúrákban az osztályellentétek különbségei változást terjesztenek. Változtatásra az uralom alatt állók, az elnyomottak és a hátrányos helyzetűek törekszenek. A történelem kiegyenlítése tehát inkább az alsóbb néprétegekre jellemző, ezt megakadályozandó az uralom a *felejtést* is tudja ösztönözni, pontosabban kényszeríteni, ha éppen az az érdeke. Az elnyomás körülményei között az emlékezés az ellenállás egyik formája lehet. Plasztikus példái Orwell 1984-e és Bradbury/Truffaut Fahrenheit 451 című műve, ahol az elnyomás idején az emlékezet szabadító erővel bír, uniformizáltság idején pedig a másság megtapasztalását teszi lehetővé.

Assmann megállapítása szerint az emlékezetben őrzött múlt szétválaszthatatlanul tartalmaz mítoszt és történelmet egyaránt. A megalapozott történet szilárdul és bensővé tett múlt akaratlanul is mítosszá lesz. A mítosz olyan történet, melyet az embernek önmagáról és a világról való tájékozódása végett beszélnek el, amolyan magasabb rendű igazságként, amely nem egyszerűen megállja a helyét, hanem túl ezen, normatív igényeket is támaszt és alakító erővel bír. A Holokauszt történelmi tény, ám az újkori Izraelben megalapozó történetté, mítosszá is vált egyben. Csak a jelentőségteli múlt emlékezünk és csak az emlékezetben tartott múlt töltődik fel jelentőséggel. Az emlékezésben a jelentéssel felruházást nevezik a *szemiotizálás* aktusának, ami a múlt mítoszokká fordítása, amely kidomborítja az események jövőt megalapozó, elkötelező érvényét. A megalapozó történet fogalom kérdése, hogy a rítusokban és ünnepekben újra jelenvalóvá lesz a múlt és így sohasem távolodik el a jelentől, vagy pedig az ünnepek és rítusok már csak felidéznek a múltat, mivel távolsága egyre inkább nő a jelentől.

Assmann ezt két csoportra bontotta, s az egyiket *abszolút múlt*nak a másikat *történelmi múlt*nak nevezte. Az abszolút múlt olyan korszakokat jelöl, amelyekről a jelen mindig azonos távolságra marad és így valamilyen örökkévalóságot jelent, a mítosz a „hideg” társadalom világgképét és valóságértelmezését alapozza meg. Itt a múlt jelenvalóvá tétele ciklikusan történik. A történelmi múlt a mítosz „forró” társadalmi önelképzelését alapozza meg, egy olyan társadalomét, amely saját történelmi alakulását bensővé tette, amely múlthoz fűződő viszonyából meríti a jelen önelképzelésének alkotóelemeit. Tehát a *mítosz* a múltra hivatkozik és onnan vett fényt jelenre és jövőre.

A mítoszban Assmann a múlthoz viszonyulás két, látszólag ellentétes funkcióját látta. A múlt és a jelen megalapozó funkcióját és a jellel történő kontrasztállítást, amikor az értékhiányos jellel szemben a hőskori múlt idéződik fel. A mítosz két funkciója a megalapozás és a jelen viszonylagossága – látszólag ellentmondva egymásnak – a mítosz jelen szempontjából betöltött jelentőségéhez fűződik. Ezt az erőt *mitomotorikának*, mitikus hajtóerőnek nevezte el Assmann. A jellel kontrasztba kerülő mitomotorika akár forradalmivá is válhat. Ilyenkor a

hagyomány megkérdőjelezi az adottat, a hivatkozott múlt egy társadalmi-politikai utópiaként tűnik fel, amelyért érdemes élni és munkálkodni. Az emlékezés várakozásba csap át, mely jellemzően az elnyomás során jelentkezik.

A vallást az emberek összefüggésbe hozhatják a megalapozás funkciójával, ám egy adott kultúrán belül az egyidejűség megbontása is feladata. A vallás funkciói közé tartozik az emlékezés, a jelenvalóvá tétel és az ismétlés, ezzel együtt pedig valamilyen nemegyidejűséget közvetít. A nem-egyidejűség miatt az emlékezés az ellenállás jellegét öltheti. A nem-egyidejűség megteremtésének intézményei az ünnepekben és szakrális rítusokban gyökereznek. A nem-egyidejűség ezzel együtt a vallás lényegének is látszik. Assmann megállapítása szerint a vallás elhalványulásával a nyugati világ az *egydimenziós* jelleg felé tart. A kulturális emlékezet egy másik dimenzióval bővíti az ember életét. A nem-egyidejűség, az élet két időben élhetősége a kulturális emlékezet egyetemes funkciója.

Az *egydimenzionalitás* általánosan jellemző a mindennapokra. A mindennapok elhomályosítják a nagy távlatokat. A kulturális emlékezetnek és tárgyi megjelenéseinek nincs helye a mindennapokban, az emlékezés, az ami rövid pillanatokra megtöri a fennálló tények hatalmát, ijedelmeket és reményeket idéz fel. Gondolhatunk itt Tacitus állítására, miszerint a diktatúra nyelvet, emlékezetet és történelmet öl. Nem politikai értelmében, a mindennapok, az egydimenzionalitás ugyanúgy az emlékezet elnyomását eredményezik, ezért ha az mégis felszínre tör, ugyanúgy a szabadság és a másság érzetét idézheti fel az emberben.

4.2. Az emlékezés helye, azaz az emlékezés és a tér/hely kapcsolata

„Csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs. A 'lieu de mémoire' iránti érdeklődés – ahol kikristályosodik, előbukkan az emlékezet – történelmünk ezen egyedi pillanatához kötődik. Fordulópont ez, ahol a múlttól való elszakadás tudata keveredik a fájó emlékezet érzésével, de ahol a fájdalom még fel tud annyit ébreszteni az emlékezetből, hogy az felvetette megtestesülésének problémáját. A folyamatosság érzése a helyekbe költözött át.”⁴⁹⁶

Pierre Nora

Az emlékezés és a tér, sőt még inkább a hely kapcsolata sok esetben meghatározó, ennek egyik kiváló példája az emlékezést segítő fogások s az eljárásokat magába foglaló mnemotechnika. Ugyanis a mnemotechnika egyik legrégebbi, hatásos eszköze a térbeliesítés, amikor a megjegyezendő fogalmakat konkrét vagy virtuális helyekhez azok tárgyaihoz, hierarchiáihoz kapcsolják. De az emlékezés kultúrájában is játszhatja a tér a főszerepet; ezek az ún. *„emlékezés helyszínei”*, ahogyan Pierre Nora nevezi, a *„lieu de mémoire.”*⁴⁹⁷ Ezen helyek felértékelődését a történelem felgyorsulásában látja, amin a globális észlelésben végbement, a befejeződött múltba való egyre gyorsabb átbillenését érti. Magyarul a hagyomány státuszából a történelem állapotába egyre gyorsabban átkerülő emlékezetet. Azért vannak helyei az emlékezetnek (lieux de mémoire), mivel nincs már valódi közege (milieux de mémoire).

496 Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája.* (Fordította: K. Horváth Zsolt.) In.: *Aetas* (1999/ 3. sz.), pp. 142. (Elektronikus formában: http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm).

497 Uo., 142–157.

„A 'lieu de mémoire'-okat az érzés szüli, és az élteti, hogy már nincs spontán emlékezet. S mivel ezen emlékezetmegőrző cselekedetek már nem mennek végbe természetesen, így archívumokat kell létrehozni, évfordulókat kell tartani, ünnepeket kell szervezni, temetési beszédeket kell mondani és fel kell jegyezni az eseményeket.”⁴⁹⁸

Nora szerint lényegében bármi válhat emlékezhellyé, ezek elsősorban maradványok, az emlékezetmegőrző tudat végső formái, melyet az átalakulás és megújulás folyamatában lévő közösség akarata és erőfeszítése termel ki, készít elő, alkot meg, épít fel, rendeli el és tart fenn. Ha az emlékeket, melyeket magukba zárnak, valóban megélnénk, az emlékhelyek szükségtelenek lennének.

„Az emlékezetiből a történetibe, egy ősökkel bíró világból az esetleges viszonyrendszerek világába való átbillenés az, mely átmenetet teremtett nekünk a totemikus történelemből a kritikai történelembé: ez a 'lieu de mémoire'-ok pillanata. Nem ünnepeljük már a nemzetet, ám tanulmányozzuk ünnepeit.”⁴⁹⁹

Az emlékezet felszámolása a megörökítés általános akaratát eredményezte, melynek fontos momentuma a nyom tisztelete és az abban való hit. Amennyire eltűnt a hagyományos emlékezet, annyira fontos a maradványok, a tanúságtételek, a dokumentumok, a képek, a beszédek, a látható jelek lelkiismeretes felhalmozása. Egyénekre vonatkozó fontos megállítása, hogy az emlékezet történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelezett, hogy saját történelmének újjáélesztése révén újradefiniálja identitását. Az emlékezet kötelessége mindenkit önmaga történészévé tett.

Tényleges helyek esetén, annak mindhárom – anyagi, szimbolikus és funkcionális – értelmében egyidejűleg, ám különböző mértékben az emlékezet és a történelem, e két tényező interakciójában kell találkozniuk, mely kölcsönös túldetermináltságához vezet. Előfeltételük az emlékezés akarása. Példaként a levéltári raktárat mint egy tisztán anyagi természetű helyet említi, mely csak akkor lehet emlékezhely, ha a képzelet szimbolikus jelentéssel ruházza fel. Amennyiben hiányzik az emlékezési szándék, az emlékezet helyei (lieux de mémoire) a történelem helyeivé válnak (lieux d'histoire).

Nora tehát az emlékezhelyeket valós helyeknek is tekinti, vegyes, összetett, változó helyeknek „bensőségesen összefonva életet és halált, a múltó időt és az örökkévalóságot – a kollektív és az egyéni, a prózai és a szent, a megváltozhatatlan és a mozgásban lévő spirálján. Moebius gyűrűje önmagába zárult. Mert bár igaz az, hogy a 'lieu de mémoire' alapvető létoka az idő megállítása, a felejtés munkájának megakadályozása, a dolgok állásának rögzítése, a halál halhatatlanná tétele, a spirituális anyagba foglalása – ahogy a pénz egyedüli emlékezete az arany – abból a célból, hogy a jelentés maximumát hozza ki minimális jelekből, világos az is – s egyébként ez teszi ezt izgalmassá –, hogy a 'lieu de mémoire'-ok csak az átalakulásra való képességük, jelentéskörük állandó felélesztése és elágazásainak előreláthatatlan bokrosodása révén élnek.”⁵⁰⁰

498 Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája*. (Fordította: K. Horváth Zsolt.), In.: *Aetas*. (1999/3. szám), pp. 146. (Elektronikus formában: http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm).

499 Uo., 147.

500 Uo., 152.

Nora többféleképpen próbálja osztályozni az emlékezhelyeket. A hatalom vonatkozásában elválasztja a győztesek és a legyőzöttek „*lieu de mémoire*”-jait. Az előbbiek, látványosak, győzedelmesek, tekintélyesek és nemzeti autoritásból vagy formális testülettől, azaz mindig fentről származnak, így kikényszerítettek. Jellemzőjük a hivatalos szertartások hidegsége és ünnepélyessége. Ezzel szemben a menedékhelyek a spontán hűség szentélyei, a csendes zárándoklatok helyei. A tiszta emlékezhelyek azok, melyek teljes egészében kimerülnek az emlékezetmegőrző funkciójukban. Így minden más történeti tárgytól eltérően a „*lieu de mémoire*”-oknak nincsenek referenciáik a valóságban, vagy csak önmaguk referenciái, tisztán jelek, melyek csak önmagukra vonatkoznak. Ez nem azt jelenti Nora szerint, hogy nincs tartalmuk, fizikai megjelenésük, vagy történetük, sőt. Ám ami „*lieu de mémoire*”-t csinál belőlük, az pontosan az, ami révén megmenekültek a történelem elől. „*Templum: profán meghatározatlanságában egy kör – tér vagy idő, tér és idő – darabokra szeletelése ez, melyben minden számít, minden szimbolizál és jelentést hordoz.*” Ebben az értelemben az emlékezhelyek kettős természetűek: egy túlzottan (önmagába) zárt, saját magához tapadó hely, mely ugyanakkor nyitott is jelentéseinek értelmezésére.⁵⁰¹

Az emlékezőképesség képzeletbeli terekkel foglalkozik, az emlékezés kultúrája ezzel szemben valós terekbe plántál jeleket, így ezen terek teljes egészükben jellé alakulnak, azaz szemiotizálódnak, mint az ausztrál bennszülöttek totemikus tájai, ahova ünnepek során zárándokolnak el. Ezek a kulturális emlékezet „*mnemotoposzai*”, az emlékezés helyszínei, e logika alapján Európa legjelentősebb mnemotoposza a Szentföld.

Összességében, mint ahogyan fentebb is láttuk, – egyet kell értenünk Bachelard állításával, miszerint – a múltra vonatkozó emlékezet több szempontból is alapvetően térbeli és nem időbeli természetű. Bachelard érve szerint, az emlékezet nem emlékezhet a bergsoni értelemben vett időbeli folyamatokra, csakis azok térbeli rögzüléseire, így a kollektív emlékezet, az emlékezhelyek s az emlékművek térbeli aspektusa vagy mint azok elemzésének főbb módszere sem vitatható.

501 Uo.,156–157.

5. Emlékművek elemzése elé...

Minthogy a korábbi oldalakon megpróbáltam egymás mellé illesztgetni az emlékezés és a tér/hely fogalmi építőkockáit, fenntartva a teljes mozaik kirakhatóságának lehetetlenségét, nincs más hátra, minthogy a bemutatott elmélettöredékeket megkíséreljem alkalmazni az általam tudatosan választott emlékművek gyakorlati elemzésében, amennyiben lehetséges.

Példaként Theodor Franz Eduard Kaluza, német matematikus és fizikus történetét említem, aki a kvantummechanika mindent felülíró korában, Kaluza-Klein-elméletének öt-dimenziós terében írta meg téregyenletét, s ezzel jelentősen megelőzte korát. Az alapvető erők egységes bemutatásával sejtésére építve, háromnál több, további dimenziók bevezetését fogalmazta meg ami az elméleti fizikát manapság meghatározó húrelmélet alapjává vált. De visszatérve az elmélet gyakorlati alkalmazhatóságára/alkalmazhatatlanságára, disszertációmban nem messianizmusa miatt idézem meg. Kaluza különösen ismert volt az elméleti tudományokban iránti abszolút hitében. Egy az úszásról szóló könyv többszöri, alapos tanulmányozása alapján, éles helyzetben, a mély vízbe ugorva próbálta ki megszerzett elméleti ismereteinek gyakorlati alkalmazhatóságát.⁵⁰² Mivelhogy kísérlete során sikerült a mélyvízből a partra evickélnie, tette igazolta az elmélet és a gyakorlat kölcsönös alkalmazhatóságát, az úszás terén mindenképp. A társadalomelméletekben ez kissé bonyolultabb, de talán egy próbát megér.

„A halott generációk hagyománya rémálomként vetül az élők gondolataira.”⁵⁰³

Karl Marx, 1852

Közttereink és emlékműveink az utóbbi időben igen sok alkalommal kerültek a figyelem középpontjába. Az aktuális hatalom, döntően politikai reprezentációs szándékai, civilek és a különféle, az urbánus terekkel is foglalkozó diszciplínák képviselőinek eltérő álláspontjai miatt. Az európai kortárs városfejlesztésben, a köztetek a nyilvánosság terei, ahol a rekreációs funkciók mellett a városi nyilvánosságot élénkítő, a párbeszédet megteremtő kortárs köztéri művészet is helyet kaphat, akár emlékmű formájában is. Ezek formája, a részvételre épülő művészeti törekvéseknek köszönhetően nagyon szerteágazó lehet.

A tér fogalmához hasonlatosan az emlékezés és az emlékművek is több diszciplína alapkutatói területét képezik, s a hivatkozások számát összefogni is nehéz, talán lehetetlen feladat. Társadalmunk változásaival együtt e fogalmak is jelentős változáson mentek keresztül az elmúlt évtizedekben. A megemlékezés és az emlékműépítés, valamint ennél általánosabb kulturális konstrukciók, mint például a hagyomány, a mítosz és az identitás együtteseként fogják föl a társadalmi emlékezetet. A közösség saját identitását igazolja és szilárdítja meg azzal, hogy emlékeiben kötődik halottaihoz vagy nagy cselekedeteihez, esetleg közös traumáihoz. A bizonyos emblematikus nevekhez és eseményekhez való ragaszkodás mindig valamilyen társadalmi-politikai identitás vallását takarja. Az emlékművek felállításával így a csoport saját identitását teremti meg, eleveníti fel és erősíti meg, azaz ezek a legitimáció fontos eszközei.

⁵⁰² Kolb, Edward (Ed.): *Inner Space/Outer Space*. University of Chicago Press, 1986, 582 p.

⁵⁰³ Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. In.: K. Olick, Jeffrey és Robbin, Joyce: *A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezetektől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig*. (Fordította: Kulcsár Dalma), Replika 37., (1999. szeptember), pp. 20.

Marosi Ernő *Emlék márványból vagy homokkőből* című könyvének előszavában, idézve Goethét tisztázza az emlék és a műemlék különbségét.⁵⁰⁴ Míg emléket az utókor emel hálából, intésül vagy okulásul a későbbi nemzedéknek; a műemléket, a művészeti emléket a régi kor, pl. a nagy mester hagy maga után alakotőerejének tanújeleként. Tehát „a síremlék, az emlékszobor nem feltétlenül műemlék is, de ha az, akkor már nemcsak arra az egyénre emlékeztet, akinek állították: idézi felállításának korát, környezetét is, és mindenekelőtt azt, aki létrehozta. Amikor a művészi alkotás, a mű műemlékké válik – mai szóhasználatunk és gondolkodásunk szerint emlék, becses, érinthetetlen és változtathatatlan minden, ami a múlt korból, mégha csak a félmúltból, az előző évtizedből is ránk maradt –, egyben különös értékrend része is lesz.”⁵⁰⁵ Tehát a műemlék újra kitermel valamit hajdanvolt korából, az elmúltból.⁵⁰⁶

„Emlékműveket azért emelünk, hogy mindig emlékezzünk, emlékhelyeket pedig azért, hogy sohase felejtsünk. (...) Az emlékművek emlékezetes dolgoknak állítanak emléket és a kezdet mítoszait testesítik meg. Az emlékhelyek ritualizálják az emlékezést, és a végpont valóságát jelzik.” – írja Arthur C. Danto a Vietnami veteránok emlékművét elemezve.⁵⁰⁷ Az emlékmű egyfajta felépítmény, amely a közösséget segíti a megemlékezésben, a kulturális örökség megőrzésében; ugyanakkor lehet egyszerűen csak a történelmi építészet egy példája is. A szó latin eredete (monere), emlékeztetést és/vagy figyelmeztetést jelent. Az angol monumentális (monumental) szóhoz rendkívüli méret és erő jelentése társul, míg magyar emlékmű szavunk az emlék és a mű(tárgy) szavak nyelvújítás korabeli összekapcsolásának eredménye.

504 Marosi Ernő: *Előszó*. In.: *Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből*. Válogatta, fordította és az előszót írta Marosi Ernő. Corvina, Budapest 1976, pp. 9-127.

505 Uo., 9.

506 Uo., 9.

507 James E. Young idézi Danto-t. In.: James E. Young: *Az emlékezet szövete*, (Ford.: Beck András), Enigma 37-38., 2003, 173 p.

5.1. Az emlékezet helyei (Emlékművek, emlékhelyek fogalmi tisztázása)

„(Az emlékmű) eleve gyanús műfaj, amelyben egy sor konzervatív, XIX. századi, idejétmúlt művészeti elem van, és hamis igényre épül, az elvárásai is középszerűek és silányak. Ezt én nem fogom kiszorgálni. Úgy gondoltam, ha részt veszek ezen a pályázaton, olyan kompromisszumra kényszerülök, amely számomra vállalhatatlan (...), mert nem érdekelt a köztér. Mert a köztérre csak olyan megbízások vannak, amelyek ellen én ma is harcolok, hisz ostoba, feudális felfogást tükröznek: van egy politikus, aki megnyer vagy elveszít egy csatát, fölakasztják vagy elesik, kikiáltja a szabadságot vagy a rabságot, és megkéri a szobrászt, hogy ezt örökítse meg. A szobrászatnak nem ez a feladata. Ez egy tévedés! Donatello óta ezt nem lehet jól csinálni (...) meg is kérdezték tőlem, hogy én, aki kifinomult, szubtilis, elvont műveket csinállok, hogy tudtam egy ilyen nagy jelentőségű és ilyen hatásos politikai emlékművet létrehozni. Én meg azt mondtam, a 301-es parcella emlékműve nem politikai mű. (...) a 301-es parcella emlékműve nem a politikáról szól, hanem a halálról.”⁵⁰⁸

Jovánovics György

Jovánovics kinyilatkoztatásához hasonlatosan az alább elemzett nagy művészettörténeti jelentőségű emlékművek sem felelnek meg az „emlékmű” – általában Magyarországon elfogadott – sztereotípiáinak. Sőt James E. Young, Gerz műveit egyenesen ellen-emlékműveknek nevezi, ahol a művészek vállalják az emlékezés etikai kötelezettségét, de nem fogadják el az emlékezés hagyományos formáit.⁵⁰⁹ Az értelmezést provokáló absztrakciót választják, az egyszerű utalás helyett a konfrontatív viszonyt.

Az alábbi fejezetben három sok tekintetben eltérő emlékművet kívánok elemezni, melyek különböző korokban, más-más térbeli jelleggel artikulálódtak, így talán egyetlen meghatározó közös pontjuk éppen emlékmű jellegük, kifejezett térbeliségük mellett, bár tisztában vagyok állításom megkérdőjelezhetőségével. *Tatlin III. Internacionálé emlékműve* még a huszadik század elejének egyik totalitárius utópiájának dicső jövőjét hivatott hirdetni, melyben az önmaga hordozta ház szerkezet izgalmas térbeli struktúráként jelent meg. Elhelyezése és a körülötte lévő térbeli objektumok számára másodlagosak, hirdetett eszméjéhez hasonlatosan, azokat is felül kívánja írni. *Jochen Gerz Láthatatlan emlékmű tere*, fizikai láthatatlansága okán, így konkrét fizikai létét háttérbe szorítva, új virtuális térbeliséggel rendelkezik, melynek elsődleges helye nem az internet, hanem az emberi emlékezet. *Jeremy Deller Az orgreave-i csata* című rekonstrukciója az angol munkásosztály számára mai napig érzékeny terület boncolgat, tulajdonképpen egy konkrét helyhez köthető múltbeli drámai eseményt idéz meg. Így egy korábbi időben, különös fontosságúvá vált hely szimbólumán keresztül tesz láthatóvá egy eseményt a jelenben.

508 Mihancsik Zsófia interjúja Jovánovics Györggyel a nyertes 1956-os emlékműve (301-es parcella) kapcsán: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00003/jovan2.htm> (2013.május).

509 James E. Young: *Az emlékezet szövege*. (Ford.: Beck András), Enigma 37-38., 2003, 173. p.

5.2. Tatlin a *III. Internacionálé emlékműve*

5.2.1. Szakmai és életrajzi háttér

Vlagyimir Jevgrafovics Tatlin⁵¹⁰ számos művészeti ág és műfaj rendkívüli alkotója és alakja. Kazimir Maleviccsel, Alexander Rodcsenkoval és El Liszickijel az orosz avantgárd legjelentősebb szereplője az 1920-as években, későbbi munkásságát elsősorban a konstruktivizmushoz kapcsolják vagy – mint tatlinizmust – külön kezelik. Kétségtelenül Tatlin és a szovjet avantgarde építészet legismertebb, legkiemelkedőbb kísérlete a Tatlin-torony, azaz a *Harmadik Internacionálé Emlékművének terve*.

Családja egyszerre volt értelmiségi és kétkezi munkás. Anyja költőnő volt, aki azonban 2 éves korában meghalt, apja világlátott mérnök volt. Korán magára maradt, élettapasztalata jelentős hatással volt művészetére, matrózként és ikonfestőként is dolgozott. Inspirálták továbbá a népi látványosságok, mesterségek, a cégérfestők és a vásári képanyomatok.⁵¹¹

4. ábra: Vladimir Tatlin a *III. Internacionálé Emlékművének* tervével, Petrográd, 1920.

Moszkvában a Szépművészeti Akadémián Valentyin Szerovnál és Konsztantin Korovinnál tanult festészetet, 1904 és 1909 között járt a penznai a művészeti főiskolára is. Rövid művészeti tanulmányai után, még rövidebb, de alapvető festői korszaka következett. Kezdetben Cézanne hatott rá,⁵¹² később Picasso és a francia reliefek, valamint barátja Hlebnjikov, orosz költő. Hlebnjikov a valósággal a gyönyörű jövő álmát, a természettel való panteisztikus viszonyt és a tudományos-technikai haladásba vetett hiten alapuló utópiákat állította szembe. Az 1910-es évek elején az avantgárd művészetben a valóságos forma expresszív redukciója a végleges általánosítás irányába tolódott el, az ábrázolást a nonfiguratív kép, a „jelek” és „képletek” nyelve váltotta fel, így létre jött az absztrakt festészet. Tatlint érdekelte a tárgyi világ konstrukciójának és tektonikájának elemzése. A különböző színű és faktúrájú nonfiguratív formákat a kép síkjából kimozdította a kép előtti térbe, kezdetben még nem szakította el azokat a síkfelülettől, még ha csak egy lépés is választotta el ettől. Duchamphoz hasonlatosan ő is teljesen „kifestette” magát,

510 Владимир Евграфович Татлин

511 Zsadova, Larisza A. (Szerk.): *Tatlin*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984, pp. 11-15.

512 http://www.irodalmiradio.hu/femis/muveszetek/4muveszek/t_menu/tatlin.htm (2013.szeptember).

1914-től leginkább a relief (képrelief, kontrarelief) és a díszletkészítés érdekelték, különösen Picasso legendás meglátogatása és reliefjeinek megtekintése után. Ha Malevicset a modern orosz festészet atyjának tekinthetjük, akkor Tatlint a modern orosz szobrászaténak. Az ábrázolt térvizonyt felcserélte az elemek valós térben érvényesülő valóságos viszonyaival, képreliefjei a festészet és a szobrászat módszerének újszerű szintézisét adták. Az ilyen típusú alkotásokat Tatlin *anyagkombinációknak* nevezte, a képrelieffé vált absztrakt kép festése helyett különféle szerkezeti és festői tulajdonságokkal rendelkező anyagokból komponálta nef őket. Hasonlóan Arp és Archipenko korabeli művészetéhez, Tatlinnál is elkerülhetetlenül bekövetkezett a kép síkjától való elszakadás, a kompozíció a valóságos térben artikulálódott, a háttérül szolgáló sík előtt, s csupán egy rugalmas dróra vagy egy meghajlított merev tengelyre támaszkodott. E talapzat nélküli szobrai már kétségkívül rendelkeztek építészeti vonásokkal. A reliefek után a kontrareliefek „magasabb típusú kombinációit” építette. Itt már Picasso-t meghaladottnak tartotta, úgy vélte, hogy ő tette az egész „képzőművesség” alapjává „az anyagot, a teret és a konstrukciót”, és ennek a körülménynek elvi jelentőséget tulajdonított a művészet fejlődése szempontjából.⁵¹³

Tatlin elnevezése – ellenrelief – a zenei kontra szóra utalhat, amely egy oktávval lejjebbit jelent, s talán a mélyebb anyagiság fogalmát szimbolizálja, de az is elképzelhető, hogy alkotásai hasonló, szintén absztrakt francia munkáktól való megkülönböztetéseként használta az elnevezést. De Tatlin nem az ábrázolás és a valóság áthidalására törekedett, mint Picasso, domborműveit közvetlenül a „faktúrából” alakította ki.⁵¹⁴ A kontrarelief anyagában természetesen nem lehet megtalálni a dadaizmusban megjelenő újságkivágásokat, fényképrészeket, játékkártyadarabokat, amelyek a korabeli francia és olasz szobrászatban jelen voltak. A kő és a fa helyett is inkább az üveg és a fémek, valamint a talált anyagok, illetve azok felületei, sajátosságai jellemzőek. „Magában az anyagban kell megtalálni a forma feltételét”, amelyek így inkább egy gépkonstrukció (csuklók, csapágyak, dugattyúk, fogaskerekek) elemei. Kompozíciói nem pusztán leképzések, hanem céljuk a tárgyak eredeti minőségének megjelenítése volt, az anyagok jelentése önmagukban lett fontos. Szubjektív modellek a környező világról, ellentmondás a konstruktív lényeg és a funkcionális hasznavehetetlenség között.

Tatlin 1915 és 1920 között sok kontrareliefet szerkesztett, amelyek külföldön is ismertté tették a nevét, s amelyeknek szuggesztív ereje, szinte démonikus hatású volt.⁵¹⁵ Tatlin reliefjeit elhelyezkedésük szerint a *centrális relief* és *sarok relief* kettős fogalmával különböztetik meg. A centrális reliefjei jellemzően a sík háttér elé kilépő drótokból és huzalokból épültek fel, ahol a huzaloknak elsősorban funkcionális funkciója van, míg a sarok reliefek egy sarokban helyezkedtek el, mint a szentképek általában Oroszországban. Tatlin a maga módszerét a festészet, a szobrászat és az építészet szintézisének tekintette.⁵¹⁶

Tatlin programszerűen a közvetlen tapasztalatra hivatkozott. Állította, hogy „A művészet nem hivatás, hanem munka”, minden eszközét, használati tárgyait maga csinálta, beleértve

513 Sztrigaljev, Anatolij Anatoljevics: *A festészetektől az anyagkonstrukcióig*. In.: Zsadova, Larisza A. (Szerk.): *Tatlin*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984, pp. 15-41.

514 Fricke, Christiane – Honnef, Klaus – Ruhrberg, Karl – Schneckenburger, Manfred: *Művészet a 20. században*. Taschen-Vince kiadó, Bp., 2010, pp. 446.

515 Genthon István: *A gépművészet*. Korunk, Budapest, 1926/június.

Online: <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1926&honap=6&cikk=4159> (2013.május).

516 Sztrigaljev, Anatolij Anatoljevics: *A festészetektől az anyagkonstrukcióig*. In.: Zsadova, Larisza A. (Szerk.): *Tatlin*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984, pp. 21.

cipőit, ingeit, bútorait, műhelyberendezését, szerszámain, de – diákjainak, barátjainak segítségével – tervének makettjét is.⁵¹⁷ A technika iránti vonzalma eltért a futuristákétól, célja nem a technika vívmányainak megjelenítése, sem pedig az urbánus művészet ábrázolása. Tatlin nem dicsőítette a gépet, hanem átlényegítette művészettel. „A művészetet az életbe” és a „Művészetet a technikába” jelszavak tőle származnak. A művészetnek – minden tekintélyre való tekintet nélküli – megújítását vállalta, minthogy az újítást a modern művész kötelességének, magát a művészt pedig „a kollektíva kezdeményező egységének” tekintette.

1917-ben a forradalom hatására felfokozódott Tatlin tevékenysége. Belépett az újonnan létrehozott Művészeti Dolgozók Szövetségének „baloldali blokkjába”, Moszkvába került ahol közreműködött az új művészeti élet megszervezésében. Több bizottságnak is tagja lett, részt vett a propaganda tervezésében és megszervezésében, a megrendelések szétosztásában, illetve felvételében, az ünnepi díszletek tervezésében, múzeumok államosításában, tanműhelyek megszervezésében stb.⁵¹⁸

A „valóságos anyagot a valóságos térbe” elvet zászlajára tűző Tatlin, ekkor már egyértelműen Malevics, El Liszickij, vagy Gabo idealisztikus törekvései ellen szólt.⁵¹⁹ A Művészeti Kultúra Intézetében (INHUK), amelynek programját még Kandinszkij szellemisége határozta meg, 1921-ben szakadás állt be. Az egyik oldalon találjuk az absztrakció és Malevics szuprematizmusának laboratóriumi művészetét, vagyis azt a szellemiséget, amelyet semmiféle közvetlen funkciójú művészetbe nem lehet besorolni. Az avantgárd másik pó1usát pedig Tatlin képviselte az „anyag kultúrájával”, a konstruktivizmussal és a konstruktivista eszmék ösztönzésével.⁵²⁰

A húszas évek elején az orosz avantgarde kettészakadt, s közöttük ellenséges viszony alakult ki. Tatlint torz gépmajmolással vádolták. Az első berlini dada-kállításon még reflektorfénybe került, de valójában egyre jobban háttérbe szorították. Majakovszkij halotti menetét még ő tervezte meg (1930), de már alapvetően az ipari formatervezés, a színház és az iparművészet felé fordult. Természeti alkotói módszereket alkalmazott, a hagyományos természeti anyagokhoz illő organikus formákat tervezett, ahol magának a természetes anyagnak volt rendkívülisége, székek, kékűrlő ruha stb. terveiben. A természeti formákat és organizmusokat, valamint a természeti jelenségeket és törvényeket is a képzőművészetbe akarta beemelni. Tárgyai a szó jó értelmében véve egyszerűek, nélkülöznek minden fényűzést, díszítést, olyan embereknek szánt eszközök, akiknek a szellemi élet fontosabb, mint a tárgyi világ. Tatlin éppúgy humanizálta a használati tárgyakat, mint ahogyan a művészet segítségével a technikát is humanizálni kívánta volna.⁵²¹

Az 1930-as évek után javarészt figurális festéssel és grafikával foglalkozott, lényegében önmaga számára alkotott, fő tevékenységi területe a színház maradt, ahol még több-kevesebb sikerrel megőrizhette és alkalmazhatta elveit.

517 I. A. Mejerzon, P. M. Vinogradov, T. M. Sapiro. In.: Uo., 34.

518 Uo., 25.

519 Fricke, Christiane – Honnef, Klaus – Ruhrberg, Karl – Schneckeburger, Manfred: *Művészet a 20. században*. Taschen-Vince kiadó, Bp., 2010, pp. 445.

520 Duranci, Bela: *Orosz-Szovjet művészet 1910-1932*. (Ford.: Kartag Nándor), Híd Kritikai szemle, 1988/3., pp. 424.

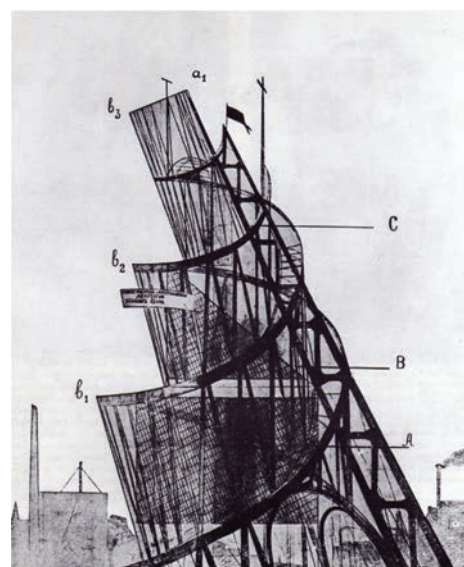
521 Sztrigaljov, Anatolij Anatoljevics: *A festészettől az anyagkonstrukcióig*. In.: Zsadova, Larisza A. (Szerk.): *Tatlin*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984, pp. 39.

Élete utolsó romantikus és izgalmas projektje a *Letatlin*, egy egyszemélyes repülő szerkezet, melyben csak egyszemélyes repülés lehetséges, Ikarosz mítoszát és Leonardo terveit felhasználva. A Letatlin elnevezés a „Летающий Татлин” orosz elnevezés lerövidítéséből keletkezett, ami *Repülő Tatlint* jelent, s Hodaszevics adta neki. A gép lényege nem az, hogy tud-e repülni, bár állítólag – sikertelenül – kipróbálta, hanem a művelet elgondolása és következetes végiggondolása. Így ez a munka a koncept art és Panamarenko előzményeként is felfogható. A repülőszerkezet klasszikus példája annak, hogyan alkalmazta Tatlin a formatervezésben a biodinamikai energiákat és az anyag konstruktív értékeit. Tudatosan törekedett arra, hogy az alkotás folyamatában felhasználja a természeti törvényszerűségeket, másfelől, hogy megteremtse a tervező alkotta objektum visszacsatolását a természeti környezethez.⁵²² Sztálin hatalomra jutása után a konstruktivista, haladó sok esetben utópisztikus szellemiségű művek nagy részét megsemmisítették, helyüket a doktriner realizmus váltotta fel.

5.2.2. Tatlin és a szovjet építészet

El Liszickij Mai orosz építészet című cikkében, ami 1927-ben a Kassák Lajos által szerkesztett Dokumentum című folyóiratban jelent meg magyarul, megállapítja, hogy a háború előtt francia kubisták, az olasz futuristák állítottak fel legelőbb új téziseket a művészetről, mely orosz földön erős visszhangot kapott. Az európai tézis a „Minden a szépművészetért!” elv volt, ami azt jelenti, hogy a művészet az egyén szubjektív-esztétikai magánügye lett. Erre érkezett orosz antitézis szerint nem kell a szépművészet, az egyértelműség és az általánosság kell, mint a négyzet és a henger. Tiszta architektúra.⁵²³

„Az 1917–19-ben alakult művészcsoporthoz Ladovszkij, Krinszkij stb. fiatal építészekből, Rodcsenkó, Sevcsenkó festőkből, szobrászokból (pl. Korolev) akik az: **ÉPÍTÉSZET + FESTÉSZET + SZOBRÁSZAT = SZINTÉZIS** gyakorlatát akarták elérni. Mint minden építőmunka kezdete, az első eredmények itt is destruktívek voltak. Zsákutca. A forradalom azt a hitet hozta, hogy minden egyszerre valósággá lesz. Megszületett Tatlin tornya. Ebben már a technikai anyagok megmunkálásán dolgozott a kéz és a szem. Nem mérnöki iskolázottság, nem a vasszerkezetek ismerete hozta létre. Egy új formának, a spirálnak bevonása és a vas, az üveg szépségeinek feltárása voltak kiinduló pontjai. Az antitézis ereje, a „szépművészet” bámulatos meg-nem-értése mentették meg alkotóját, s a művet az esztétikai spekulációk farkasvermeitől.”

5. ábra: Vlagyimir Tatlin: A III. Internacionálé Emlékművének terve, 1920

El Liszickij⁵²⁴

522 Sztrigaljov, Anatolij Anatoljevics: *A feszítészettől az anyagkonstrukcióig*. In.: Zsadova, Larisa A. (Szerk.): *Tatlin*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984, pp. 39-41.

523 El Liszickij: *Mai Orosz építészet*. Bercsényi 28-30: *Szovjet Avantgarde Építészet 1917-32*. Magyar építészeti periodika, 1978/1, pp. 10. Eredetileg megjelent Dokumentum folyóirat 1927-es márciusi számában (Szerk.: Kassák Lajos; Fordó Pál) Malecics, Tatlin és Liszickij egy egy művének illusztrációjával, pp. 17–20.

524 Az idézet eredeti megjelölése a Bercsényi 28-30 periodikában El T. Liszickij. Az eredeti Kassák féle Dokumentumot katalogizáló repetóriumban azonban Liszickij szerepel (Lisitzky El – megj.), In.: Kálmán

Az szocialista építészet ideológiai, társadalmi alapjai közvetlenül az 1917-es októberi forradalom után jelentek meg. Moszkvában és Péterváron sorra alakultak a különféle építész-szervezetek, egyesülések (MAO, POA /LOA/, OAK),⁵²⁵ azonban jelentős változást, új szemlélet csak néhány építész és baloldali művész első világháború óta tartó tevékeny együttműködése hozott. Az újjászületés elsősorban a festészetben kezdődött (kubizmus, szuprematizmus, neo-plaszticizmus), amely fölszabadítva magát a konvencióktól, irányzatait olyan technikai, formai megoldásokra alapította, melyeket eddig nem tekintettek a festészethez tartozónak. Az építészet és a képzőművészetek gyümölcsöző kapcsolata kezdetben a szecesszió nemzetközi irányzataiban jelentkezett, majd később Hollandiában a De Styl, Németországban a Bauhaus megalakulása jelezte. A megalakuló Szovjetunióban is hasonló folyamat játszódott le, szervezetek és csoportosulások (UNOVISZ, VHUTYEMASZ, INHUK, ZSIVSZKULPTARH) jöttek létre. Az építészet fejlődésében a képzőművészetekkel való szoros kapcsolat katalizátorhatásként működött.⁵²⁶

Ebben az időszakban Malevics, Tatlin, El Liszickij és Vesznyin tevékenysége volt a legjelentősebb, ami meghatározta az elkövetkező évek építészetét. Képzettségüktől függetlenül mint festők, építészek, formatervezők, könyvillusztrátorok, díszlettervezők dolgoztak. Sokoldalúságuk nemcsak a tehetségükből fakadt, hanem az új elveknek köszönhetően a szétválaszthatatlanul összefonódó művészet jellegéből. Malevics architektonikjai, Tatlin kontradomborművei, El Liszickij Pronjai és Vesznyin díszletei a festészet új felfedezéseinek építészeti alkalmazásai. Malevics – akárcsak Mondrián – szerint a festészet egyenesen az építészethez vezet. E művészeti elvek képviselői új csoportokat hoztak létre, fesztiválokat, tömeggyűléseket rendeztek, amelyeken a műhelyeikből kikerülő plakátok, transzparensok, jelmondatok is fontos szerepet kaptak. A művészet a szó legszorosabb értelmében kivonult az utcára. „Az *utca az ecsetünk és a tér a palettánk*” vallotta Majakovszkij, s ő maga is részt vállalt a folyamatban, szabadtéri játékokat szervezett, propaganda vonatot tervezett.⁵²⁷ Az ilyen propagandisztikus, nagyszabású akciók mindig magukba foglaltak kisebb építészeti műtárgyakat is, mint kioszkok, tribünök, melyek tervezését kiadták építészek számára, így az új művészeti tendenciák, elvek közvetlenül jutottak el az építészet megújítóihoz.

A megvalósítás módjáról azonban éles viták folytak. Az építészetben is két fő irányzat alakult ki, a racionalizmus és a konstruktivizmus, melynek képviselői két központ, az Állami Felsőfokú Művészeti és Technikai Intézet (VHUTYEMASZ, 1920)⁵²⁸ és az ugyanabban az évben alapított INHUK⁵²⁹ (Művészeti Kultúra Intézete) köré tömörültek. Kezdetben még a két intézet között nagy volt az átfedés tagjaikat tekintve. A VHUTYEMASZ a szovjet Bauhaus megfelelője, rendkívül haladó műhelyek, stúdiók sora alkotta a képzőművészet különféle ágaitól az iparművészetten át az építészetig, a kor legkiemelkedőbb alkotóival,⁵³⁰ 1929-es bezárásáig.⁵³¹

Lászlóné: *A Dokumentum (1926-1927) és a Munka (1928-1939) repertórium*, 1972, 158 p.

525 MAO – Építészek Moszkvai Szövetsége; LOA/POA – Építészek Leningrádi (Petrográdi) Szövetsége; OAH – Építészek és Festők Szövetsége

526 Bercsényi 28-30: *Szovjet Avantgarde Építészet 1917-32*. Magyar építészeti periodika, 1978/1., pp. 1.

527 Uo 1.,

528 Вхутемас - Высшие художественно-технические мастерские.

529 A. Khan, A. Rodcsenko, V. Stjepanova, V. és G. Stenberg.

530 Alexander Rodcsenko, Varvara Stjepanova, Vlagyimir Tatlin, Pavel Florenszkij, Vladimir Andrejevics, Aleksander Larionov, Vladimir Favorskij, Konstantin Melnikov, Vasilij Kandinszkij, Naum Gabo, El Liszickij, Mojszej Ginzburg, Meer Akselrod és Gusztav Klutis.

531 1926-ban átnevezték VHUTYEIN-re (ВХУТЕИН, Высший художественно-технический институт).

A racionalisták N. A. Ladovszkij vezetésével az új művészeti formák használatának szükségességét hangoztatták. Az új építési anyagok alkalmazását és a szerkezet racionális megjelenítését hangsúlyozták. Az INHUK konstruktivista építészei A. Vesznyin irányításával, elsődlegesnek tartották a tér elemzését, vizsgálatát, amely objektív kritériumokat adhatnának az építészet megértéséhez és bírálatához. Olyan új elvű tervezést szorgalmaztak, mely nemcsak szép, de hasznos tárgyak tömegtermeléséhez vezetne, mint az összecukható ágyak, tűzhelyek, kályhák, konyhafelszerelések, ruhák stb. Így végső céljuk a modern, funkcionalista építészet, tömegtermeléssel készült bútorokkal és egyéb felszerelésekkel.⁵³²

Tatlin célja volt, hogy megszüntesse a magas művészet és a hétköznapi dolgok közötti különbséget. „A termelési nem ismerte a művészeti kultúrát. A művészeti kultúra a termelés és a gyakorlati élet fölött lebegett. Itt az ideje, hogy bevigyük a művészeti kultúrát a termelésbe, hogy kiszabadítsuk a művészetet a céltalan sznobizmus kasztszerű bezártságából, azaz, hogy megteremtjük a termelési művészetet.” – vallja Tatlin, megteremtve ezzel többek között a konceptuális építészet alap gondolatát.⁵³³ A húszas években az orosz avantgarde az építészetet tekintette a fő művészetnek, mert az magába foglalta az összes többi ágazatot is. Tatlin egy új építészeti formarendet kívánt kialakítani. A kor kétségkívül legizgalmasabb építészeti kísérleteit, mai terminussal élve inter- vagy multidiszciplináris területen alkotók, művészek hozták létre, s közülük is a legemblematikusabbat, a *III. Internacionálé Emlékművének tervét*, Vlagyimir Tatlin. A tervnek megmaradt alkotás romantikus szimbólumává vált korának és a konstruktív művészetnek egyaránt. A következő fejezetben a térbeliséget és az emlékezés elméleti aspektusait felhasználva e utópisztikus terv többarcúságát kívánom bemutatni.

532 Bercsényi 28-30: *Szovjet Avantgarde Építészet 1917-32*. Magyar építészeti periodika, 1978/1., pp. 2.

533 Sztrigaljev, Anatolij Anatoljevics: *A fesztészettől az anyagkonstrukcióig*. In.: Zsadova, Larisza A. (Szerk.): *Tatlin*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984, pp. 39-41.

5.2.3. A III. Internacionálé Emlékművének vizsgált aspektusai

„Gépezetemet élő, organikus formák felhasználásával építettem meg. E formák megfigyeléséből vontam le azt a következtetést, hogy a legesztétikusabb formák egyben a leggazdaságosabbak is. A művészet ebben a tekintetben munka az anyag formáival.”⁵³⁴

Az emlékmű tervének ötlete, illetve a terv megvalósításának kezdete arra az időre esett, amikor Tatlin 1919-ben Kazimir Malevicccsel és Vaszilij Kandinszkijjal a Közoktatásügyi Népbizottság Képzőművészeti Osztályán dolgozott, és részt vett a *monumentális propaganda* lenini gondolatának gyakorlati megvalósításában.⁵³⁵ A Kulturális Népbizottságtól kapta a megbízását, hogy tervezze meg a III. Internacionálé Emlékművét. 1920-ban az októberi forradalom harmadik évfordulójára készítette el, ugyanis eredetileg az októberi forradalom emlékműve lett volna, de átkeresztelték. A torony remek kivitelű modelljét először Petrográdon, majd Moszkvában a Szakszervezetek Házában mutatták be, ahol a Szovjetek VIII. kongresszusa alkalmából nyílt kiállítás.⁵³⁶

A teljesen absztrakt formák alkotta mobil építmény, 6,7 m magas, fából, üvegből és drótból készült modelljét hivatalosan 1920 decemberében mutatta be. A konstrukciót ferdén csavarodó, aszimmetrikus tengely körül különböző sebességgel forgó belső üvegepítmények: egy kocka, egy gúla, egy henger és felül egy félgömb (kupola) alkották, melyeket spirális acélváz határolt el a külső tértől.⁵³⁷

Az elgondolása szerint gigászira tervezett épület lett volna, ez lehetett volna Európa első felhőkarcolója. Csak a kocka tervezett éle 110 méter volt, az egész megközelítőleg 400 méter lett volna, ami több okból sem volt akkoriban még kivitelezhető. Tatlin a belső helyeket is alaposan megtervezte, többek között például a légkondicionálást is.⁵³⁸

A terv szerint az épület az egész földgolyóval került volna kapcsolatba, ugyanis dőlésszöge megegyezett volna a Föld tengelyének elhajlásával (23,5°), mozgása a Föld mozgásának és forgásának felelt volna meg. A kocka egy év alatt fordult volna meg, a kúp egy hónap alatt, a henger egy hét, a félgömb egy nap alatt. A torony 400 méteres magassága sem véletlen, ugyanis az azonos a földi délkör egy század részével. A spirálmeneteket összekötő rácsszerkezet fogta

6. ábra: Vlagyimir Tatlin: A III. Internacionálé Emlékművének modellje, 1919.

534 Fricke, Christiane – Honnef, Klaus – Ruhrberg, Karl – Schneckenburger, Manfred: *Művészet a 20. században*. Taschen-Vince kiadó, Bp., 2010, pp. 445.

535 Az elterjedt magyar fordítás nem kellően helyes, ugyanis nem (pusztán) a monumentalitást jelenti az eredeti orosz 'монумент' (ill. ragozott alakjai), hanem értelem szeritn magát az emlékművet (emlékmű propaganda). (PM megjegyzése) In.: Zsadova, Larisza A. (Szerk.): *Tatlin*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984, pp. 11-15.

536 Uo., 11.

537 http://www.irodalmiradio.hu/femis/muveszetek/4muveszek/t_menu/tatlin.htm (2013.szeptember)

538 Sztrigaljev, A.: *Tatlin III. internacionálé emlékmű tervéről*. Magvető Kiadó, 1976, 66 p.

össze az egységesnek tekintett térkonstrukció elemeit. Spiráljai szokatlan térformát alkottak, de nem csak dekoratív jellegűek voltak, hanem a tartószerkezet szerepét is betöltötték.⁵³⁹ Megszerkesztésében talán földöntúli térre törekedett, mintha fittyet hányt volna a gravitációra, a torony már szellemi térben létezett. Egy olyan új, idealisztikus, vagy még inkább utópisztikus Babel tornya volt, mely ellentétes a bibliaival. A bábeli zikkurat súlyos, tehetetlen tömb – Tatlin áttört tornya dinamikus kinetikus építmény lett volna.⁵⁴⁰ Az emberi gőg és felemelkedni vágyás helyett inkább összetartja és összehozza az emberiséget, akik az erőfeszítésük révén egyesülnek.

Kétségkívül felfedezhető formájában a modernitás szimbólumává lett párizsi Eiffel torony, de mintha az teljesen el lenne csavarva (e hasonlatot Tatlin is használta). Tervezett mérete is felül akarta azt múlni, minden bizonnyal nem csak magát az épületet, hanem a hozzá tapadt eszmét is. Míg az Eiffel tornyot a francia forradalom centenáriumának emlékére építették, de a modernizmus szimbólumává vált, addig Tatlin tornya az októberi szocialista forradalmat dicsőítette volna és meghaladni kívánta a modernitást általában, hirdelve a konstrukció győzelmét. Tatlin terve sokkal inkább egyféle apparátusnak látszó objektumra vagy egy konkrét gigászi apparátusra, egyféle csillagászati távcsőre, megfigyelőállomásra emlékeztet. Ez egyáltalán nem áll messze az épületbe tervezett funkcióktól sem, ugyanis annak legfelső félgömbjébe csillagvizsgálót, kutatóállomást tervezett, mely minden bizonnyal nem csak praktikus, hanem szimbolikus jelentésű is. A harmadik szinten, azaz a hengerben információs-propaganda iroda, a másodikban (kúp) a végrehajtó szervek, a legalsó kockában a kommunista világparlament kapott volna helyet, így az építmény párt- és agitációs központ is lehetett volna egyszerre.

A modellt – amelyet a torony belsejében körbe járó gyerek mozgatott – később vándorkiállításokon mutatták be, teherautóra szerelve, de nemzetközi sikere is lett, ugyanis 1925-ben aranyérmert nyert a párizsi Nemzetközi Iparművészeti Kiállításon.⁵⁴¹

Nevében szerepel műfaji meghatározása, miszerint emlékmű, ami érdekes, ugyanakkor kettős kérdést vet fel. Tervét a régi városképek megváltoztatására alkalmatlan kisméretű figurális emlékművek ellentétének szánta. Egyrészt ez arra az orosz hagyományra utal, miszerint az épület egyben emlékmű is, ugyanis az épületemlékmű eszméje a régi orosz hagyományban gyökerezik, amely a XVIII. századig, egyházi tilalmak miatt nem ismerte a szoboremlékművet.⁵⁴² A terv alapgondolatára vonatkozó első adatok Punyin 1919. március 9-én közzétett írásából maradt ránk. Punyin – a kész tervről szóló 1920-as füzetétől eltérően – ebben a cikkében annak a funkcionális programnak az eredetiségét hangsúlyozza, amelyet Tatlin az építmények ősi típusa, az épületemlékmű megújítására javasolt.⁵⁴³ Ezt a tézist erősíti, hogy a III. Internacionálé Emlékművének a tervét a Lenin-épület emlékmű eszméje követte volna. Mindkettő olyan típusú, hatalmas közösségi épületet idézett meg, amelyek sokrétű funkciót láttak volna el. De a szó hagyományos értelmében nem emlékhely, Tatlin elvből kizárta a múzeum, könyvtár stb. funkciókat, az új típusú épületek rendeltetését abban látta, hogy helyet adjanak a

539 Sztrigaljev, Anatolij Anatoljevics: *A feszítészettől az anyagkonstrukcióig*. In.: Zsadova, Larisa A. (Szerk.): *Tatlin*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984, pp. 30.

540 Uo., 30.

541 Uo., 39.

542 Uo., 29.

543 Uo., 31.

modern élet legaktívabb folyamatainak,⁵⁴⁴ így a Castells-féle áramlások helyeinek egyféle korai előfutáraként tekinthetünk rájuk. A közösségi funkciók mellett ezekben az épületekben az egyéni szükségleteket is ki lehetett volna elégíteni; mind a szellemieket – elsősorban a rendkívül fejlett információs hálózat révén –, mind a biológiaiakat – éttermek, tornatermek stb. építésével. Léptékét és jellegét tekintve közelebb áll a falu az épületben struktúrához (lásd. Le Corbusier függő falvai), de akár a város egy épületben kortárs építészek és várostervezők gyakorlatához is hasonlíthatnánk, különösen a Távolságon fejlődő új megalvási struktúrákhoz, amelyek magukban foglalnak egy teljes, nagy sűrűségű várost, rengeteg épülettettel, egy elrendelt strukturális keretben (lásd. Will Alsop: Gao Yang Nemzetközi Tengerjáró Terminálja, Sanghajban). De fontos hivatkozási pont Sant’Elia, Buckminster Fuller, Yona Friedman és a Metabolisták munkásságában is. Tatlin koncepcióját, miszerint egy szobrászati acél keretben többcélú felhasználásra alkalmas teret, másrészt olyan komplex épületet hoz létre, mely képes a társadalmi viszonyokat is befolyásolni, ez teszi fontossá napjaikban is.

*„Földrajzi képzelet, mely a fizikai tér mögött rejlő földrajzi tér konstrukciójára hivatkozik, mely a tudatosság és attitűdök körül építi fel határait, gyakran nem veszi figyelembe, vagy az elhomályosítja a helyi valóságokat”.*⁵⁴⁵

Edward Said

Tatlin terve mindenképpen térbeli, de ez is kettős természetű kérdés. Térbeli a térnek materiális, konstruktív természetét tekintve mindenképp. A geometriai testek szabályossága, az épület, földi/csillagászati pozíciójának és mozgásának jellege mind emellett szólnak. Azonban amennyire stabil és két lábbal a materiális térben álló objektumról van szó, legalább annyira bizonytalan és utópisztikus más oldalról nézve.

Az utópia, Sir. Thomas More (Morus Tamás) *Utópia* című művének megfelelően, szó szerint „nem-helyet” jelent, de előzménye Platón *Államában* is felfedezhető, ahol az ideális állam működését írja le anélkül, hogy geográfiailag vagy politikailag kijelölné helyét. Az utópiák olyan átfogó társadalomképek, amelyek irreálisan és ideálisan eszményi állapotokat írnak le, a tökéletes társadalomban és városban vélték a problémáik megoldását, amelyben a tökéletességet a magas fokú, ideákra épülő emberi tervezés biztosítja. S Tatlin tornyának céljai ezen feltételek mindegyikének megfelelnek. Viktor Skovszkij szovjet kritikus nyilatkozta, hogy Tatlin emlékműve „acélból, üvegből és forradalomból készült.”⁵⁴⁶ S valóban, Tatlin a forradalom hevében készült tornya nem csak fizikai koncepciójában utópisztikus, igénye volt a jelen radikális felváltása, ugyanakkor a változások tagadása és az örök állandóság ígéretét is magában hordozta. Ezt támasztja alá Tatlin tornyának léptéke, formája, a III. Internacionálé Emlékműve bármely városképben domináns szerephez jutott volna. Tatlin – éppen erőteljes manifesztum jellege miatt – a városton kívülre akarta építeni, nem a belvárosba, nem akarta tervét konkrét városi környezethez kapcsolni.⁵⁴⁷ Más forrás szerint Petrográdba (ma Szentpétervár), a várossal

544 Sztrigaljev, Anatolij Anatoljevics: *A feszítettől az anyagkonstrukcióig*. In.: Zsadova, Larisa A. (Szerk.): *Tatlin*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984, pp. 38.

545 Said, Edward W.: *Inventory, memory, and place*. *Critical Inquiry* 26., pp. 175–192.

546 Skovszkij, Viktor: *A III. Internacionálé emlékműve (tatlin legújabb munkája)*. In.: Zsadova, Larisa A. (Szerk.): *Tatlin*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984, pp. 345.

547 Sztrigaljev, Anatolij Anatoljevics: *A feszítettől az anyagkonstrukcióig*. In.: Zsadova, Larisa A. (Szerk.): *Tatlin*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984, pp. 31.

átellenesen, a Néva folyó partjára képzeltek el a helyét. Sőt a sajtót és a korabeli közvéleményt is élénken foglalkoztatta, hogy hova kerüljön az emlékmű: „Mivel az emlékmű grandiózus építmény, csak nyílt terepen lehet majd felállítani. Vannak, akik szerint munkáskerületben, gyárak és üzemek között kell felépíteni, de még nem dőlt el, hogy Petrográdba vagy Moszkvába kerül-e.”⁵⁴⁸

De mindenképpen furcsa, s egyben árulkodó egy ilyen domináns épület fizikai elhelyezésének bizonytalansága, vagy más nézőpontból érdektelensége, ahhoz képest, hogy részletesen kidolgozta tervét, mégha az elkészült maketten nem is jelenhetett az meg teljesen. Sőt, ellentétben áll Tatlin saját eszméjével is – melyet főként életének későbbi szakaszában vallott –, miszerint a tervező alkotta objektum visszacsatolása nélkülözhetetlen a természeti, a földrajzi környezethez. Ez mindenképpen megfelel az utópiákban fellelhető fizikai és társadalmi valóság felülírására történő törekvésnek, azaz Tatlin-tornya szinte bárhova kerül mindenképpen uralkodó eleme lett volna a földrajzi tájnak. De nem pusztán fizikailag.

Az emlékmű földrajzi, geometriai definiáltsága a legalapvetőbb szerkezeti és matematikai törvények megismerését szorgalmazta, melyek egyben az emberi társadalom jövőjének is alapkövei lehetnek. Tehát Tatlin példája is mutatja, hogy a XX. század elején egyidejűleg lezajlott társadalmi és művészeti forradalom kölcsönösen erősítették egymást, s különösen így volt ez a korai Szovjetunióban.

„Nem azt kell kérdeznünk, hogy mi a tér, hanem azt, hogy hogyan megy végbe a tér termelése és használata a különböző cselekvések révén?”⁵⁴⁹

David Harvey

A fizikai téren túl az épület felépítménye, a szociális utópiák igényével alakítja a társadalom irányításának új eszközeit, szisztematikusan kidolgozva azokat az új hatalom felépítéséhez és megtartásához szükséges intézetekkel, egészen a jövőbetekintő (materialista törvényszerűségeket fürkésző) csillagvizsgálóig. Ez egybecseng az utópiák és a hatalom kapcsolatával, miszerint az utópiák boldogságképe megtévesztő, mivel legalább annyira szolgálja a hatalmat, mint a boldogságot. „Emberi tudás és hatalom egy és ugyanaz.”⁵⁵⁰ Tatlin III. Internacionálé Emlékműve, egy dicső múlt/jelen felmutatását szolgáló és közös érzést hozhatott volna létre, az újonnan szerveződött államban, amely számára így a politikai cselekvést könnyítette volna meg. A

7. ábra: Vlagyimir Tatlin: A III. Internacionálé Emlékművének városi látványterve esetleges elhelyezkedésére vonatkozóan (fikció)

548 Жизнь искусства 24–25/1919. (Művészeti Újság 24–25/1919.), In.: Uo., 32.

549 'The question "What is space?" [must] ... be replaced by the question "how is it that distinctive human practices create and make use of distinctive spaces[?]" In.: Harvey, David: *Social Justice and the City (geographies of justice and social transformation)*, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, MD USA 1973, pp. 14–15.

550 Francis Bacon: *Új Atlantisz*. Bp., Lazi Könyvkiadó, 2001, 156 p.

modernitás követi a lineáris (térbeli) időt – az időt egyfajta iránnyal –, ami lehetővé teszi, hogy elfelejtse a múltat, siránkozzon a jelenen és reménykedjen egy jobb jövőben, felállítva a „haladás” kanonikus erkölcsét (Baudrillard). Gondoljunk itt a mozgalmi plakátok és jelszavak haladást éltető, a jobb jövőt megidéző képeire. Gregory a teret, a hatalmat és az identitást elválaszthatatlan fonalköteggé fuzionálta, a *kiállított világ* mindig *valakinek* a kiállítása, melyet a Tatlin tervének emlékmű aspektusa tár fel. *„Gondoljunk arra a visszavonhatatlan veszteségre, melyet a parasztság – e par excellence emlékezet-közösség – vége jelentett, melynek történeti témaként való divatja egybeesett az ipari növekedés csúcspontjával.”* – fogalmazza meg Nora a kulturális emlékezet és az emlékezhelyek előzményeit kutatva. De se Nora, se Assmann nem tér ki a kommunista társadalmak kifejezett elemzésébe, a kulturális emlékezet egyedi eseteit, a nemzeti emlékezet kialakulását vizsgálva. Azonban a vallásosság hanyatlását, a dinasztikus állam – esetünkben – kiiktatását, illetve az azt követő mítoszhiányt, itt nem a hagyományos értelemben vett nemzet mítoszával, (lásd.: nemzetállamok), hanem a kommunizmus ígéretének mítoszával pótolhatta. A nemzet fogalma alapvetően lehetetlen egy Szovjetunió léptékű és nemzetiségek sokaságával tagolt kontinensnyi országban, nem beszélve a bolsevik társadalom eszményképéről. A dinasztikus állam isteni hatalom eszméjének helyét, az új legitimitás alapját a győztes forradalom és a bolsevik ideológia vette volna át.

A Szovjetunió esetében nem lehet és nincs is érteleme egy népet vagy egy nemzetet találni önálló nyelvvél, sajátos kultúrával és egyedi történelemmel. Így az újonnan formálódó közösség számára rendkívül fontos, hogy saját identitását megszilárdítsa, hogy emlékeiben kötődjön nagy cselekedeteihez. E ragaszkodás mindig valamilyen társadalmi-politikai identitás vallását takarja. Egy ilyen emblemikus emlékmű felállításával így a társadalom saját identitását teremthette volna meg, elevenítette volna fel és erősítette volna, tehát a legitimitáció fontos eszközeit teremthette volna meg. A Szovjetunió esetében a felszámolt dinasztikus múltra identitásteremtően nem lehetett hivatkozni, csakúgy mint egy újonnan kialakult nemzetállamra sem, ami e helyett lett a szocialista társadalom, így a történelem általi legitimitáció átengedte helyét a jövővel való öngazolásnak. Ezért ennyire fontos – többek között – Tatlin épülettervében az a társadalmi messianizmus, az utópia radikális jelenfelváltó attitűdje, melyet meglátásom szerint e terv szimbolizált. Így a kommunista világparlament funkció kijelöli az épület társadalmi-gazdasági alakító szerepét és vezető pozícióját.

Assmann szerint az agrártársadalmakban a hatalmon lévőknek nem érdeke, hogy egy egységes, homogén kulturális emlékezettel megáldott társadalmat, nemzetet hozzanak létre, ugyanis a hierarchikusan megosztott társadalomban a státusz maga az ember. Ezzel szemben az ipari társadalomban feltétel az emberek minimális mértékű iskolázottsága. Az újonnan létrejövő szovjet homogén oktatási rendszer és propaganda segíthette a kommunista társadalom kialakulását. A kommunikációs rendszer átalakításával sikerült hatékonyabb kapcsolatot teremteni nagy távolságok távoli emberei között. Ezért nélkülözhetetlen Tatlin tornyában a propagandaközpont.

Lévi-Strauss és Assmann szerint az októberi forradalom mindenképp forró társadalom jellemzőit mutatja, melyet fűtött a (belső)változás igénye, azaz fejlődésük motorja, s ez minden bizonnyal kitartott az emlékmű (makettje) állításának időpontjáig. Az új hatalom feltalál hagyományokat, erőt merít a korábbi belső változás (októberi forradalom) erejéből, de célja a társadalmi állapot befagyasztása, hatalma megtartásának céljából. Megkonstruált olyan mítoszokat, amelyeknek némi alapjuk mindig lehetett, ám valódi szempontjuk a mítosz

jelenben történő hasznosíthatósága. Így Nora gondolatmenetét továbbfűzve, Tatlin emlékművét azért állították volna, hogy az új kommunista mitológiát tudatosítsák a népben, esetünkben a munkásosztályban, megerősítve az új identitást. Ebben természetesen nem csak Tatlin vett részt, ide kapcsolható az egész *Lunacsarszkij/Lenin* emlékmű-propaganda.

Minthogy az emlékezés egyik serkentője a *hatalom*, eredetre, származásra van szüksége, mely értelemszerűen kihat a jövőre is, igényt tart az eredetre történő emlékezésre. Tatlin III. Internacionálé Emlékművének célja az emlékezés spirituális jellegének materializált megvalósulásán túl az aktív irányítás kézbe tartása volt. Azaz egy roppant komplex intézmény lett volna, mely a hatalom reprezentációit képviselné, s emlékezetben tartaná annak mítoszát és érvényességét, de egyben az aktív – az egész kommunista világ feletti – hatalomgyakorlást is irányította volna. Ehhez nélkülözhetetlen az a térbeli dualista gesztus, ahogy egyrészt a materiális megalapozottságot biztosította volna számára a csillagászati, matematikai definiáltságával. Másrészt a hatalomgyakorlás vonatkozásában a társadalom absztrakt terébe eltolt funkciók sokasága jellemzi, mindezt összefogva egy önigazolást biztosító emlékmű-komplexumban.

E logika mentén, a térbeliség, az emlékezet és a hatalom kritikai aspektusait vizsgálva Tatlin romantikus és az idealisztikus emlékműve kapcsán egészen Jeremy Betham *Panoptikumához* hasonlatos hatalomgyakorlási (Foucault) és irányítási rejtett funkciók tárulnak fel. De összességében az utópia, ahogyan ideáját tekintve Tatlin terve is – ellentétben a disztópiáktól –, szándékait tekintve pozitív eltéréseket mutat a valóságtól. Legalábbis hagyjunk meg ennyi szentséget nagyívű művének, a kritikai elméletek deszakralizációs aktusa előtt.

5.3. Jochen Gerz: *A láthatatlan emlékmű tere*

„Nincs a világon még egy dolog, ami olyannyira láthatatlan lenne, mint egy emlékmű.”⁵⁵¹

Robert Musil

Ed Soja szerint a város, a legfejlettebb és leglenyűgözőbb manifesztációját kínálja az emberi térbeliségnek, amely egészében az individuális testtől ered. Történelmük során a városokat rágalmazták azok hátrányai (zsúfoltság, szennyezés stb.) miatt, ugyanakkor csodálat övezte őket a kulturális teljesítmény miatt, melyet reprezentálnak. Soja a művészet és a város összefüggését alapvetőnek látja, de nem feltétlenül olyan valami ez, amit kizárólag az építészetten keresztül kell összekötni. Sürgette olyan alternatívák megszületését, amelyek nagyobb léptékű imaginációt vonnak maguk után és nyitottabbak a nagyobb léptékű kiállításra.⁵⁵² Jochen Gerz *A láthatatlan emlékmű tere* egy olyan komplex köztéri mű, amely a városi lakosság konszenzusával, aktív részvételével született meg, túlmutatva Saarbrücken város határain, megindítva e fentebb említett, nagyobb léptékű képzeletet. Robert Musil minden bizonnyal a hivatalos, megszokott politikai reprezentációt szolgáló emlékművek társadalmi közönyösségére gondolt a fentebb idézett soraiban, nem arra amit Jochen Gerz plasztikus emlékművében mutatott fel. Gerz emlékművének tere roppant érdekes az emlékezetkutatás és a térbeli vizsgálódások perspektíváiból.

551 Robert Musil: *Emlékművek*. In.: *Robert Musil válogatott művei. Próza, dráma*. (Fordította Bán Zoltán András), Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2000, 335 p.

552 Ed Soja was speaking on 'The City as a Vehicle for Visual Representation', at the AICA Congress, *Visual Art, Visual Culture?*, at the Tate Modern, London.

Jochen Gerz Németországban született, de sokáig Franciaországban munkálkodott, jelenleg Írországban él. Irodalmi beállítottsággal indult nemzetközi karriert felépített alkotó. A hetvenes években elsősorban konceptualista fotóiról volt ismert, 1980-as évek óta számos, társadalmi kérdésekkel foglalkozó köztéri művet hozott létre. Különösen emlékművei megjelenését kísérte konfliktus, majd ezt követő társadalmi párbeszéd, amiért nem elégedett meg pusztán a múlt historikus bemutatásával. Gerz, hasonlóan a jellemzően Németországban található újkori holokauszt emlékművek kritikai attitűdjéhez, kritikusan viszonyul a Musil által megidézett, ún. hagyományos emlékművekhez.

„Mert az emlékezés helyszínei az emberek, nem pedig emlékművek.” „Az emlékmű mint a társadalom tükörképe kétszeresen is problematikus, mert nem csak a megtörtént dolgokra emlékezteti a társadalmat, hanem ezen felül még – és ez a legnyugtalanítóbb az egészben – a múltra adott saját reakciókra is.”⁵⁵³

Többek között gondolhatunk itt Assmann-nak a kollektív emlékezet rekonstruktív jellegét bemutató írására, miszerint az emlékezetben csak az marad meg, amit a társadalom a maga mindenkori vonatkoztatási keretei közt rekonstruálni képes. E rekonstrukció Gerz megállapítását figyelembe véve nem feltétlenül pusztán a történelem elvont tényein alapul. Szkepticizmusa a történelem és a rá épülő kitalált hagyományok és emlékek elasztikusságának mértékében rejlenek. De a múlt is társadalmi képződmény, amelynek jellege a mindenkori jelen értelmi szükségleteitől és vonatkoztatási kereteitől függ, így az kulturálisan teremtett. S mint láttuk, nemcsak a múlt, hanem az emlékezet és a tér társadalom által konstruált felfogása is jellemző. Helmut Kohl kancellársága óta Németország különösen öntudatosan és kritikusan viszonyul saját történelméhez. Aminek voltak előzményei, többek között Willy Brandt kancellár letérdeplése Varsóban, 1970-ben, amikor a gettó áldozatai előtt róta le a kegyeletét. A koszorúzás során a hivatalos gesztust kevésnek érezte, ezért két térdre ereszkedett. Gesztusa nagy vitát váltott ki, egyrészt arról, hogy joga volt-e a megalázkodásra a német nép nevében, másrészt – hosszabb távon – innen számítják a német identitás újrafogalmazódását is. De a hivatalos politikává váló *„Emlékezés kultúrája” (Erinnerungskultur)* az egész kultúrát átható, az egész társadalmat átfogó emlékezés államilag előírányzott és dotált formáját Kohl óta ismerhetjük.⁵⁵⁴ Aleida Assmann, különösen a német emlékezettörténetet vizsgálva, három szakaszt különböztet meg. Állítása szerint az ötvenes évekre a pusztai politikai deklaráció volt jellemző, a hatvanas évektől a nyolcvanas évekig a személyes emlékezés aktivizálódásának időszaka tartott, míg a nyolcvanas évek végétől – a fal leomlása és a német egyesülés után – az emlékezés intézményesítését, egyetemessé válását, azaz annak globalizációját és mediaticizációját végezték.⁵⁵⁵ A neokonzervatív Kohl 1985. április 21-i beszédében, a II. világháborús Bergen-Belseni koncentrációs tábor emlékhelyén – Ronald Reagan hivatalos németországi útja során – meghirdette a vezeklés

553 *„Denn die Orte der Erinnerung sind Menschen, nicht Denkmäler.” „Als Spiegelbild der Gesellschaft ist das Monument im doppelten Sinn problematisch, da es die Gesellschaft nicht nur an Vergangenes erinnert, sondern zusätzlich – und das ist das Beunruhigendste daran – an die eigene Reaktion auf diese Vergangenheit.”* In.: Jochen Gerz: *Rede an die Jury des Denkmals für die ermordeten Juden Europas*, 14. November 1997.

554 Dömötör Ágnes: *Az emlékművek országa – az emlékezés kultúrája Németországban*. Kis Táská 31. Szám, 2006, május, pp. 28.

555 Aleida Assmann: *Személyes visszaemlékezés és kollektív emlékezet Németországban 1945 után*. In.: Kovács Mónika (Szerk.): *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2005, pp. 355-363.

kulturális programját. „Megbékélés az áldozatok hozzátartozóival, utódaival csak akkor lehetséges, ha történelmünket annak látjuk, ami: szégyenünknek és felelősségünknek – a történelem előtt”⁵⁵⁶ 1985 Assmann elmélete szerint fontos évszám, ugyanis a II. világháború vége óta ez jelenti azt a negyvenéves küszöböt, amelyet Assmann a kulturálisból, nemzedékből a kollektív emlékezetbe való átfordulás határaként diagnosztizált. „Megkezdődött annak a generációnak a kihalása, mely tanúja volt az emberi történelem annaleseiben feljegyzett legsúlyosabb gatzetteknek és katasztrófáknak. Negyven esztendő korszakos küszöb a kollektív emlékezésben: az eleven emlékezet megfakulásával (...) fenyeget.”⁵⁵⁷

A nyolcvanas évek végétől Németországban, s különösen az egyesülés után, az emlékművészet merőben egyedi, funkcionális, államilag képviselt és dotált, a holokausztra való emlékezést szolgáló új, merész formáit hozta magával. Számos kiváló példa között mindenképpen érdemes megemlíteni a Peter Eisenmann és Bruno Happold által tervezett Holokauszt-emlékművet, a *Holocaust-Mahnmal*,⁵⁵⁸ Daniel Libeskind berlini épületét, a *Jüdisches Museumot*, mely nem emlékműnek épült, de mégis azzá vált, vagy a fasiszta könyvésztetést emlékezetben tartó, a tér alá süllyesztett üres könyvespolcokból álló, Micha Ullman által tervezett emlékművet, a *Könyvtárat*, amely a Bebelplatz-on található. James E. Young ezeket az elsősorban Németországra jellemző emlékműveket ellenemlékműveknek nevezi, melyekben a művészek vállalják az emlékezés etikai kötelezettségét, de nem fogadják el az emlékezés hagyományos formáit. Az értelmezést provokáló absztrakciót választják, az egyszerű utalás helyett a konfrontatív viszonyt. Young szerint az új generációban benne van a „vág, hogy emlékezésük módjával különböztessék meg magukat a gyilkosok nemzedékétől.”⁵⁵⁹

Az ellenemlékmű elnevezés véleményem szerint pontatlan, mert nem az emlékezés vagy a tiszteletadás ellen készült inspiratív köztéri műtárgyról van szó, hanem olyanokról melyek szakítanak a korábbi megcsontosodott sztereotípiákkal, új művészeti taktikákat alkalmazva, sokkal inspiratívabban, érzékenyebben képesek a nézőhöz/emlékezőhöz szólni. Ezen művek elsősorban nem az emlékezés formái ellen szólnak – a társadalmi emlékezés továbbra is fontos alkotóelemük –, hanem elsősorban a megjelenítés módját értelmezik újjá. Ez alapján az analógia alapján helyesebb lenne új vagy kortárs konfrontatív emlékműveknek nevezni ezeket.

8. ábra: Jochen Gerz: A Láthatatlan Emlékmű Tere (Photo: Gerz studio).

556 Helmut Kohl, In.: Dömötör Ágnes: *Az emlékművek országa – az emlékezés kultúrája Németországban*. Kis Táská 31. Szám, 2006, május, pp. 28.

557 Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2004, pp. 11.

558 *Denkmal für die ermordeten Juden Europas*, 2005.

559 Young, James E.: *Az emlékezet szövete*. (Ford.: Beck András), Enigma 37-38., 2003, pp. 190.

Assmann a hideg-forró fogalompárt kulturális alternatívaként, illetve emlékezéspolitikai stratégiaként kezeli, mely szerint a társadalmak nem teljes egészében hidegek vagy forrók. Lehetnek benne hideg és forró elemek, az emlékezést gátló tényezők melyek a hideg emlékezést szolgálják és a változás befagyasztására törekszenek. Az írás és az uralom intézményei, melyek a történelem befagyasztásának eszközei. Egy olyan hidegnek tekinthető társadalomban, mint a német, a provokáció és a konfrontáció gesztusát, az új emlékműművészet két fontos stratégiáját alkalmazó művészek munkái időről időre jelennek meg a konfliktust generáló, társadalomban belsővé artikulálódó történelmi elemként. Így Németország esetében – az államilag meghirdetett *Emlékezés kultúrája óta* – az a rendhagyó helyzet alakult ki, hogy a társadalmat nyíltan felrázni kívánó művészeti megrendeléseket a művészek a politikai vezetőktől kapják. Így a Holokausztra való emlékezésükben a társadalmi normákat erősítik meg, az újabb generációk pedig az emlékezés újabb és újabb formáinak feltételeit teremtik meg, hogy az emlékezés ne váljon üressé.

Jochen Gerz köztéri emlékműveiben rendkívül tudatosan használja a fizikai és a társadalmi térbeliséget, így a *Láthatatlan emlékmű tere* című művének is komoly előzményei vannak munkásságában. Talán legizgalmasabb példája erre a feleségével Esther Gerzel együtt tervezett, – Hamburg kikötői városrészében – Harburgban felállított emlékmű. A *Harburgi antifasiszta emlékművükben* egy tizenkét méter magas fém oszlopot állítottak fel, amelyet ólomlemezekkel borítottak be. Az oszlopon egy felirat volt olvasható, ami a háború és a rasszista fanatizmus elleni tiltakozásra szólított fel, amit az erre a célra az oda rögzített acélhegyű írószerszámmal lehetett megtenni. Ahogy megtelt az oszlop nevekkal és firkákkal, úgy süllyesztették egyre mélyebbre az oszlopot – 1986-tól nyolc alkalommal –, amely végül 1993-ban teljesen elsüllyedt. Így az emlékezést a város lakóinak tartja meg, sőt, kötelezi a közösséget, amely így soha nem lehet egy végérvényesen lezárt aktus.⁵⁶⁰

A *láthatatlan emlékmű terének* Gerz által korábban adott neve: *2146 Kő – emlékmű a rasszizmus*

ellen. A saarbrückeni kastélyhoz vezető út kockaköveinek éjszakánként és egyenként, a 2146 egykori zsidótemetővel rendelkező német településnév rávéséséből, majd a felirattal lefelé történő visszahelyezéséből állt. A munkát diákjai segítségével, engedélyek és a nyilvánosság bevonása nélkül, illegálisan, esténként végezték, s ezzel a tér látható, materiális arculata nem változott. A saarbrückeni kastély épülete – s így annak tere is – fontos jelentőségű, jelenleg is ott működik a Saar-vidék regionális parlamentje. Csak az akció befejezése után fedte fel a kastélyban tevékenykedő politikusok és a nagyközönség számára művét. A társadalmat konfrontáló, megosztó akcióról szavazást tartottak, mely eredményeképp a közösség és a politikusok bölcs döntésének és a

9. ábra: Jochen Gerz: *A Láthatatlan Emlékmű Tere* (Photo: Gerz studio).

⁵⁶⁰ http://www.gerz.fr/html/main.html?res_ident=5a9df42460494a34beea361e835953d8&art_ident=76fdb6702e151086198058d4e4b0b8fc (2013. október).

sikeres lobbizásnak köszönhetően *A láthatatlan emlékmű tere* névre keresztelték a kastély terét. Így az a fizikailag nem látható emlékezés helye lett.

Az emlékművek vizsgálásának szempontjai, az adott fizikai elhelyezkedésen túl, jellemzően kimerülnek az időbeliségben. Mely természetesen egy korábban lezajlott esemény, vagy korábban élt személy esetében természetesen adekvát. Azonban pontosan Gerz munkásságának többrétegűsége és hatásfoka, a konkrét térbeliség problémája mellett, izgalmasan elemezhető a XX. század végének társadalmi, filozófiai térértelmezéseivel. Gerz a tényleges hely, azaz a kastélytér mindhárom – anyagi, szimbolikus és funkcionális – értelmét tudatosan használva hozta létre emlékművét. Az emlékmű legmeglepőbb eleme materiális jelenlétének látható hiánya, hiszen az egykori zsidótemetővel bíró településnév fizikailag jelen van, de nem látható. Szimbolikussága a regionális parlamenttel és annak hatalomirányítási funkciójával nem lehet kétséges. Funkcionalitása, mint emlékmű, a nyújtott hiány miatt egyszerre zavarbaejtő, ugyanakkor a városi lakosság számára, akik részt vettek a tér elnevezésében, így annak megtartásában, egyszerre felemelő is. Úgy zárja ki az eleven emlékezet megfakulását, hogy sajátos élménnyel, ismerettel társítja. Relph elméletét követve, megerősítette/újratemetette ezáltal a *hely identitását*. S a hely identitása által utalt annak „tartós azonosságára és egységességére, amely lehetővé teszi, hogy a [hely] megkülönböztethető legyen a többitől.” A tartós identitásnak három komponensét különböztette meg, mely így jelentősen meghatározza annak jelentését: a hely *fizikai környezete, elhelyezkedése*, ami esetünkben megfelel egy átlagos német város négyzetes terének; annak *tevékenységei, helyzetei és eseményei*, melyet akciójával teremtett újra; valamint az egyéni és a csoportos *jelentések*, melyeket az *emberek tapasztalatai és szándékai teremtettek* a hely tekintetében. Ezt minden bizonnyal az akcióját követő konfrontáció és az azt követő társadalmi konszenzus, valamint annak aktív emléke teremtette meg.

Nora fejt ki az emlékezhelyek kapcsán, nem lenne szükségünk arra, hogy helyeket szenteljünk neki, ha emlékezetünkben élhetnénk meg emlékezetünket, minden egyes gesztust úgy élnénk meg, mint vallásos megismétlését annak, ami mindig is volt, mely mindig is hűsvér azonosítást teremtett a cselekedetnek és a jelentésnek. Amióta nyom van, távolság és közvetítés, már nem az igazi emlékezetben vagyunk, hanem a történelemben.⁵⁶¹ Gerz egyik legnagyobb eredménye véleményem szerint az emlékezet újra élővé tétele, lényegében feltalált egy hagyományt, megkonstruált egy mítoszt, ahol az egyik szempont a mítosz jelenben való hasznosíthatósága lett.

De érdekes aspektusokat kaphatunk például Henri Lefebvre három tér elmélete alapján is: a *megélt tér*, ami nem merül ki az anyagiban, s így tulajdonképpen a jelképek, az imagináció és a művészet tere; az *elgondolt tér*, mely a tér kognitív tapasztalatait, ábrázolásait jelenti, valamint az *észlelt teret*, ami az anyagi (fizikai, empirikus) szférát jelenti, ahol érzünk, tapasztalunk. Gerz emlékművének nagyszerűségét pont az adja, hogy a Lefebvre-i térelgondolás legmateriálisabb szegmensét, a fizikailag észlelt teret redukálja le, így kerülhet előtérbe az emlékművek tartalmának kognitív, elgondolt és megélt tere. Tisztán felmutatva az emlékezést, illetve az emlékezés tárgyát. A konkrét fizikai urbánus téren túl a társadalom absztrakt terébe tolt a művét, továbbá nem egyszerűen a történelem prózai birodalmában létező Holokauszt-

561 Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája*. (Fordította: K. Horváth Zsolt.), In.: *Aetas* (1999/ 3. sz.), pp. 152. (Elektronikus formában: http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm).

emlékművet hozott létre, hanem a kastélytér művészeti akciójának eseményével, azaz új emlékekkel aktualizálta azt. Ezzel az aktussal hozta vissza, újrateemtve a közös emlékezést, újrateemtve a hely egyediségét, ahol a lokális nagymértékben számít, (amit az általános modellek képtelenek felismerni). Gondolhatunk itt Said *Felfedezés, a memória és a helyére*, ahol kiemeli a helyek kollektív emlékezetének és a helyek szellemének fontosságát azok narratíváiban, a hatalom és identitás új konstellációiban, hogy mely emlékek formálódnak („találódnak fel”) a helyeken.

„A történelmi tudattal bíró társadalmak horizontján, a teljességgel historizált világ határain a szentségtől való megfosztás végső és végleges. A történelem folyamata, a történelmi törekvés nem dicsőíti a valóban megtörténtet, hanem megsemmisíti. Kétségtelen, hogy egy általános kritikai attitűd megőrzi a múzeumokat, az emléket, a műemlékeket – tehát egy a történelmi munkához szükséges eszköztárat –, ugyanakkor ki is ürítve mindazt, ami szemünkben lieu de mémoire-rá teszi ezeket. Egy teljességgel a történelem jegyében élő társadalom, a hagyományos társadalomhoz hasonlóan, végeredményben nem ismerne helyeket, ahová lehorgonyozhatná emlékezetét.”⁵⁶²

Pierre Nora

Elogika alapján érdekes felvetéseket tehetnénk arról, hogy vajon akkor a kritikai művészettörténet, a kritikai tanulmányok tulajdonképpen megsemmisítik a művészetet? Szentségtelenítik, üressé teszik azt? Gerz vizsgált emlékművének egyik legfontosabb eredményének az tekinthető, hogy a regionális végrehajtó hatalom helyszínén, perceptualitás hiányára építve, elősegítette művének a fizikai szférából a megélt térbe kerülését, kiragadva az absztrakt történelem karmai közül a Holokauszt tragédiáját, visszaadva azt az emlékezés kultúrájának, újra élővé téve egy „feltalált” hagyomány által. Ahogyan Nora nevezi, emlékművében Gerznek sikerült létrehoznia egy „tisztá emlékezhelyet”, mely teljes egészében kimerül az emlékezetmegőrző funkciókban, minden más történelmi tárgytól eltérően nincsenek referenciái a valóságban vagy csak önmaga referenciája, tisztán jel, mely csak önmagára vonatkozik. S ahogyan azt korábban állította, az emlékezés helyszínei így valóban – emlékműve esetében is – az emberek lettek.

562 Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája*. (Fordította: K. Horváth Zsolt.), In.: *Aetas* (1999/ 3. sz.), pp. 152. (Elektronikus formában: http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm).

5.4. Jeremy Deller: Az orgreave-i csata (*Ki egyet sért, mindenkit sért*, 2001)⁵⁶³

„Egy szelet társadalomtörténet, amit nem 'rekonstruáltunk', hanem 'újraéltünk'.”⁵⁶⁴

Michael Morris,
Artangel társigazgatója

Nora a helyek problematikájában kiemeli, hogy ma a nemzeti történelmek helyett egyre inkább alternatív történelmeket írnak (lásd.: Foucault: *Az őrültség története*, *A szexualitás története*, *Az igazságszolgáltatás története* stb.), megteremtve az addigi main-stream történetírás ellenemlékezetét, ahogyan a nemzet helyét a társadalom foglalta el. Egyben a múlt általi legitimációt és a kulturális emlékezetet kiszorította a jövővel való legitimációs elv.⁵⁶⁵

10. ábra: Az orgreave-i csata. (1984. június 18.)
Fotó: Steve Eason/Getty Images

Képzavarralélve, az alternatív történelem feltárásában és elemzésében különösen jellemző nemzeti hagyományt találhatunk Nagy-Britanniában. Hihetetlen népszerű, hobbyszerűen terjedő amatőr régészek ezrei kutatják múltjukat, a rómaiak vagy Arthur kastélyának nyomait hátsó kertjeikben. Ha nem kutatják, akkor felidéznek a különféle hagyományőrző események formájában, vagy a témában készült számtalan televízióműsor egyikét csodálják. Az Egyesült Királyságban komoly hagyománya van a múlt feltárásának, azonban teljesen ellentétesen, mint ahogyan azt Németországban láttuk. Az egykor világhatalmi pozícióval bíró, jelentős és dicső múlt lokális és alulról szerveződő megélését, újrajátszását láthatjuk, amely jellemzően nem foglalkozik lelkiismereti problémákkal, például a gyarmatosítás okozta tragédiák kapcsán, bár kétségkívül nincs olyan élő traumájuk vagy terhük (tettesek traumája), mint a németeknek. Jeremy Deller 1966-ban született Londonban, hasonlóan az ezredforduló alkotóihoz, számos projekt producere, rendezője, kurátora volt az elmúlt években, igazi inter- és multidiszciplináris alkotó. A hagyományos értelemben vett művészethez közeli, de attól teljesen eltérő területek szakértőivel – tudósokkal – dolgozik együtt, új, érdekes diszciplináris határátlépéseket hozva létre. Jellemzően filmeket, installációkat, performanszokat és újrajátszott eseményeket (reenactment) hoz létre, melyek érzékenyen világítanak rá a társadalom legkülönbözőbb csoportjainak sajátos életszemléletére és problémáira. Reenactmenteket az utóbbi évtized nyugati művészetében számos alkalommal találunk, azonban ezek jellemzően korábbi

563 *The Battle of Orgreave (An Injury to One is an Injury to all)*, 2001.

564 <http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=kiallitas&id=21> (2013. október).

565 Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája*. (Fordította: K. Horváth Zsolt.), In.: *Aetas* (1999/3. szám), pp. 152. (Elektronikus formában: http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm).

emblemikus művészeti akciók megismétlését jelentik, mint például Marina Abramovics perfoamsz-sorozata.⁵⁶⁶ Természetesen korábbról is ismertek ún. újrarájátszások, ilyenek tekinthető a téli palota ostroma, amit a filmforgatás miatt játszottak újra, vagy a forradalmi román TV újrarádása, de ide sorolhatjuk a Milgram-kísérlet megismétlését is. Egyféle érdekes a hatalom által irányított újrarájátszást láthatunk Vitézy László és Szalai Györgyi *Leleplezés* című filmében, a megismételt szoborállításában is (BBS, 1979). De megemlíthetjük a vallásos misztériumjátékokat, különösen annak szélsőséges változatára gondolva, s ne feledkezzünk meg a színházról se.

A nyolcvanas években a fejlettnek tekintett nyugati társadalmakban egy jelentős korszakváltás indult el. Végérvényesen véget ért az ipari preferencia a posztfordista gazdaságokon belül is, s valami olyan alapvetően a szolgáltató szektorra épülő gazdaság kezdett kibontakoztatni, amit Castellsnek az áramlások tereiről, az információ(!) társadalmairól szóló írásaiban olvashatunk. Felszínre került globális gazdasági folyamatok, új prioritások fogalmazódtak meg, egyre sürgetőbbé vált a fenntartható fejlődés, a környezetvédelem kérdése. Az ipari termelésről, különösen a nehézipar esetében, eltolódott a hangsúly a terciér szektorra. A társadalmi-gazdasági folyamatokban is alapvető eszközzé vált az informatika, az internet és a virtualitás világa. Ezen folyamatoknak köszönhetően nem csak a városi tér, az urbanizációs folyamatok, de a társadalom szerkezete is megváltozott. E folyamat, mint minden jelentős társadalmi változás komoly konfliktusokkal járt, s így volt ez Nagy-Britanniában a nyolcvanas években is. A Thatcher-kormány strukturaváltó gazdaságpolitikájának következményeként kezdődtek meg a brit bányászok sztrájkjai 1984-ben. Castells ekkor, különösen *A város és a fundamentumban*, a tiltakozó csoportok és a politikai mozgalmak formáira összpontosított. A folyamatot, a globális tőkefelhalmozás által az áramlások terében, a lokális életmód aláásódásának a hálózati logika felségterülete alá írja le, ahol a helyet végül megsemmisíti a tér.⁵⁶⁷ Harey a globalista folyamatok ellenében progresszív antikapitalista kapcsolatok megszervezését javasolja, a különböző helyek elnyomott népei között. Ez azonban „*militáns partikularizmushoz*” vezethet, ami mint minden a globális kapitalizmus ellen irányuló szélesebb körű mozgalom, szükségszerűen helyi/lokális emberek, helyi/lokális akcióiból áll. Az angol bányászok sztrájkja – ami a rendőrséggel történő többszöri összecsapásokkal volt tarkított – e kritériumnak is megfelelt. A munkahelyeikért – a bányabezárások ellen – küzdő bányászok egyezkedései a kormánnyal több mint egy évig tartottak. A legsúlyosabb összecsapás helyszíne Orgreave falu volt, 1984. június 18-án. A harc az üzemhez közeli mezőn kezdődött, és a falun keresztüllovassági rohamban tetőződött.⁵⁶⁸

Deller orgreave-i csatája ezt az eseményt idézi meg, eredeti szereplőkkel és felkért statisztákkal. Művében különösen fontos, hogy a hajdani összecsapás résztvevőit, az azóta is egymás mellett élő egykori bányászokat és rendőröket kérte fel, hogy játsszák el a tizenhét évvel korábban történeteket, melyet filmre vettek. Az *orgreave-i csatát* Mike Figgis filmezte le az Artangel Media és a Channel 4 TV-társaság megbízásából. Első alkalommal 2002. október 20-án

566 Bruce Nauman (*Body Pressure*, 1974), Vito Acconci (*Seed bed*, 1972), Valie Export (*Action Pants: Genital Panic*, 1969), Gina Pane (*The Conditioning*, 1973), Joseph Beuys (*How to Explain Pictures to a Dead Hare*, 1965), Marina Abramovics (*Lips of Thomas*, 1975; *Entering the Other Side*, 2005).

567 Hubbard, Phil: *Manuel Castells*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004. pp. 75.

568 http://www.artangel.org.uk/projects/2001/the_battle_of_orgreave (2013. október).
<http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=kiallitas&id=21> (2013. október).

vetítették. A film készítői az 1984-es eseményeket bemutató drámai fotókat vágta össze, a 2001-es rekonstruált összecsapások jeleneteivel és megrendítően személyes vallomásokkal. A 800 szereplős produkció rendezője Howard Giles volt, a történelmi események rekonstrukciójának szakértője és az English Heritage nevű örökségvédelmi szervezet programigazgatója.⁵⁶⁹

Az egész folyamat több szempontból is rendhagyó, hiszen sem az eseményt, sem a filmet nem Deller rendezte, ugyanakkor őt jegyzik alkotónként. Deller státuszát még bizonytalanabbá teszi, hogy egyszerre szereplője, szakértője(?) és alkotója a csatának. E bizonytalanságot erősíti a film műfaja is, ami nem művészfilm, hanem egy TV-re optimalizált BBC négyes csatornának gyártott film. Ugyanakkor e történelmi rekonstrukció és maga a film is érzékenyen mutat rá arra a drámai fordulatra, amely Angliában véget vetett az ipari társadalomnak. Magyarországon is bemutatták, 2012-ben a Kassák Múzeumban.

Az angol történelmi hobbi esetében elsősorban műkedvelő, míg Deller reenactmentjében lokális, valódi résztvevők szerepeltek (statisztákkal kiegészítve), de nem ez a legfontosabb különbség a kettő között. Míg az első esetben romantikus történelmi játékokról van szó, a másodikban egy fel nem oldott, nem túl régi sokkról, a lokális társadalomban élő traumáról. Ebben az esetben Deller célja az újrajátszás, a megismerés és a gyógyulás elősegítése volt.

11. ábra: Jeremy Deller: Az orgreave-i csata. (2001. június 17.)
Fotó: Martin Jenkinson

A trauma görög eredetű szó, amelyet külső okok által okozott súlyos fizikai, vagy lelki sérülések, megrázkódtatások megnevezésére használunk. A traumát kiváltó esemény alapvető jellemzője, hogy az meghaladja a mindennapi élet tapasztalatát, s ezáltal nem illeszhető össze az életről addig kialakított tapasztalatokkal. A trauma létrejöttéhez nem okvetlenül szükséges az esemény személyes elszenvedése, ugyanis, a trauma tünetei egyaránt kialakulnak az áldozatban, de a szemtanúkban is. Ebből a szempontból nemcsak az egymás mellett élő egykori bányászok és rendőrök az érintettek, hanem azok családjai is, lényegében az egész közösség. Sőt, az ún. másodlagos traumatizációtól az áldozat közeli hozzátartozói, barátai is szenvedhetnek, amennyiben részesévé lesznek az adott személy traumatikus tapasztalatának. Megkülönböztetnek egyéni és szociális traumát, a szociális a társadalmi élet alapszövetére gyakorolt olyan hatás, amely károsítja az embereket összefűző kapcsolatokat, és kétségbe vonja a közösség érzését.⁵⁷⁰ Ez mindenképpen fennállt a két tábor – bányászok és rendőrök – között. A trauma addig tart, amíg a negatív élményt a traumatizált személy szavakká, történetekké nem alakítja, jellemezően személyközi kommunikáció formájában. E történet létrehozását segíti elő Deller alkotótársaival. Bármilyen meglepő ebben a folyamatban a művész adja a komplex, dokumentumfilmes megközelítést ennek a participatív performansznak.⁵⁷¹

569 <http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=kiallitas&id=21> (2013. október).

570 Rösen, Jörn: Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban, Lettre 54. szám, 2004, Ősz. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre54/rusen.htm> (2013. október).

571 Dr. Reuben Fowkes művészettörténész megnyitó beszéde, a Kassák Múzeumban, (2012. november 23.)

Hagyományos értelemben, az akció, maga az újrajátszás és különösen a TV-film elég nehezen tekinthető emlékműnek. Beszélhetünk-e emlékműről egy társadalmi/művészeti akció és egy dokumentum jellegű film kapcsán? A két korábbi rendhagyó emlékmű, is nehézkesen illeszkedik a szigorú műfaji korlátok közé, talán Tatlin tornyának orosz ház-emlékmű hagyománya, s Gerz fizikai (láthatatlanságának), azaz mégiscsak egy szobor/installáció hiányára, építő munkája esetén is inkább gondolatiságról van szó. Véleményem szerint, maga a mű dokumentációja a TV-film elsősorban a folyamat bemutatására szolgál, s csak közvetetten alkalmas az érintett közösség befolyásolására. Az igazi traumatikus feldolgozás szempontjából ugyanis nélkülözhetetlen a hely, a lokális hely miliője. Az „új regionális földrajz,”⁵⁷² az új regionalizmus felfedezte a hely egyediségét, s vele egyben a tudományos kutatás érvényes célját/tárgyát, amely bizonyítja, hogy a lokális számít. Ennek eredményeképpen a társadalmi folyamatok nem játszódhatnak le pontosan ugyanúgy a különböző tér-idő kontextusban. E társadalmi trauma szűkebb értelemben egy adott közösséghez tapadt, mely számára a sztrájk csúcspontja, maga a csata vált az egész közösségre nézve traumatizáló eseménnyé. Így megállapíthatjuk, hogy a múlt, az emlékezet s így a trauma is térbeliséggel bír. Ebben az esetben egy konkrét helyhez kötődik, melyet nagy valószínűséggel, leghatékonyabban ugyanazon a ponton lehetséges feloldani. Szükségképpen ennek a nagy „konfliktuskezelő tréningnek” is az adott falu határában kellett lezajlania. Relph megfigyelése alátámasztja a helyekkel kapcsolatban, hogy a hely tartós identitása nem csak annak fizikai környezetén, hanem annak eseményein, valamint az egyéni és a csoportos jelentéseiben múlik, melyeket az emberek tapasztalatai és szándékai teremtettek. Ebben az értelemben, Deller társadalmi akciója, mint művészeti esemény létrehozhatott egy emlékhelyet, ami alapja lehet a lokális társadalom megbékélésének. Ebből a szempontból tekinthetjük *Az orgreave-i csatát* újszerű emlékműnek, s hogy ez meddig marad az, van-e utóélete, az már elsősorban a helyi lakosokon múlik.

Nora megállapítása szerint azonban az emlékezet makacs és szervezett kitermelése, azaz történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelez, hogy saját történelmének újjáélesztése révén újradefiniálja identitását. Az emlékezet kötelessége mindenkit önmaga történészévé tesz.

Összegezve, Jeremy Deller *Az orgreave-i csata* című nagyvolumenű reenactmentjében a konkrét lokális helyen keresztül, annak identitását felhasználva teremtette újra a szociális traumát okozó eseményt a lehető legtöbb egykori résztvevő bevonásával, a traumatikus esemény feldolgozása céljából.

http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=deller_megnyito (2013. október).

572 Vö.: Thrift: a régiók nem csak ontológiailag számítanak, azaz nem csak az empirikus elemzés egységei, hanem ismeretelméletileg is, tehát a társadalmi folyamat különböző helyeken nem manifesztálódhat ugyanúgy.

6. A mestermunka leírása: *Emlékmű* (2009-2012)

Áttételesen és kritikai aspektusból foglalkozom a saját, valamint a körülöttem lévők pozíciója és a társadalom viszonyával. Projektszemléletnek köszönhetően több év alatt párhuzamosan hozok létre munkákat, melyek előzményei megtalálhatók a korábbi projektjeimben. *Munka* című kétcsatornás videóinstallációmban egy városi nemhelyen⁵⁷³ a társadalomból kivetett koldus felszínalakító hatását vizsgáltam, illetve azon keresztül magát a jelenséget. Filmemben a mindennapját munkával töltő koldus napi rutinját elemeztem, valamint annak hatására láthatóvá váló felszínalakító tevékenységét. Sándor fel alá járkálva, csoszogva újságot árult és kéregetett az autósoktól, egy útkereszteződésben. Két éven keresztül figyeltem, ahogyan reggeltől estig újságot árult, télen és nyáron, munkanapokon s hétvégeken egyaránt. Állandóan jó kedve volt, viccelődött az arra járókkal. Sokan igényelték jelenlétét, míg másokat kifejezetten zavart a kilátástalan ember felhőtlen jókedve. Ennél csak monoton, csoszogása volt jellegzetesebb, melynek köszönhetően kijárta az útelválasztó-sziget urbanitját, mint patak a medrét.

Illusztratív szándék nélkül, objektív munkahelyi terepszemlét végeztem. A két egymásra merőlegesen felvett filmen az elvonatkoztatás és kiemelés céljából a koldus lábára, cipőjére fókuszáltam, kiléte így nem beazonosítható. A kamerák statikusak, csak Sándor rendületlen csoszogása folyamatos. Több oldalról próbáltam körbejárni a témát, így beszélgettem vele, fotóztam, interjút készítettem, számos alkalommal vettem fel tevékenységét, természetesen előzetes bejegyzésével.

12. ábra: *Munka*, Blokkolt folyósítás, acb Galéria, Budapest, 2009

2009 telén a vizsgált helyszín megüresedett, installációmban – melynek műfaját emlékműként definiálom – ennek az embernek szeretnék emléket állítani. eltűnése után a fizikailag is felépítettem *Emlékmű* című emlékművemet – az eredeti közegéből a városi nemhelyből kiemelve, múzeumi/kiállítási közegbe helyeztem a koldus újraépített útelválasztó szigetének mását –, s ez esetekben én jártam ki nyomvonalát.

Az utolsó kiállítás (*Az Integráció Anatómiája*, Rigai Szobrászati Quadriennálé, Lettország, 2012) óta együtt kezelem e korábban valamennyire különválasztott installációkat.

Olyan egyedi mozzanatok keltették fel a figyelmem, melyek talán más nézőpontot is adhatnak a megszokott sztereotípiák mellett. Az 1989-es rendszerváltozás után Magyarországon addig nem létező (valójában csak nem látszó) munkanélküliség láthatóvá vált. A társadalmi javak abszurd differenciálódásának köszönhetően a kilencvenes évek közepére már a vidéki városokban is mindennapos látvánnyá vált az egyes társadalmi rétegek elszegényedése, így – más országokhoz hasonlóan – megjelentek a koldusok az utcákon.

573 Marc Augé: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Műcsarnok, Bp., 2012, 72 p.

Augé szerint a lokálist önmagában már nem lehet értelmezni, kivéve akkor, ha a bonyolult globális egész részeként tekintünk rá. A *nem-hellyel*, mint olyan ambivalens térrel, amely nem hordozza a helyek megszokott attribútumait, többek között nem ösztönözi az odatartozás érzetét; valamint az emlékek feledésbe merülésével és aberrációjával jár. A munkákban megjelenő vizsgált terek általános információi mellett, ilyen sajátos mozzanat a koldus szigetének morfológiai jellemzője, mely a történet ismeretében az általánoshoz, globálishoz adott helyi sajátosságokat. Felvetve azt a kérdést, hogy lehetséges e egy nem helyet valós helyé alakítani? Létezhetnek-e olyan speciális körülmények, amelyek által az ambivalens, idegen tér identitással töltődik fel? Mit jelenthet ez ennek a konkrét embernek, s hogyan viszonyul e helyhez és emlékéhez a lokális közösség.

Bár munkáim vagy azok elemzése nem oldja meg ezeknek az embereknek a problémáit, mint ahogyan önmagukban a szociológiai tanulmányok sem, de talán a társadalomból kivetettek megítélésén, elfogadásukon, helyzetükön történő gondolkozást, az elgondolkodtatást segítheti.

„Túl gyakran élvezzük a vélemény komfortját, a gondolat kényelmetlensége nélkül.”⁵⁷⁴

John F. Kennedy, 1963

Munka/Emlékmű (2008-2012)

Emlékmű (installáció), 1,5×12 m, beton, föld, közönséges fű, közlekedési lámpa és táblák, 2 csatornás videóloop, (2×2'54")

A Munka/Emlékmű az alábbi kiállításokon került bemutatásra:

Az Integráció Anatómiája, Rigai Szobrászati Quadriennálé, Lettország, 2012,

kurátorok: Aigars Bikše, Inese Baranovska, Ivars Drulle.

Rezidens, Space Galéria, Pozsony, Szlovákia, kurátor: Juraj Čarný, Katarína Slaninová, 2011.

Qui Vive" II. Moszkvai Nemzetközi Fiatal Képzőművészeti Biennálé, Oroszország, 2010,

kurátor: Daria Pyrkina.

Fiatal Kortárs Állásfoglalások, Zsolnay Gyár, Pécs, kurátor: Stencer Sári, 2009.

Blokkolt folyósítás, acb Galéria, Budapest, kurátor: Lénárd Anna, 2009.

Utca 2008, Gödör Klub, Budapest, kurátor: Lénárd Anna, Szabó Attila, 2008.

A Munka/Emlékmű hazai hivatkozásai:

Szabó Attila: *Útinapló*, Várad, 2010/7.

Pilinger Erzsébet: *Emlékmű & Denatural*, katalógus, 2009.

Bordács Andrea: *Több etikát, de még több esztétikát!*, Új Művészet 2009. július.

Pillók Péter – Sövényi Anikó: *Az óvatos Duhaj – Kísérlet a pályaművek szociológiai elemzésére*,
Fiatal Kortárs Állásfoglalások katalógus, 2009.

Csatlós Judit: *Köztérkép*, *Utca '08*, Balkon, 2009/2.

574 "Too often we enjoy the comfort of opinion without the discomfort of thought." John F. Kennedy: *Remarks at Amherst College*. October 26, 1963, <http://arts.gov/about/kennedy> (2013. november).

13. ábra: Emlékmű/Munka, *Az Integráció Anatómiája*, Rigai Szobrászati Quadriennálé, Lettország, 2012.

Utószó

Michel Foucault: *Földrajzi kérdések (részlet – folyt.)*⁵⁷⁵

Kérdezők: a Hérodote folyóirat szerkesztői

Michel Foucault:

(...) Vajon Bergsonnal kezdődött, vagy korábban? A teret halottnak, mozdulatlanak és rögzítettnek, dialektikátlanak tekintették. Ezzel szemben az idő maga volt a gazdagság, a megtermékenyítő erő, élet és dialektika. Mindazok számára, akik összekeverik a történelmet az evolúció, a folytonos élet, az organikus fejlődés, a tudat haladása vagy a létezés projektjének régi sémáival, a térbeli kifejezések használata az antitörténelem levegőjének tűnik. Ha valaki a tér szempontjából kezdett el beszélni, azt jelentette, hogy ellenséges volt az idővel szemben. Ez, ahogyan a bolondok mondják, az egyik „elutasított történelem”, a másik meg a „technokrata”. Nem értették, hogy a tárgyak implantációinak, elhatárolásának és lehatárolásainak formáit nyomon követni, a birtokok szervezeteit táblázatba foglalni a hatalom folyamatainak – történelmi is, mondanom sem kell – domborzatba hajítását jelenti. A diszkurzív valóságok térbeli leírása [sic] a hatalom analíziseinek összefüggő hatásait adják.

(...)

Hérodote: Ha valaki újraolvassa Marxot a térbeli eljárás szempontjából, munkája heterogénnek tűnik. Vannak jelentős részek, amelyek elképesztő térbeli érzékenységet mutatnak.

M. E.: Van néhány nagyon figyelemre méltó. Minden, amit írt a hadseregről és annak szerepéről, a politikai hatalom gyarapodása kapcsán, például. Van néhány nagyon fontos anyag, amely gyakorlatilag paragon hever, a végtelen kommentárok kedvéért, a felesleges többletért.

Élveztem a beszélgetést, mert kezdésünk óta meggondoltam magam. Be kell vallanom, azt hittem, hogy helyet kér a földrajz számára, mint azok a tanárok, akik tiltakoznak, amikor oktatási reformot javasolnak, mert a természettudományok, vagy a zene óráinak számát csökkentik. Így azt gondoltam, „kedves tőlük, hogy megkérdezték, hogy nem végezném-e el az ő archeológiájukat, de végül is, miért nem csinálják maguknak?” De nem látom értelmét ellenvetésnek. Most már látom, hogy a kérdés, amit feltesz nekem a földrajzról, megkerülhetetlen számomra is. A földrajz biztosította a támogatást, a lehetőségek feltételeit az átjárásra egy sor tényező között, amit megpróbáltam elmondani. Ami magát a földrajzot illeti, nem hagytam lógni a kérdést vagy hoztam létre egy sor önkényes kapcsolatot. Minél tovább folytatom, annál inkább úgy tűnik számomra, hogy a diskurzusok formációit és a tudás genealógiáját elemezni kell, nem a tudatosság terminusainak fajtái, az érzékelés módjai és az ideológia formák szerint, hanem a hatalom taktikáját és stratégiát követve.

Taktika és stratégia az implantáció, a disztribúció, a demarkáció, a területek irányításán és szervezésén keresztül bontakozik ki, ami jól egészíthet ki számos geopolitikát, ahol főbb

575 Foucault, Michel: *Questions on Geography*, Interviewers: the editors of the journal Hérodote. (Translated by Colin Gordon), In.: Michel Foucault: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. (Colin Gordon, Ed.), New York, Pantheon, 1980, pp. 173–182.

gondolataim összekapcsolódhatnak az Ön módszereivel. Egy téma, amit szeretnék tanulmányozni a következő néhány évben, az a hadsereg, mint a szervezet és a tudás mátrixa; az embernek szükséges tanulnia a börtönök, a „hadjárat”, a „mozgalom”, a kolónia és az élettér történelméből. A földrajznak valóban szükségszerűen érdeklődésem középpontjában kell lennie”

(Ford.: Debrecen, 2013. 08. 30.)

Bibliográfia

Agnew, A. John: *Place and Politics: The Geographical Mediation of State and Society*. Allen & Unwin, 1987, 267 p.

Amin, Ash – Thrift, Nigel: *Neo-Marshallian nodes in global networks*, *International Journal of Urban and Regional Studies* 16., 1992, pp. 571–587.

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2004, 314 p.

Augé, Marc: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Elmegyakorlat Műcsarnok-könyvek 11., (Ford.: Fáber Ágoston), Műcsarnok, Bp., 2012, 72 p.

Bachelard, Gaston: *A tér poétikája. (La poétique de l'espace, 1957)*, Kijárat kiadó, Budapest, 2011, 227 p.

Bacon, Francis: *Új Atlantisz (Novum Organum)*. Lazi Kiadó, Bp., 2001, 155 p.

Bálint Ágnes (Szerk.): *Az utópia ezer arca*. Tanulmánykötet, PTE BTK Neveléstudományi Intézet, Pécs, 2010, 285 p.

Balogh Róbert: *Mariusz Czepczynski: Cultural Landscapes of Post- Socialist Cities*. Korall 40., 2010, pp. 216–219.

Barabási Albert-László: *Villanások – a jövő kiszámítható*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010, 300 p.

Barnett, Clive: *Review of Thirdplace*. *Transactions*, Institute of British Geographers NS 22., 1997, pp. 529–530.

Baudrillard, Jean: *Forget Foucault*. (Semiotext(e)/Foreign Agents), New York. 1987 (1977), 128 p.

Baudrillard, Jean: *Seduction*. (Trans.: B. Singer), London, Macmillan, 1990 (1979), 192 p.

Baudrillard, Jean: *Fatal Strategies*. (Trans.: P. Bietchman and W. G. J. Niesluchowski), London, Pluto, 1990 (1983), 232 p.

Baudrillard, Jean: *Symbolic Exchange and Death*. (Trans.: I. H. Grant), London Sage, 1993 (1976), 250 p.

Baudrillard, Jean: *Baudrillard Live. Selected Interviews*. (Ed.: Gane, Mike), London, Routledge, 1993, 240 p.

Baudrillard, Jean: *Simulacra and Simulation*. (Trans.: S. F. Glaser), University of Michigan Press, 1994 (1981), 164 p.

Baudrillard, Jean: *Cool Memoires II. 1987-1990*. (Trans.: C. Turner), Cambridge, Polity, 1996 (1990), pp. 83.

Baudrillard, Jean: *The perfect Crime*. (Trans.: C. Turner), London, Verso, 1996 (1995), 160 p.

Baudrillard, Jean: *The system of Objects*. (Trans.: J. Benedict), London, Verso, 1996 (1968), 220 p.

Baudrillard, Jean: *The Spirit of terrorism and Requiem for the Twin Towers*. (Trans.: C. Turner), London, Verso, 2002, 52 p.

Bauman, Zygmunt: *The world according to Jean Baudrillard*. In.: Bauman, Zygmunt: *Intimations of postmodernity*. Routledge, London, 1992, pp. 149–155.

Belina, Bernd: *Földrajzi ideológiaalkotás – a földrajz, mint földrajz kritikája*, <http://www.geo.uni-frankfurt.de> (2013. január).

Benda Gyula – Szekeres András: *Tér és történelem*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2002, 220 p.

Benedek József: *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Risoprint, Kolozsvár, 2000, 152 p.

Benedek József: *A földrajz térszemléletének hullámai*. *Tér és Társadalom* 16. évf., 2002/2., pp. 21–39.

Bercsényi 28 – 30: *Szovjet Avantgarde Építészet 1917-32*. *Magyar építészeti periodika*, 1978/1, 44 p.

Berger, John: *Changing View of Man in Portrait*. In.: *The moment of Cubism and another essays*. Pantheon Books, NY., 1974, pp. 40.

Betjeman, John: *Slick but Not Streamlined: Poems and Short Pieces*. Selected and with an introduction by W. H. Auden, Doubleday, 1947, 185 p.

Bollinger, Klaus – Medicus, Florian: *Unbuildable Tatlin?! Springer*, Wien/New York, 2012, 142 p.

Bourdieu, Pierre: *Az örökösök. A főiskolások és a kultúra*. In.: *Ifjúságszociológia*, 1969, pp. 238–254.

Bourdieu, Pierre: *A gyakorlat elméletének vázlatja. Három Kabil etnológiai tanulmány*. Budapest, Napvilág, 2009 (1977), 373 p.

Bourdieu, Pierre: *The Logic of Practice*. Cambridge, Polity, 1990, pp. 273–4.

Bourdieu, Pierre et al.: *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Polity, 1999, 656 p.

Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág, Bp., 2002.

Bourdieu, Pierre: *Habitus*. In.: Hillier, Jean – Rooksby, Emma (Eds.): *Habitus: A Sense of Place*. Perth, Australia, 2002, pp. 43-52.

Boros Lajos: *Posztstrukturalista elméletek: kihívások és lehetőségek a településföldrajz számára*. In.: Csapó T. – Kocsis Zs. (Szerk.): *A településföldrajz aktuális kérdései*. VI. Településföldrajzi Konferencia, Savaria University Press, Szombathely, 2010, pp. 392–405.

Boros Lajos: *Az „új városszociológia” születése*. In.: Jancsák Cs. – Pászka I. – Nagy G. D. (Szerk.): *Állandó párbeszédben*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2010, pp. 64–76.

Boros János – Lendvai L. Ferenc (Szerk.): *Bevezetés a filozófia történetébe, a preszókratikusoktól Derridáig*. Osiris, Budapest, 2009, 228 p.

Bridge, Gary: *Pierre Bourdieu*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 59–64.

Burke, Peter: *Context in Context, (Common Knowledge, 2002)* http://muse.jhu.edu/journals/common_knowledge/v008/8.1burke.html (2013. május).

Buskó Tibor: *A regionális identitás strukturalista értelmezése*. Tér és Társadalom XXIV. évf., 2010/4, pp. 69.

Buttimer, Anne: *Geography and the human spirit*. Baltimore, Md, USA, The Johns Hopkins University Press, 1993, 304 p.

Buttimer, Anne: *Grasping the Dynamism of Lifeworld*. Annals of the Association of American Geographers, 66., 1976, pp. 277–92.

Buttimer, Anne: *Socia space and the planning of residential areas*. Environment and Behaviour, vol 4/3., 1972, pp. 279–318.

Castells, Manuel: *The Urban Question. A Marxist Approach*. (Trans.: Alan Sheridan), London, Edward Arnold, 1977 (1972), 502 p.

Castells, Manuel: *The City and the Grassroots, A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements*. Berkeley, University of California Press, 1983, 444 p.

Castells, Manuel: *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban Regional Process*, Cambridge, Blackwell, 1989, 402 p.

Castells, Manuel: *The Information Age – Economy, Society and Culture, I-III.*, (*The Rise of the Network Society*. 1996; *The Power of Identity*, 1997; *End of Millennium*, 1998., Cambridge, MA; Oxford, UK, Blackwell.

Castells, Manuel: *Materials for an exploratory theory of the Network society*. *British Journal of Sociology* 51., 2000, pp. 14.

Castells, Manuel: *The Internet Galaxy, Reflections on the Internet, Business and Society*. Oxford, Oxford University Press, 2001, 292 p.

Castells, Manuel: *Urban Sociology for the twenty-first century*. In.: Susser (Ed.): *The Castells Reader on Cities and Social Theory*. Oxford, Blackwell, 2002, pp. 390–406.

Castree, Noel: *David Harvey*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 181-188.

Clifford, Nicolas J. - Holloway , Sarah L. - Rice , Stephen P. and Valentine G. (Eds.): *Key Concepts in Geography*. Sage Publication, London, 2008, 468 p.

Cosgrove, Denis: *Social Formation and Symbolic Landscape*. London, Croom Helm, Madison, Wisconsin University Press, 1984/1998, 332 p.

Cosgrove, Denis: *Prospect perspective and the evolution of the landscape idea*. *Transactions of the Institute of British Geographers* 10., 1985, pp. 45–62.

Cosgrove, Denis and Daniels, Stephen (Eds.): *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge University Press, 1988, 319 p.

Cosgrove, Denis: *Geography is everywhere: culture and symbolism in human landscapes*. In.: Gregory, D. and Walford, R. (Eds.): *Horizons in Human Geography*. London, Macmillan, 1989.

Cosgrove, Denis and Domosh, Mona: *Author and authority: writing the new cultural geography*. In.: Duncan, James – Ley, David (Eds.): *Place/Culture/Representation*. London, Routledge, 1993, pp. 25-38.

Cosgrove, Denis: *Mappings*. London, Reaktion, 1999, 312 p.

Cosgrove, Denis-Martins, de Lima L.: *Millennial geographics*. *Annals of the Association of American Geographers*, 90, 2000, pp. 97–103.

Cosgrove, Denis: *Landscape and Landschaft. Lecture delivered at the “Spatial Turn in History” Symposium*. (German Historical Institute, February 19, 2004), *GHI Bulletin No. 35 (FALL 2004)*, pp. 57-71.

Crang, Mike: *Between places: producing hubs, flows, and networks*, *Environment and Planning* 34(4)., 2002, pp. 569 – 574.

Cresswell, Tim: *In Place/Out of Place: Geography, Ideology and Transgression*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996, 201 p.

Curry, Michael: *Towards a World Without Maps: Lessons from Ptolemy and Postal Codes*. *Annals of the Association of American Geographers*, No.95., 2005, pp. 680–691.

Cséfalvy Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, 156 p.

Csizmady Adrienne: *A térinformatika a társadalomtudományban*, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_16_Csizmady_Adrienne_Terinformatika_a_tarsadalomtudomanyban_cimu_targyhoz_digitalis_tankonyv_fejl/ch02s02.html (2012. december)

David B. Clarke – Marcus A. Doel: *Jean Baudrillard*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Szerk.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 27–32.

De Pater, Ben: *The quest for disorder: on the dogma of a contingent, chaotic world*. *Tidschrift voor Economische en Sociale Geografie* 84., 1993, pp. 175–177.

Dean, Mitchell: *Critical and Effective Histories: Foucault's methods and Historical Sociology*. London, Routledge, 1994, 238 p.

Descartes, René: *A filozófia alapelvei*. (Dékány András fordítása), Osiris, Budapest 1996, 155 p.

Downs, Roger M.: *Geographic Space Perception: Past Approaches and Future Prospects*. In.: *Progress in Geography* 2. 1970, pp. 65-108.

Downs, Robert M. & Stea, David: *Cognitive Maps and Spatial Behavior: Process and Products*. In.: Robert M. Downs, David Stea (Eds.): *Image and Environments*. Chicago, Aldine Publishing, 1973, 439 p.

Downs, Roger M. – David Stea: *Maps in Minds. Reflections on Cognitive Mapping*. New York, Harper & Row, 1977, 284 p.

Dömötör Ágnes: *Az emlékművek országa – az emlékezés kultúrája Németországban*. *Kis Táská* 31. Szám, 2006/május, pp. 28-31.

Drexler Dóra: *A tájképről - másképp. Javaslatok az integrált tájpolitika megvalósítására*. *Falu Város Régió* 3., 2006, pp. 37-41.

Drexler Dóra: *Táj és tájértelmezés*. Akadémiai Kiadó Bp., 2010, 224 p.

Driver, Felix: *Power, space and the body: a critical assessment of Discipline and Punish, Environment and Planning*. Society and Space 3., 1985, pp. 425 – 446.

Driver, Felix: *Discipline Without Frontiers? Representations of the Mettray Reformatory Colony in Britain, 1840–1880*. Journal of Historical Sociology, 1990, Volume 3., Issue 3., pp. 272–293.

Elden, Stuart: *Mapping the Present: Heidegger, Foucault and the Project of a Spatial History*. Continuum, London, 2001, pp. 152.

Entrikin, J. Nicholas: *Review: Cosmos&Hearth: Yi Fu Tuan*. Annals of the Association of American Geographers, 1997, pp. 176–178.

Enyedi György: *Torsten Hägerstrand*. Földrajzi Értesítő 54. évf., 3-4 sz., 2004, pp. 353–354.

Faragó László: *Térértelmezések*. Tér és Társadalom, 26. évf., 1. szám, 2012, pp. 5–25.

Farkas János: *A Társadalmi tér fogalma és mérési lehetőségei*. Társadalomkutatás, 21. évf., 1. szám, 2003, pp. 7–32.

Farkas János: *A Társadalmi tér elméleti kérdései*. Társadalomkutatás, 21. évf., 2. szám, 2003, pp. 167–190.

Fehér Márta: *A tudományfejlődés Kérdőjelei. A tudományos elméletek Inkommensurabilitásának problémája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 191 p.

Feyerabend, Paul: *A módszer ellen* (Fordította Tarnóczy Gabriella, Mesterházi Miklós és Miklós Tamás), Atlantisz Kiadó, Budapest, 2002, 649 p.

Foucault, Michel: *Questions on Geography* (Translated by Colin Gordon), In.: Michel Foucault: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. (Colin Gordon, Ed.), New York, Pantheon, 1980, 286 p.

Foucault, Michel: *Questions on Geography*. In.: Foucault, Michel: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. (C. Gordon Ed.), London, Harvester Wheatsheaf, 1980, pp. 63–77.

Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990, 424 p.

Foucault, Michel: *Szavak és dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. (Ford.: Romhányi Török Gábor), Osiris Kiadó, Osiris Könyvtár, 2000, 432 p.

Foucault, Michel: *Eltérő terek*. (Ford.: Sutyák Tibor), In.: Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk, Debrecen, 2000. 147 p.

- Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. (Ford.: Perczel István), Atlantisz könyvkiadó, 2001, 312 p.
- Foucault, Michel: *A bolondság története a klasszicizmus korában*. (Fordította: Sujtó László), Atlantisz, 2004, 770 p.
- Foucault: *Más terekről* (Ford: Erhardt Miklós), 2004.
<http://exindex.hu/index.php?l=hu&page=3&id=253> (2012. december).
- Fricke, Christiane – Honnef, Klaus – Ruhrberg, Karl – Schneckenburger, Manfred: *Művészet a 20. században*. Taschen-Vince kiadó, Bp., 2010, 840 p.
- Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Osiris, Budapest, 2004, 696 p.
- Gelléri Gábor: *A földrajzosok már a spájzban vannak. Földrajzi fordulat!? Jacques Lévy: Le tournant géographique. Penser l'espace pour lire le monde. (A földrajzi fordulat. Térben gondolkodás a világ olvasására*. Berlin, Paris, 1999, 400 p.), TÉT XVI. évf., 2002/3, pp. 191–206.
- Genthon István: *A gépművészet*. Korunk, Budapest 1926/június.
<http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1926&honap=6&cikk=4159> (2013.május)
- Giddens, Anthony: *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Univ. California Press, 1984, 403 p.
- Giddens, Anthony: *Time, Space and Regionalisation*, 1997. In.: Gregory, D.—Urry, J. (Eds.): *Social Relations and Spatial Structures*. MacMillan, London. pp. 265-295.
- Gleeson, Brendan: *A Geography For Disabled People?* Transactions Of The Institute Of British Geographers, 21., 1996, pp. 387–396.
- Gottdiener, Mark: *The Social Production of Urban Space*. University of Texas Press, 1985, 320 p.
- Gregory, Derek – Urry, John: *Sotial Relations and Spatial Structures*. New York, St Martin's, 1985, 440 p.
- Gregory, Derek: *Geographical Imaginations*. Oxford, Blackwell, 1994, 442 p.
- Gregory, Derek: *Between the book and the lamp: Imaginative geographies of Egypt, 1948–50*. Transactions of the Institute of British Geographers 20., 1995, pp. 29–57.
- Gyáni Gábor: *Kontextus és kontextualizáció a történetírásban*. In.: Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Typotex, Budapest, 2007, 297 p. (pp. 241-260)
- Gyáni Gábor: *„Térbeli fordulat” és a várostörténet*. Korunk, Július 2007, XVIII. évfolyam 7. szám, (<http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2007&honap=7&cikk=8604>) (2012. április)

György Péter: *Az utópia ígéretéről a heterotópia bizonytalanságáig. Tér és Hely – az esztétikai tapasztalat lehetőségei a globalizáció korában.* <http://beszelo.c3.hu/04/01/13gyorgy.htm> (2013. július)

György Péter: *Az emlékezet szétesése – az olvashatatlan város.* In.: Kétezer (2006/október), http://www.ketezer.hu/menu4/2006_10/gyorgy.html (2013. július)

György Péter: *A sorozat, a rács és a hálózat.* In.: Jelenkor (2006) <http://www.jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=1050> (2013. július)

Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Gondolat, Bp., 1971, 410 p.

Halbwachs, Maurice: *Az emlékezet társadalmi keretei.* In.: Ferge Zsuzsa (Szerk.): *A francia szociológia.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

Halbwachs, Maurice: *Kollektív emlékezet.* In.: Felkai Gábor & Némédi Dénes & Somlai Péter (Szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Olvasókönyv a szociológia történetéhez.* Budapest, Új Mandátum, 2000.

Hall, Edward T.: *Rejtett dimenziók.* Gondolat, Bp., 1987, 276 p.

Harvey, David: *Explanation in Geography.* London, Edward Arnold, 1969, 542 p.

Harvey, David: *Social Justice and the City (geographies of justice and social transformation),* Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, MD USA 1973, 257 p.

Harvey, David: *The Limits to Capital.* Oxford, Blackwell, 1982, 478 p.

Harvey, David: *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization.* John Hopkins University Press, 1985, 239 p.

Harvey, David: *The geopolitics of capitalism.* In.: D. Gregory – J. Urry (Eds.): *Social Relations and Spatial Structures.* London, Macmillan, 1985, pp. 128 – 163.

Harvey, David: *The Condition of Postmodernity.* Oxford, Blackwell, 1989, 378 p.

Harvey, David: *Between space and time: reflection on the geographical imagination.* In.: *Annals of the Association of American Geographers* 80., 1990, pp. 418 – 434.

Harvey, David – Hayter, Teresa: *The Factory and the City. The Story of the Cowley Automobile Workers in Oxford.* London, Mansell, 1993, 308 p.

Harvey, David: *Geographical knowledge in the eye of power: reflections on Derek Gregory's Geographical Imaginations*. Annals of the Association of American Geographers, Routledge, Volume 85., Issue 1., 1995, pp. 160 – 164.

Harvey, David: *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford, Blackwell, 1996, 468 p.

Harvey, David: *Spaces of Hope*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2000, 293 p.

Harvey, David: *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. Edinburgh University Press, 2001, 425 p.

Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Osiris, Budapest, 2007, 524 p.

Heidegger, Martin: *A művészet és a tér*. In.: „költőien lakozik az ember”. Válogatott írások (Ford.: Bacsó Béla), Budapest – Szeged, T-TWINS – Pompei, 1994, pp. 211 – 218.

Hornyik Sándor: *A térképész tekintete. Kultúrakritikai geográfia ma Magyarországon*. <http://meonline.hu/vizualis-kultura/a-terkepesz-tekintete/> (2012. március)

Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Bartley, Brendan and Fuller, Duncan (Eds.): *Thinking Geographically: Space, Theory and Contemporary Human Geography*. Oxford, Blackwell, 2002, 275 p.

Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, 356 p.

Hubbard, Phil: *Manuel Castells*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Szerk.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 72–77.

Hubbard, Phil-Kitchen, Rob & Vallentine, Gill (Eds.): *Key Texts in Human Geography*. London, Sage, 2008. 256 p.

Irwin, Robert: *The Lust of Knowing. The Orientalists and Their Enemies*. Penguin Books, 2007, 416 p.

Izsák Éva – Probáld Ferenc – Uzzoli Annamária: *Természeti adottságok és életminőség Budapesten*. IV. Magyar Földrajzi Konferencia, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2008, pp. 265 – 270.

Johnson, Ronald J. – Gregory, Derek-Pratt, Geraldine and Watts, Michael (Eds.): *The Dictionary of Human Geography*. Blackwell, London, 1994, 263 p.

K. Horváth Zsolt: *Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történelmi emlékezetkutatás francia látképe*. In.: *Aetas* (1999/3. szám) (http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-9.htm) (2013. július).

K. Olick, Jeffrey – Robbin, Joyce: *A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig.* (Fordította: Kulcsár Dalma), Replika 37., (1999. szeptember), pp. 19 – 43.

Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája.* Atlantisz, 2004. 745 p.

Kálmán Lászlóné: *A Dokumentum (1926-1927) és a Munka (1928-1939) repertórium.* 1972, 158 p.

Kékesi Zoltán, Lázár Eszter, Varga Tünde, Szoboszlai János (Szerk.): *A gyakorlattól a diszkurzusig. Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény.* Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2012, 366 p.

Kolb, Edward (Ed.): *Inner Space/Outer Space.* University of Chicago Press, 1986, 582 p.

Kuhn, Thomas: *A tudományos forradalmak szerkezete.* (Ford.: Bíró Dániel), Osiris, Bp., 2002 (1970), 262 p.

Latham, Alan: *Ed Soja.* In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place.* Sage Publication, London, 2004, pp. 269 – 274.

Leibniz, Gottfried Wilhelm: *Monadológia* (Ford.: Endreffy Zoltán), In.: *Gottfried Wilhelm Leibniz Válogatott filozófiai írások.* Budapest, Európa Kiadó, 1986 (1695), pp. 305 – 326.

Lefebvre, Henri: *Production of Space.* (Trans.: Donald Nicholson-Smith), Blackwell, London, Oxford, 1991 (1974), 435 p.

Lefebvre, Henri: *The Critique of Everyday Life I-III.* Verso, 1991-2002-2005.

Lefebvre, Henri: *Space: Social product and use value.* In.: J. F. Freiberg (Ed.): *Critical Sociology: European Perspectives.* New York, Halsted Press, USA, 1979, pp. 285 – 95.

Lemert, C. Charles – Gillan, Garth: *Michel Foucault: Social theory as Transgression.* New York, Columbia University Press, 1982, 169 p.

Lévy, Jacques: *A helyek szelleme.* In.: Benda Gyula – Szekeres András: *Tér és történelem.* L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2002, pp. 32.

Lévy, Jacques: *A Cartographic Turn? Bridging the Gap between Sciences and Technologies of the Inhabited Space.* <http://www.espacestemp.net/en/articles/a-cartographic-turn-en/> (2013.május).

Leyshon, Andrew – Thrift, Nigel: *Money/Space: Geographies of Monetary Transformation.* London, Routledge, 1997, 424 p.

Lilley, Keith: *Denis Cosgrove.* In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place.* Sage Publication, London, 2004, pp. 84 – 89.

Lynch, Kevin: *The Image of the City*. Cambridge, MIT Press, 1960, 194 p.

Lyotard, Jean-François: *The Post-Modern Condition: A report on Knowledge*. Manchester University Press, 1974, 184 p.

N. Kovács Tímea, Böhm Gábor, Mester Tibor (Szerk.): *Terek és Szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Kijárat, Bp., 2005, 316 p.

Newton, Isaac: *A Principiából és az Optikából*. Válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: Heinrich László, Kriterion Könyvkiadó – Európa Kiadó, 1981.

Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája*. (Fordította: K. Horváth Zsolt.) In.: *Aetas* (1999/ 3. szám), pp. 142–157.

Elektronikus formában: http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm (2013. január).

Nowotny, Helga: *The Potential of Transdisciplinarity*

http://helga-nowotny.eu/downloads/helga_nowotny_b59.pdf (2014 február).

Nyíri Kristóf: *Az információs társadalom*. <http://www.fil.hu/uniworld/Kurzusok/oktatas/inftars1/inftars1.htm> (2013. január).

Marosi Ernő (Szerk., Ford.): *Előszó*. In.: *Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből*. Corvina, Budapest 1976, pp. 9 – 127.

Massey, Doreen: *A Global Sense of Place*. In.: Trevor Barnes – Derek Gregory (Eds.): *Reading Human Geography*. London, Arnold, 1997, pp. 237– 245.

Megill, Allan: *Prophets of Extremity: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida*. University of California Press, 1987, 399 p.

Mélyi József: *Kő kövön, hibát hibára*. *Mozgó világ*, 2008/április, *Mozgó világ online*: <http://mozgovilag.com/?p=876> (2012. április 11.)

Miwon Kwon: *Egyik helyet a másik helyett. Megjegyzések a helyspecifikusságról*. In: Kékesi Zoltán, Lázár Eszter, Varga Tünde, Szoboszlai János (Szerk.): *A gyakorlattól a diszkurzusig. Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény*. Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2012, pp. 105 – 124.

Moholy-Nagy László: *Az anyagtól az építészetig*. (*Von Material zu Architektur*, München, 1929), Corvina Kiadó, Budapest, 1972, 194. p.

Moravánszky Ákos – M. Gyöngy Katalin: *A tér. Kritikai antológia*. Terc, Bp., 2007, 270 p.

Morin, M, Karen: *Edward W. Said*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004. pp. 237 – 244.

- More, Thomas Sir: *De Optimo Reipublicae Statu deque Nova Insula Utopia*, 1516.
- Musil, Robert: *Emlékművek*. In.: *Robert Musil válogatott művei. Próza, dráma*. (Fordította: Bán Zoltán András), Pozsony, Kalligram, 2000, 335 p.
- McGrane, Bernard: *Beyond Anthropology: Society and the Other*. New York, NY, Columbia University Press, 1983, 150 p.
- Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce: *A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig*. In.: *Replika* 37. szám, 1999. szeptember, <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/37/olick.htm>
- Olwig, Kenneth: *Recovering the Substantive Nature of Landscape*. *Annals of the Association of American Geographers*. 1996/4 (84.), pp. 630–653.
- Olwig, Kenneth: *Landscape, Nature and the Body Politic: From Britain's Renaissance to America's New World*. Madison, University of Wisconsin Press, 2002, 336 p.
- Peet, Richard – Thrift, Nigel (Eds.): *New Models in Geography: The Political-Economy Perspective*. Boston, Unwin-Hyman, 1989, 412 p.
- Philio, Chris: *Michel Foucault*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 121–128.
- Philo, Chris: *The Same and the Other: on geographies, amdness and outsiders*. University of Loughborough, Department of Geography, Occasional Papper No. 11., 1986, 71 p.
- Pohl, Jürgen: *Geographie als hermeneutische Wissenschaft*. Münchener Geographische Hefte, 1986, pp. 52.
- Pokol Béla: *Modern francia szociológiaelméletek*. Bíbor Kiadó Miskolc, 1996, 150 p. <http://mek.oszk.hu/02000/02027> (2012. december).
- Popper, Karl Raimund: *A historicizmus nyomorúsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996, 196 p.
- Probáld Ferenc: *A megismerés útjai: művészet és tudomány szerepe a földrajzi tájfogalom történetében*. Ponticulus Hungaricus. XV. évfolyam 9. szám, 2011. szeptember, <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/probald-taj.html> (2012. május).
- Relph, Edward: *Place and Placelessness*. London, Pion, 1976, 156 p.
- Relph, Edward: *Rational Landscapes and Humanistic Geography*. New York, Barnes and Noble. 1981, 232 p.

Relph, Edward: *Modernity and the Reclamation of Place*. In.: D. Seamon, (Ed.): *Dwelling, Seeing, and Designing: Toward a Phenomenological Ecology*. Albany, NY, SUNY Press, 1993, pp. 25 – 40.

Rényi András: *A dekonstruált kegyelet. Jovánovics György 1956-os emlékműve és a posztmodern szobrászat*. In: *A testek világlása. Hermeneutikai tanulmányok*. Budapest, Kijárat Kiadó, 1999, pp. 173 – 217. http://www.renyiandras.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=118&Itemid=137 (2013. május).

Richard J. Chorley, Peter Haggett: *Models in Geography*. Barnes & Noble, 1967, 816 p.

Rodaway, Paul: *Yi-Fu Tuan*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 306 – 310.

Rose, Gilliam: *Review of Edward Soja Post-modern Geographies and David Harvey: The Condition of Post-modernity*. *Journal of Historical Geography* 17., 1991, pp. 118 – 121.

Rüsen, Jörn: *Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban*. *Lettre* 54., szám, 2004/ősz, <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre54/rusen.htm>

Sack, Robert David: *Conceptions of Space in Social Thought: A Geographic Perspective*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1980, 231 p.

Said, Edward W.: *The Question of Palestine*. Vintage Books, 1979, 320 p.

Said, Edward W.: *Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World*. Vintage Books, 1981, 200 p.

Said, Edward W.: *Culture and Imperialism*. Vintage Books, 1993, 380 p.

Said, Edward W.: *Orientalizmus*. (Ford.: Péri Benedek), Európa, Budapest, 2000 (1978), 672 p.

Said, Edward W.: *Invention, memory, and place*. *Critical Inquiry* 26/2., 2000, pp. 175 – 192.

Said, Edward W.: *The End of the Peace Process. Oslo and After*. Pantheon Books, 2000, 432 p.

Said, Edward W.: *Bevezetés a posztkoloniális diszkurzusba*. In.: Bóky A. (Szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig*. Szöveggyűjtemény, Osiris, Bp., 2002, pp. 608 – 613.

Said, Edward W.: *A szöveg, a világ, a kritikus*. In.: *Testes könyv I-II*. Ictus-JATE, Szeged, 1996, pp. 307-331.

Said, Edward W.: *Hogyan talált magára Európa, miközben bekebelezte a világot*. Kultúra és identitás, *Lettre* 53., 2004. (<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre53/said.htm>) (2013. május).

Sayer, Andrew: *The difference that space makes*. In.: D. Gregory and J. Urry (Eds.): *Social Relations and Spatial Structures*. London, Macmillan, 1985, pp. 49 – 66.

Shields, Rob: *Lefebvre, Love & Struggle: Spatial Dialectics*. New York, Routledge, 1999, 225 p.

Shields, Rob: *Henri Lefebvre*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 208 – 213.

Short, John Rennie: *The „myth“ of post-modernism*. *Tidschrift voor Economische en Sociale Geografie* 84., 1993, pp. 169 – 171.

Soja, Edward W.: *The Geography of Modernization in Kenya: A Spatial Analysis of Social, Economic, and Political Change*. Syracuse University Press, 1968, 143 p.

Soja, Edward W.: *The Spatiality of Social Life: Towards a Transformative Retheorisation*. In.: Gregory, D.- Urry, J. (Eds.): *Social Relations and Spatial Structures*. MacMillan Education, London, 1985, pp. 90 – 127.

Soja, Edward W.: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Verso, London, UK, 1989, 228 p.

Soja, Edward W.: *Postmodern geographies and the critique of historicism*. In.: J. Jones, W. Natter and T. Schatzki (Eds.): *Postmodern Contentions*. New York, NY, Guilford, 1993, pp. 140.

Soja, Edward W.: *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford, Basil Blackwell, 1996, 334 p.

Soja, Edward W.: *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Oxford, Blackwell, 2000, 440 p.

Soja, Edward W.: *Taking space personally*. Warf, Barney and Arias, Santa (Eds.): *The Spatial Turn: Routledge studies in human geography*. Routledge, New York, 2009.

Störig, Hans Joachim: *A filozófia világtörténete*. Helikon, Budapest, 1997, 271 p.

Szabó Zsigmond: *A tér és a művészet (Heidegger)*. In.: *Világosság* 2005/2 – 3., pp. 137–142.

Szokolczay Árpád (Szerk.): *A modern politika-filozófia dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl – Michel Foucault írásaiból*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézete, 1991, 105 p.

Székely László: *Szcizentizmus és antiszcizentizmus a tudományfilozófiában: a Sokal-affér üzenete a tudományfilozófia számára*. In.: *Túl az iskolafilozófián: a 21. század bölcseleti élménye*. (Szerk.): Nyíri Kristóf, Palló Gábor. Áron Kiadó, Budapest, 2005, pp. 109 – 127.

Szentpéteri Márton és Tillmann J. Attila (Szerk.): *Helikon Irodalomtudományi szemle*. Térpoétika tematikus száma, 2010/1 – 2, Argumentum Kiadó, Budapest, 2010, 296 p.

Sztrigaljev, A.: *Tatlin III. internacionálé emlékmű tervéről*. Magvető Kiadó, 1976, 66 p.

Thrift, Nigel: *Time and theory in the Human Geography (part 1-2.)*, Progress in Human Geography 1., 1977, pp. 65-101; pp. 415–457.

Thrift, Nigel: *Bear and Mouse or Bear and tree? Anthony Giddens's reconstitution of social theory*, Sociology 19., 1985, pp. 609 – 623.

Thrift, Nigel: *Vivos Voco: Ringing the changes in the historical geography of time consciousness* In.: T. Schuller and M. Young (Eds.): *The Rhythms of Society*. London, Routledge, 1988.

Thrift, Nigel: *On the determination of social action in space and time*. Environment and Planning, Society and Space 1., 1983, pp. 23 – 57.

Thrift, Nigel: *The fixers: The urban geography of international commercial capital*. In.: M. Castells and J. Henderson (Eds.): *Global Restructuring and Territorial Deveelopment*. London, Sage, 1987, pp. 230 – 233.

Thrift, Nigel: *New urban eras and old technological fears: Reconfiguring the goodwill of electronic things*. Urban Studies 33., 1996, pp. 1463 – 1493.

Thrift, Nigel and Olds, Kris: *Refiguring the economic in economic geography*. Progress in Human Geography 20, 1996. pp. 311–337.

Thrift, Nigel: *Spatial Formations*. Sage, 1996, 367 p.

Thrift, Nigel: *The rise of th Soft capitalism*. In.: A. Herod, S. Roberts, G. Toal (Eds.): *An Unruly World? Globalisation and Space*, London, Routledge, 1997.

Thrift, Nigel: *Performing cultures in the new economy*. Annals of the Association of American Geographers 4., 2000, pp. 674 – 692.

Thrift, Nigel: *Entanglements of power: Shadows?* In.: Joanne Sharp, Paul Routledge, Chris Philo and Ronan Paddison (Eds.): *Entanglements of power: geographies of domination/resistance*. Routledge, London, 2000, pp. 269 – 278.

Thrift, Nigel: *TimeSpace: Geographies of Temporality*. London, Routledge, 2001.

Thrift, Nigel: *Space*. In.: *Theory, Culture & Society*. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, CA and New Delhi, Vol. 23(2–3)., 2006, pp. 139 – 155.

Tófalvy Tamás: *Emlékek és művek. A terek jelentésalkotása, a hétköznapi emlékezet és a normatív emlékezetpolitika konfliktusáról*. Jelenkor, 51. évfolyam 5. szám, 2008, pp. 599 – 605.

Tózsza Rigó Attila: *Annales-iskola, Klió – Történelmi folyóirat, 1999/1*, <http://www.c3.hu/~klio/klio991/klio006.htm> (2012. december)

Tuan, Yi-Fu: *Geography, phenomenology and the study of human nature*. The Canadian Geographer 15., 1971, pp. 181–192.

Tuan, Yi-Fu. *Topophilia: A study of Environmental Perception, Attitudes and Values*. Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1974, 260 p.

Tuan, Yi-Fu: *Humanist Geograph*. Annals of the Association of American Geographers 66/2. 1976, pp. 266 – 276.

Tuan, Yi-Fu: *Thought and Landscape. The Eye and the Mind's Eye*. In.: Meinig, Donald William (Ed.): *The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Essays*. Oxford University Press, Oxford-New York, 1976, pp. 89 – 100.

Tuan, Yi-Fu: *Space&Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis, Univ. of Minnesota press, 1977, 235 p.

Tuan, Yi-Fu: *Landscape of Fear*. Oxford, Blackwell, 1979, 262 p.

Tuan, Yi-Fu: *Segmented Worlds&Self: A study of Group Life and Individual Consciousness*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1982, 222 p.

Tuan, Yi-Fu: *Dominance&Affection: The making of Pets*. New Haven, Yale University Press. 1984, 208 p.

Tuan, Yi-Fu: *Escapism*. Baltimore, John Hopkins Press, 1998, 264 p.

Tuan, Yi-Fu: *A Life of Learning*. Charles Homer Haskins Lecture for 1998, ACLS occasional paper, 1998, 16 p.

Tuan, Yi-Fu: *Who Am I? An Autobiography of Emotion, Mind and Spirit*. Madison, University of Wisconsin Press, 1999, 139 p.

Urry, John: *Sociology beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*. London, Routledge, 2000, 272 p.

Warf, Barney: *Derek Gregory*. In.: Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Szerk.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004, pp. 143 – 148.

Warf, Barney and Arias, Santa: *The Spatial Turn: Routledge studies in human geography*. Routledge, New York USA, 2009, 250 p.

Yates, Steve (Szerk.): *A tér költészetete. Fotókritikai antológia*. (Ford.: Kemenesi Zsuzsanna), Typotex, Bp., 2008, 266 p.

Young, James E.: *Az emlékezet szövete*. (Ford.: Beck András), Enigma 37-38., 2003, 204 p.

Ziman, John: *Elveszti-e objektivitását a tudomány?* (Ford.: Bencze Gyula), Természet Világa, 127. évf., 11. szám, 1996.

Zsadova, Larisza A. (Szerk.): *Tatlin*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984, 533 p.

<http://www.date.hu/~nasa/ati.html> (Mese az anyagról, a térről és az időről) (2012. október).

http://hu.wikipedia.org/wiki/Ment%C3%A1lis_t%C3%A9rk%C3%A9p (mentális térkép). (2012. április).

http://www.irodalmiradio.hu/femis/muveszetek/4muveszek/t_menu/tatlin.htm (tatlin) (2013. május).

http://hu.wikipedia.org/wiki/Vlagyimir_Jevgrafovics_Tatlin (2013.szeptember).

<http://www.origo.hu/tudomany/20080824-indul-a-legnagyobb-reszecskegyorsito-nagy-hadron-utkozto-az-lhc-.html> (2013.szeptember).

<http://hu.wikipedia.org/wiki/Higgs-bozon> (2013.szeptember).

Képjegyzék

- 1, René Magritte: *Keresztüldöfött idő*. olaj, vászon, 147×98 cm, 1939.
The Art Institute of Chicago tulajdona, Chichago (IL., USA).
Forrás: Fricke, Christiane – Honnef, Klaus – Ruhrberg, Karl – Schneckenburger, Manfred: *Művészet a 20. században*. Taschen-Vince kiadó, Bp., 2010, 840 p.
- 2, Alexander von Humboldt – Aime Bonpland: *Chimborazo (Chimborazo hegy flórája, topográfiai és magassági térképezés (hegyvidéki övezetesség))*.
Forrás: Humboldt, Alexander von – Bonpland, Aime: *Essai sur la géographie des plantes, accompagné d'un tableau physique des régions équinoxiales*. Paris, Fr. Schoell, Tübingen, Cotta, 1805/7, pp. 147–152.
- 3, Johannes Vermeer: *Geográfus*. Olaj, vászon, 52×45,5 cm, 1668 – 1669.
A Städelsches Kunstinstitut Museum, Frankfurt, Németország tulajdona.
Forrás: http://en.wikipedia.org/wiki/The_Geographer (2013.szeptember).
- 4, Vladimir Tatlin a III. *Internacionálé Emlékművének tervével*. Petrográd, 1920.
Fotó: A. G. Kaminskaya, Punin Gyűjtemény, 2012.
Forrás: <http://tinguely.ch/en/presse/pressematerial/2012/Tatlin-Presebilder.html> (2013.szeptember).
- 5, Vlagyimir Tatlin: *A III. Internacionálé Emlékművének terve*. 1920.
In.: Nikolaj Punin (1888-1953): *Tatlin. A Kubizmus ellen*. Állami Nyomda, Pétervár, 1921.
(Татлин. Против кубизма. Государственное издательство, Петербург 1921.)
- 6, Vlagyimir Tatlin: *A III. Internacionálé Emlékművének modellje*. 1919.
Tatlin és egyik segédje a makettal.
Fa, acél és üveg, 420×300 cm, egykor Moszkva (megsemmisült).
Forrás: fotómásolat (ismeretlen szerző), a Moderna Museet, Stockholm tulajdona.
- 7, Vlagyimir Tatlin: *A III. Internacionálé Emlékművének városi látványterve*
esetleges elhelyezkedésére vonatkozóan (fikció).
- 8, Jochen Gerz: *A Láthatatlan Emlékmű Tere*.
Fotó: Gerz studio.
Forrás: http://www.gerz.fr/html/main.html?res_ident=5a9df42460494a34beea361e835953d8&art_ident=e796072e25c4df21a6a3a262857e6d3f (2013.szeptember).
- 9, Jochen Gerz: *A Láthatatlan Emlékmű Tere*.
Fotó: Gerz studio.
Forrás: http://www.gerz.fr/html/main.html?res_ident=5a9df42460494a34beea361e835953d8&art_ident=e796072e25c4df21a6a3a262857e6d3f (2013.szeptember).

- 10, *Az orgreavei csata*. 1984. június 18.,
Photograph: Steve Eason/Getty Images,
Forrás:
<http://www.theguardian.com/commentisfree/2012/oct/22/police-violence-orgreave-miners-truth>
(2013.szeptember).
- 11, Jeremy Deller: *Az orgreave-i csata (Ki egyet sért, mindenkit sért)*. 2001, (2001. június 17.)
Fotó: Martin Jenkinson,
Forrás:<http://martinjenkinson.photoshelter.com/gallery/Jeremy-Dellers-Battle-of-Orgreave/G0000KIYxDdEkXX0/>
(2013.szeptember).
- 12, Süli-Zakar Szabolcs: *Munka*.
2 csatornás videóloop (2×2'54"),
Blockolt folyósítás, acb Galéria, Budapest,
kurátor: Lénárd Anna, 2009.
- 13, Süli-Zakar Szabolcs: *Emlékmű/Munka*.
Emlékmű (installáció), 1,5×12 m, beton, föld, közönséges fű, közlekedési lámpa és táblák,
2 csatornás videóloop (2×2'54"),
Az Integráció Anatómiája, Rigai Szobrászati Quadriennálé, Lettország,
kurátorok: Aigars Bikše, Inese Baranovska, Ivars Drulle, 2012.

Curriculum Vitae

1976, Debrecen

Projektszemléletű művész, kutatási területe a társadalmi/urbánus tér vizsgálata, a képzőművészet és a tudomány határterületén.

Tanulmányok, tagságok:

- 2009– Magyar Képzőművészeti Egyetem, Doktori Iskola, DLA képzés,
témavezető: Dr. habil. Peternák Miklós CSc.
doktori disszertáció címe: *A térfelfogás tudományos és kortárs művészeti aspektusai a tércentrikus emlékművekben, 2013*
- 2007–2009 Pécsi Tudományegyetem, Képzőművészeti Doktori Iskola, DLA képzés,
témavezető: Tolvaly Ernő (†)
- 2005 Pécsi Tudományegyetem, vizuális nevelőtanár szak,
szakdolgozat címe: *Yves Klein művészetének elemzése, különös tekintettel a bodyprintre*, témavezető: Dr. Aknai Tamás
- 2000 Szegedi Egyetem, földrajz szak
Szakdolgozat címe: *Hajdúböszörmény Társadalmi-gazdasági földrajza (Központi szerepkörének fejlődése és a térségre gyakorolt hatása)*,
témavezető: Dr. Abonyiné Dr. Palotás Jolán
- 2000 Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, rajz szak,
Szakdolgozat címe: *Párhuzamok a Preraffaeliták és Gulácsy Lajos festészete között*,
témavezető Dr. Hann Ferenc
- 2012– Fiatal Képzőművészek Stúdiója Egyesület, szenior tag
2008–2012 Fiatal Képzőművészek Stúdiója Egyesület, tag
2004– Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete, tag

Díjak, ösztöndíjak:

- 2010–2012, 2013 *Derkovits Gyula képzőművészeti ösztöndíj*
2010 *Visegrádi Alap Ösztöndíja*, Space Galéria, Pozsony, Szlovákia
2009 *Alkotói ösztöndíj*, Nemzeti Kulturális Alap
2004 *„Junge Kunst”* Európában fődíj, Paderborn, Németország

Válogatott egyéni kiállítások:

- 2012 *A társas együttélés kritikus aspektusai*, Vajda Lajos Stúdió, Szentendre – Ludman Évával
2011 *Autodafé*, Kis Zsinagóga Kortárs Galéria, Eger – Szabó Attilával
2009 *Lélegzet*, köztéri hang- és videó installáció, MODEM, Debrecen – Imreh Sándorral
Emlékmű & Denatural, Vajda Lajos Stúdió Pincegaléria, Szentendre – Szabó Attilával
Horizont, Medgyessy Ferenc Emlékmúzeum és Kortárs Galéria, Debrecen
2008 *Horizont*, Magyar Műhely Galéria, Budapest, kurátor: Baglyas Erika

Válogatott csoportos kiállítások:

- 2013 *Magányos táj*, Tájébrázolás a természeti tájtól a városi tájig a magyar képzőművészetben, Déri Múzeum, Debrecen, kurátor: Szoboszlai Lilla
Recalculating, Triangle Gallery, Chelsea, London
Derkovits Most, Múcsarnok, Budapest, kurátor: Készman József
- 2012 *Jó Jel – Gallery by Night*, FKSE, Budapest, kurátor: Beöthy Balázs, Ménesi Luca
Az Integráció Anatómiája, Rigai Szobrászati Quadriennálé, Lettország, kurátorok: Aigars Bikše, Inese Baranovska, Ivars Drulle
Crazycurators Biennálé III., Pozsony, Szlovákia, kurátorok: Juraj Čarný, Stano Masár, Diana Majdánková, Katarína Slaninová
- 2011 *Csepel Művek*, Magyar Képzőművészeti Egyetem és az University of the Arts London CCW, Labor, Budapest
Rezidens, Space Galéria, Pozsony, Szlovákia, kurátor: Juraj Čarný, Katarína Slaninová
Fiatal Kortárs Állásfoglalások II, Zsolnay Gyár, Pécs, kurátor: Stenczer Sári
2010 *Nézhető és nézhetetlen*, Művészetmalom, Szentendre, kurátor: Csató Máté
„Qui Vive” II. Moszkvai Nemzetközi Fiatal Képzőművészeti Biennálé, Oroszország, kurátor: Daria Pyrkina
12. Nord Art, Büdelsdorf, Németország, kurátor: Wolfgang Gramm
- 2009 *I. Danubiana Biennale*, Danubiana Meulensteen Képzőművészeti Múzeum, Szlovákia
1+1+1+1≠4, Medgyessy Ferenc Emlékmúzeum és Kortárs Galéria
Blokkolt folyósítás, acb Galéria, Budapest, kurátor: Lénárd Anna
Fiatal Kortárs Állásfoglalások, Zsolnay Gyár, Pécs, kurátor: Stenczer Sári
- 2008 *Utca 2008*, Gödör Klub, Budapest, kurátor: Lénárd Anna, Szabó Attila
Úrkollázs, Performance és Nehézzenei Fesztivál, Művészetmalom, Szentendre
Átruházás és Átvitel, 13. Nemzetközi Grafikai Biennálé, ROC, Taiwan, kurátor: dr. Pao-Hsia Hsueh, Ling-Hui Hung, Yu-Chin Huang
Under the Bridge, fesztivál, München Németország, kurátor: Bódic Diána
Partíció_, MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központ, Debrecen, kurátor: Eike, Szabó Attila
NEM KÖTELEZŐ, Fiatal Képzőművészek Stúdiója, Budapest
2007 *Prix Ars Electronica 2007 (CyberArts 2007)*, Linz, Ausztria
Athens Video Art Festival 07, Athén, Görögország, kurátor: Hlias Chatzichristodoulou
- 2006 *PUFF*, MODEM (nyitó ünnepség rendezvényei), Debrecen
- 2005 *IV. Novoszibirszki Nemzetközi Grafikai Biennálé*, Állami Szépművészeti Múzeum, Oroszország, kurátor: Vladimir Nazanckij, Andrej Martinov

Kurátori tevékenység és rezidenciák:

- 2013– *Less is More*, Európai Interdiszciplináris Program, MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központ, Debrecen, (kurátor)
- 2010–2012 *Et-Lettera*, Európai Kulturális Program és Et lettera kiállítás Déri Múzeum (2012), (társkurátor)

- 2010 Space Galéria, Pozsony, Szlovákia, 3 hónapos AIR Rezidencia, (rezidens) kurátor: Juraj Čarný, Katarína Slaninová
- 2007–2010 *Animaliter*, Európai Illusztrációs Program, (társkurátor)
- 2008, 2009, 2011 *Művésztelep Krapanj*, Horvátország, (rezidens), kurátor: Gyenis Tibor
- 2007 *Intermodem*, MODEM – Modern és Kortárs Művészeti Központ, (rezidens) Debrecen, kurátor: Szabó Attila, Eike
- 2006–2009 *Debreceni Nemzetközi Művésztelep (DNM)* művészeti vezetője
- 1997–2002 *Kékedi Art-East Stúdió Nemzetközi Művésztelep*, (társkurátor)

Szakmai konferenciák, előadások:

- 2013 *Recalculating*, University of the Arts London CCW, London
- 2012 *Anatomy of Integration. Sculpture Quadriennale & Conference*, Riga, Lettország
- 2012 *Et Lettera – Képeket írni, szavakat rajzolni*, Déri Múzeum, Debrecen
- 2010–2012 *Milbank-Csepel projekt*, Képzőművészeti Egyetem, Doktori Iskola, Budapest és University of the Arts London CCW programja, Budapest – London
- 2011 International Network for Trans-disciplinary (post-doctoral) Research, MKE, Budapest
- 2011 *Horizont*, RES Artis Konferencia, MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központ, Debrecen
- 2009 *Transcultural Exchange* Konferencia, Boston, MA, USA
- 2007 *Transcultural Exchange* Konferencia, Boston, MA, USA

Bibliográfia:

- Szűcs Luca: *Derkovits – most. Képzőművészeti ösztöndíjasok kiállítása*. Balkon, 2013/6.
- Szoboszlai Lilla: *Magányos táj, Tájébrázolás a természeti tájtól a városi tájig a magyar képzőművészetben*. Katalógus, Déri Múzeum, Debrecen, 2013.
- Farkas Viola: *Figyelem! Fegyelem! Süli-Zakar Szabolcs: Fegyelem*. Balkon, 2011/9.
- Farkas Viola: *Autodafé*. Katalógus, 2011.
- Szabó Attila: *Útinapló*. Várad, 2010/7.
- Pilinger Erzsébet: *Emlékmű & Denatural*. Katalógus, 2009.
- Bordács Andrea: *Több etikát, de még több esztétikát! Új Művészet 2009. július*.
- Áfra János: *A kötözött torzóktól az Írott szóig*. Szkhion 2009/1.
- Hegedüs Orsolya: *1+1+1+1≠4*. Katalógus, 2009.
- Pillók Péter – Sövényi Anikó: *Az óvatos Duhaj – Kísérlet a pályaművek szociológiai elemzésére*. Fiatal Kortárs Állásfoglalások katalógus, 2009.
- Csatlós Judit: *Köztérkép, Utca '08*. Balkon, 2009/2.
- Baglyas Erika: *Horizont*. Magyar Műhely, 2008/3 148.
- Lénárd Anna: *Állat...* Balkon, 2008/9.
- Hermann Veronika: *Térbeli Párbeszéd, Partíció_ Intermédia öt kontinensről*. Balkon, 2008/5.
- Csikós Attila, Csillagszálló. 2008, 3/11.
- Hegedüs Orsolya: *Debreceni Nemzetközi Művésztelep III.*, katalógus, 2008.
- Áfra János: *Digitális művészetben Debrecenben*. Debreceni Disputa, 2007/10.
- Aknai Katalin: *Debreceni Nemzetközi Művésztelep II.*, katalógus, 2007.

Széplaki Gerda: *Menekülés*. Debreceni Disputa, 2006/9.

Sturcz János Phd: *Debreceni Nemzetközi Művésztelep*. Katalógus, 2006.

Művek közgyűjteményekben:

MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központ, Debrecen, Magyarország.

Novoszibirszki Állami Szépművészeti Múzeum, Oroszország.

Tajvani Nemzeti Szépművészeti Múzeum, Tajvan (Kínai Köztársaság).

